

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER

El multiculturalisme
nord-americà
Will Kymlicka

Joan Brossa. El traspàs,
el llegat i el testament
Vicenç Altaió

L'assaig com a forma
Theodor W. Adorno

Diari de Kosovo 1995
Alfons Cucó

Els límits
del secularisme
John Keane

Enterrar
les humanitats?
Adolf Tobeña

Cartografia càustica
Xavier Bru de Sala

El futur
de la universitat
*Josep Maria Bricall,
Ander Gurrutxaga,
Antoni Elias, Juli Peretó*

Patrimoni
de la societat industrial
Manuel Cerdà

L'economia valenciana
al tombant del segle
Vicent Soler

EDITORIAL

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER
SEGONA ÈPOCA / NÚM. 2 / ESTIU 1999

DIRECTOR: Antoni Furió

CAP DE REDACCIÓ: Gustau Muñoz

CONSELL DE REDACCIÓ:

Xavier Antich, Olga Dénia,
Martí Domínguez, Ferran
Garcia-Oliver, Vicent Olmos,
Faust Ripoll, Pau Viciano

CONSELL ASSESSOR:

Cèlia Amorós, Joan Becat,
Manuel Borja-Villel, Eudald
Carbonell, Narcís Comadira,
Manuel Costa, Alfons Cucó,
François Dosse, Antoni Espasa,
Ramon Folch, Mario Garcia
Bonafé, Salvador Giner, Josep
Fontana, David Jou, John
Keane, Giovanni Levi, Isabel
Martínez Benlloch, Joan
Francesc Mira, Javier Muguerza,
Francesc Pérez Moragón,
Damià Pons, Josep Ramoneda,
Ferran Requejo, Vicenç Rosselló,
Xavier Rubert de Ventós, Pedro
Ruiz Torres, Vicent Salvador,
Josep Maria Terricabras,
Vicent Todolí, Enzo Traverso,
Josep Antoni Ybarra

Edita: Universitat de València
i Edicions Tres i Quatre

Redacció, administració i subscripcions:

Publicacions de la
Universitat de València,
Arts Gràfiques, 13 46010 València.
Tel.: 96 386 41 15 Fax: 96 386 40 67
E-mail: lespill@uv.es

Disseny gràfic: Enric Solbes

Fotocomposició i maquetació:

Publicacions de la
Universitat de València

Impressió: Tipografia Artística Puertes

Distribució: Enlace S.A.

Tels.: 96 186 10 34 / 93 338 14 00 /
971 71 30 78

ISSN: 0210-587 X

Dipòsit legal: V-2686-1979

Preu d'aquest número: 1.500 ptes.

No és cap concessió a l'estereotip dir que assistim, en aquest tombant de segle, a un conjunt de transformacions que no poden deixar indemnes les idees, l'àmbit atapeït de les representacions de la realitat i de les projeccions d'interessos i valors. Però aquests canvis tampoc no deixaran indemnes les institucions que configuren la vida col·lectiva. I entre aquestes institucions hi ha una d'excepcional importància, perquè és la seu de la transmissió del saber en els seus escalons superiors i, també, de la recerca i l'elaboració cultural al nivell més alt. Ens referim a la universitat. Un espai de forta concentració de recursos humans i materials que aconsegueix una tasca estratègica en les nostres societats, amb una pluralitat de funcions. N'és una la formació del segment més qualificat de la força de treball, amb una participació creixent en economies en què esdevé crucial el capital humà. I una altra, l'aportació substancial a la recerca bàsica i aplicada, clau de volta d'una societat que, cada vegada més, es defineix com a societat del coneixement. I una altra, encara, la preservació de la memòria cultural i la salvaguarda d'un espai de llibertat intel·lectual en què investigar, estudiar, ensenyar i debatre amb garanties científiques i més enllà de les pulsions del mercat i del poder, dels diferents poders. Però la universitat pateix importants disfuncions, de tota mena. Es troba immersa en un procés complex de redefinició de la seua estructura organitzativa i dels seus mecanismes de funcionament. També dels seus objectius primaris. L'allau d'estudiants, la massificació, ha alterat vells paràmetres d'organització i d'actuació. Es redefeixen els plans d'estudi, les titulacions i l'aportació de recursos. Es planteja el problema del repartiment del poder al seu si (qui ha de manar a la universitat?). Està en qüestió l'articulació òptima del binomi docència-investigació. Cal repensar els sistemes d'avaluació de resultats a tots els nivells. I assoleix rellevància la configuració del lligam entre universitat i empreses, per tal d'obtenir els millors rendiments socials sense que, tanmateix, la funció essencial de la universitat (indestriable de la seua autonomia real, efectiva, que n'és el tret distintiu i indefugible) es pugui malmetre. La importància (amb una evident projecció general, transversal, internacional) d'aquesta qüestió, justifica la inclusió en aquestes pàgines d'un conjunt de treballs que, sens dubte, aporten pistes significatives sobre un dels aspectes estratègics de les transformacions socials en curs. Un aspecte estratègic que, precisament per això, fóra errat confinar a un terreny intern, institucional, purament acadèmic.

L'ESPILL

SUMARI

- 1 Editorial
- 5 Diari d'un viatge a Kosovo (1995)
Alfons Cucó
- 16 Els límits del secularisme. La marginació de la religió, imposa una nova intolerància?
John Keane
- 25 El multiculturalisme nord-americà en el context internacional
Will Kymlicka
- 36 Enterrar les humanitats? La fagocitació científica com a alternativa
Adolf Tobeña
- 45 Cartografia càustica
Xavier Bru de Sala
- 58 Joan Brossa. El traspàs, el llegat i el testament
Vicenç Altaió

EL FUTUR DE LA UNIVERSITAT

- 63 Qui mana a la universitat? Sobre la burocratització de la institució universitària
Josep Maria Bricall
- 69 Els límits de la política universitària i els reptes del discurs
Ander Gurrutxaga Abad

76 La dialèctica públic-privat a la universitat
de la societat del coneixement
Antoni Elias Fusté

88 El futur de la recerca bàsica a la universitat
Juli Peretó

DOCUMENTS

101 L'assaig com a forma
Theodor W. Adorno

118 Patrimoni de la societat industrial: la
ventafocs del patrimoni cultural
Manuel Cerdà

124 L'economia valenciana al tombant del segle
Vicent Soler

LLIBRES

145 Alfons Cucó. El valencianisme polític
Adolf Beltran

149 August Rafanell. La llengua silenciada
Miquel Nicolás

155 Xavier Rubert de Ventós. Catalunya:
de la identitat a la independència
Pau Viciano

Diari d'un viatge a Kosovo (1995)

Alfons Cucó

Les pàgines que segueixen formen part d'una mena de Bloc de Notes que he anat escrivint al llarg d'uns quants anys de vida pública i que no sé si alguna vegada em trobaré amb cor de publicar. En tot cas, les circumstàncies que es donen avui al Kosovo –un escenari tan terrible que no arribe a trobar el qualificatiu que li caldria– m'han mogut a exhumar la crònica interna d'un viatge que vaig fer a aquell país el 1995, i que tenia com a objecte elaborar un Informe per al Consell d'Europa sobre la situació dels demandants d'asil albanò-kosovars que m'havia encarregat la Comissió de Migracions, Refugiats i Demografia d'aquella institució. El text de l'Informe oficial (Rapport sur les demandeurs d'asile albanais de Kosovo / Report on Albanians asylum-seekers from Kosovo) fou aprovat per unanimitat per l'Assemblea Parlamentària del Consell d'Europa el gener de 1996. A més de l'original publicat aquell any a Estrasburg en francès i anglès, existeix també una versió en català dins el meu llibre Els confins d'Europa. Nacionalisme, geopolítica i drets humans a la Mediterrània oriental, Editorial Afers / Universitat de València, 1997.

13 DE JUNY DE 1995

En arribar al tronat aeroport de Belgrad no vaig poder deixar de pensar en el llarg camí polític transcorregut que, finalment, em permetia posar els peus en terra sèrbia: llargues converses amb tota mena d'autoritats de la nova Iugoslàvia: el ministre adjunt federal d'Afers Estrangers a Madrid, Zivadin Jovanovic, el cònsul general a Estrasburg, Milivojevic, l'encarregat de Negocis de la seua Ambaixada a Espanya, Danko Prokic. La fixació del calendari d'entrevistes, un calvari. Mai no hi havia acord. Es tractava, òbviament, de rebaixar l'estada a Kosovo i inflar la de Belgrad per la seua part. Per part meua, de fer exactament el contrari. Finalment hem trobat

un punt dolç, que en aquest cas no era satisfactori per a ningú, però al qual tothom ha hagut d'adaptar-se. Com a conseqüència, però, de tots aquests avatars he hagut de renunciar a una darrera etapa del viatge: la que m'hauria permès visitar Tetovo i Skopje, ja dins Macedònia, una àrea fortament relacionada amb Kosovo. Aquest resultat insatisfactori s'ha vist reflectit en molts detalls de l'acollença sèrbia: un visat que finalitza el mateix dia que el calendari pactat: cap assistència de cap tipus al territori de la República Federal. És evident que sense l'ajut decidit de l'Ambaixada espanyola el viatge no hauria estat possible.

El periple per Sèrbia i per Kosovo va començar el dia 6, però quatre dies abans,

exactament el 2 de juny, l'audiència *ad hoc* organitzada a París pel Consell d'Europa m'havia donat una certa aproximació a la qüestió kosovar. D'una banda, resultava ben significativa l'absència, a la sala Lamartine de l'Assemblea Nacional Francesa, de qualsevol autoritat sèrbia. Invitats especialment pel Consell d'Europa –que, d'altra banda, els va expulsar ja fa anys, com a conseqüència dels crims comesos a les diverses guerres de l'antiga Iugoslàvia– no han volgut ser-hi presents. Una absència, doncs, ben esclaridora. Per l'altre costat, els punts de vista de les diverses, i nombroses, organitzacions internacionals i ONGs presents resultaven al mateix temps unànimes i contundents: per a la senyora Van Khol, de la Federació Internacional per als Drets Humans (Helsinki), Kosovo representa el cas més greu de persecució ètnica d'una població a Europa; per a Tatiana Sikoska, de l'Assemblea de Ciutadans d'Helsinki, resultava evident la psicosis de por d'aquell país, que explica la riuada de l'exili albanès, i subratllava la impossibilitat actual de diàleg entre serbis i albanesos. La llarga llista d'observadors presents expressaren criteris similars i molts d'ells em van lliurar dossiers de documentació que caldrà anar estudiant a poc a poc.

Per la seua banda, els convidats arribats de Kosovo (representants de l'oposició interior, clandestina i/o tolerada) no podien expressar-se amb més claredat. Tots ells (Blaku, Shatri, Tahiri) feien una anàlisi molt punyent de la situació ètnica i política del seu país. El seu vocabulari és francament esmolat: Sèrbia vol destruir la identitat ètnica dels albanesos; a Kosovo existeix, de fet, un règim d'*apartheid* per als albanesos; el govern [clandestí] de la República de Kosovo utilitza i utilitzarà la

resistència passiva per combatre la neteja ètnica de les autoritats d'ocupació sèrbies; sense eslovens ni croats no hi ha cap possibilitat de mantenir un equilibri, ni tan sols relatiu al territori de Iugoslàvia: l'únic recurs és la independència política pacífica garantida per la comunitat internacional; si no és així, Kosovo pot ser una segona Bòsnia.

És amb aquesta mena de referències obtingudes a París que jo arribava a Belgrad la vesprada del 6 de juny. Després d'un poc agradable control a l'aeroport, un cotxe de l'Ambaixada espanyola em transporta de primer a l'Hotel Intercontinental –on m'informen del que ja coneixia: no cartes de crèdit, no *travellers*, no dòlars, no res de res: aquest és el regne del *deutsche mark*, la moneda paral·lela de Sèrbia– i, immediatament, a la residència de l'ambaixador on l'encarregat de Negocis, José Antonio Bordallo, m'ha preparat un encontre amb els seus col·legues d'Alemanya, de Suècia, de França i de Suïssa, països on es concentra principalment la diàspora d'albanesos de Kosovo. S'hi uneix també el representant hongarès, per l'especial posició de la Vojvodina. La llarga conversa és molt útil i també molt fluïda. Les informacions que m'ofereixen els diplomàtics (tots ells encarregats de Negocis de les respectives ambaixades: aquest és el nivell de representació a Belgrad acordat per la Unió Europea) són plenament concordants. En primer lloc respecte al nombre d'exiliats/refugiats/migrants/desplaçats (és molt difícil per a tothom depurar i precisar el vocabulari tècnic). Al seu parer, dues-centes mil persones podria ser una xifra raonable del conjunt total. Això és: vora el deu per cent de la població global de Kosovo. El representant alemany

diu que solament a la RFA hi ha més de 60.000 kosovars, i el suec n'identifica més de 40.000 al seu país. D'altra banda, la coincidència és també completa respecte del nivell de discriminació ètnica existent a Sèrbia envers els albanesos: no solament a Kosovo, sinó també al conjunt de l'administració de la nova Iugoslàvia. D'entrada, em diuen, els funcionaris, tant civils com militars d'origen albanès han estat tots llicenciats: ara ja, simplement, no n'hi ha. Em confirmen també les notícies de discriminació ètnica a Kosovo: el mot *apartheid*, per a ells, fóra essencialment correcte. S'hi ha arribat, com a l'Àfrica del Sud de no fa massa anys, a l'establiment de dues societats paral·leles sense contactes: la sèrbia i la de l'enorme majoria albanesa. Ja tindrè ocasió, em diuen, de comprovar-ho a Pristina. En tot cas això és un origen fonamental de la diàspora albanesa: se'n van fugint de la misèria i el subdesenvolupament, però també per la discriminació ètnica, per la violació sistemàtica dels Drets Humans, per no servir a les forces armades sèrbies. Aquesta diàspora, en fi, és molt ben vista per les autoritats «federal»: neteja ètnicament l'escenari kosovar, permet la colonització sèrbia (especialment serbo-bòsnia), descongestiona una mica l'atur, aporta bones divises per a l'economia de l'Estat.

Els dos dies transcorreguts a la capital sèrbia han estat relativament frenètics: un atapeït programa d'entrevistes imposat per les autoritats locals m'ha portat de manera immisericordiosa d'un ministeri a un altre, d'un parlament a un altre, perquè ací tot es fa per duplicat, respectant la doble (i en molt sentits absurda) vessant política del país: la instància «federal» (Sèrbia més Montenegro), i l'estrictament sèrbia. L'en-

carregat de Negocis espanyol, Bordallo, ha posat a la meua disposició un volvo de l'Ambaixada amb un xòfer serbi (però casat amb una espanyola i que coneix el castellà) i gràcies a això podem complir la formalitat del programa oficial que, d'altra banda, les autoritats sèrbies ralentinzen amb un cert cinisme. En realitat es tracta de fer tot el possible per retardar al màxim la sortida cap a Pristina i, d'aquesta manera, obstaculitzar el viatge a Kosovo. És ara quan entenc perquè a Madrid m'han donat només un visat fins al dia 10 de juny: per posar un irreversible *deadline* a la missió. Viatge sempre amb la companyia i l'ajut de Simon Newman, britànic, secretari de la Comissió de Migracions, que va fent de notari de l'expedició. Bordallo, pel seu compte, no em pot acompanyar: la crisi dels estatges de l'ONU està en un moment culminant i entre ells hi ha dos militars espanyols. L'Ambaixada intervé frenèticament en les darreres negociacions. Vaig seguint, per telèfon des del cotxe, les últimes novetats.

Pels vidres del volvo, entre ministeri i ministeri, contemple la ciutat. Belgrad, pel poc que veig, no s'assembla a les ciutats eslaves que he conegut: no té ni el refinament de l'àrea austro-hongaresa, ni la monumentalitat de la polonesa o la russa. Malgrat certs esforços arquitectònics grandiloqüents s'hi manté –sobretot en alguns barris populars– un cert clima turc que la relaciona molt més amb Atenes que amb Praga, per exemple. El que dic de l'urbanisme serveix també per a la gastronomia: hom beu cafè turc (i es demana així, no com a Grècia), i el plat nacional és el *cevabçiqi*, d'origen palmari.

Les entrevistes amb els parlaments («federal» i serbi) i amb els ministeris

d'Afers Exteriors, d'Interior, de Treball i Sanitat, són normalment avorrides i generalment redundants. La tesi sèrbia és sempre la mateixa: no hi ha discriminació ètnica respecte als albanesos: són ells qui no volen fer ús dels seus drets com a ciutadans iugoslaus/serbis. Aquest és el nus de la qüestió. Ara, una cosa queda clara: *no* hi ha parlamentaris albanesos a Belgrad, *no* hi ha funcionaris albanesos –ni civils ni militars– a Belgrad. Així m'ho reconeix tothom.

D'altra banda, i a poc a poc, ells mateixos m'hi van introduint dins els inèdits mecanismes d'aquesta estranya societat paral·lela kosovar que ja he començat a entreveure a l'audiència de París. D'una banda, l'existència –admesa per tothom– de dues societats paral·leles a Kosovo: l'exigua minoria sèrbia recolzada absolutament per l'Estat, d'un costat, i, de l'altre, el de l'acaparadora majoria albanesa que ha construït els darrers anys, pel seu compte, una vida col·lectiva al marge de l'oficial. Més encara: a mesura que passen les hores i les converses ministerials a Belgrad comence a ser conscient d'una altra cosa: l'autoproclamat Parlament i Govern de la República de Kosovo no es troba –com potser era lògic de pensar– a l'exili sinó en gran part a l'interior del país. Així ho vaig deduint de les paraules de les mateixes autoritats sèrbies que, fins i tot, fan sovint referència al seu president, Ibrahim Rugova, «amb qui segurament vosté parlarà a Pristina». Una situació política, doncs, absolutament insòlita de la qual no crec que es puguin trobar massa precedents al món, sinó és a l'Índia de Gandhi i Nehru. Mai, en tot cas, dins aquesta àrea turbulenta i feroç dels Balcans.

El 8 de juny, després d'algun incident amb les autoritats de Belgrad, que inten-

ten subreptíciament perllongar la mena estada a Sèrbia, i després de cancel·lar la darrera entrevista amb el ministre adjunt federal Spasoja Bgdanovic, sortim finalment cap a Kosovo. El viatge es fa amb el mateix volvo de l'Ambaixada espanyola, i amb el mateix xòfer. El cotxe, però, anirà ben carregat amb dos bons bidons de benzina, perquè Bordallo tem que ens puguem quedar penjats sense combustible a Pristina, cosa especialment greu vist les dràstiques condicions del meu visat. Així, amb una forta sentor de benzina a l'interior del vehicle, i amb la companyia –ja prevista– d'un jove activista albanès del Consell pels Drets Humans, comença el trajecte. Són gairebé cinc hores el que costa arribar de Belgrad a Pristina. Les primeres, transcorren ràpides per autopista: una de les escasses que hom pot utilitzar avui a Sèrbia. Hi ha molt poc tràfic, perquè l'embargament decretat per les Nacions Unides es deixa sentir en tots els aspectes. Una boirina lleugera no impedeix entreveure el paisatge: un bosc espès, verd negrós, que s'alterna amb extensions conreades. Hi ha un blat encara tendre, camps de pruneres, hortalisses. Pobles petits de teula roja, moltes cases de camperols, aïllades. Dóna una certa sensació d'equilibri i de prosperitat relativa. L'autopista acaba a Nish, ja prop de la frontera kosovar. A partir d'ara la muntanya s'accentua, el bosc s'espesseix, els rierols proliferen. Si fas una certa abstracció podies imaginar-te dins d'alguna contrada suïssa. Faig el comentari en veu alta. Joja, el xòfer serbi, ens diu que, en efecte, aquesta regió era «abans la guerra» (vol dir, abans de l'esclatament de Iugoslàvia) un centre d'hivern molt pròsper: «Ara, després de tantes bestieses, res no és igual», diu amb

recaença. En tot cas, pense per a mi, les semblances entre tot aquest país i Suïssa són purament geogràfiques: cap parentiu des d'altres punts de vista.

Els descens des de l'alta muntanya és lent i prou dolç. Ens anem obrint, a través de poblets i de cases disseminades, cap a una transició a la plana de Kosovo. El nostre amic albanès assenyala que aquestes terres foren ja, dècades enrere, de població albanesa: varen ser serbitzades, especialment al període d'entreguerres, quan més de tres-cents mil albanesos foren foragitats. No massa quilòmetres després, entorn de la ciutat de Mitrovica, ens troben amb el primer senyal inequívoc de què arribem al nostre destí: un control de la *militzia* travessa la ruta i, desde lluny, ens fan senyes per aturar-nos. Són uns quants homes amb uniformes de combat, armilles antibala, *kalaixnikovs* i gossos. Gestos resolutius i enèrgics. Joja redueix immediatament la velocitat però no arriba a aturar-se; en veure la matrícula diplomàtica del cotxe el cap del grup ens fa senyal de continuar. L'escena es repeteix unes quantes vegades abans d'arribar a Pristina, gairebé sempre amb el mateix ritual. Si bé ja no són visibles els desplegaments militars que explica Paul Garde al seu llibre *Vie et mort de la Yougoslavie*, entorn de l'any 90, em sembla evident que els serbis mantenen ben esmolada la seua vigilància del territori. Els trenta o quaranta quilòmetres que ens resten fins a Pristina són ja una plana oberta. L'hàbitat no és gaire diferent del serbi, però t'hi ensumes que és un altre món: l'àgil verticalitat dels minarets de les mesquites, les vestimentes a la turca de les dones grans, els blancs barrets dels ancians (els *plís*), els petits comerços orientals, marquen una atmosfera distinta. Veig

també, diàfana, l'acció de quelcom que conec bé: els «comandos» lingüístics. Rètols de carretera o de qualsevol altra mena, escrits en ciríl·lic, en serbi, han estat esborrats per l'espri i substituïts —a vegades— pels equivalents en albanès. Comente als meus companys de viatge que entenc ben bé el significat de tot això. Malgrat tot, el clima és tranquil. També ho serà a Pristina, si fem abstracció dels controls de carretera i dels escamots urbans de la *militzia*. Inclús, malgrat un cert aire «turc», i amb l'excepció dels vells, la indumentària és occidental (*jeans* pertot arreu, fins i tot per a les xiques).

Tenim l'hotel a Kosovo Polje, a pocs quilòmetres de la capital. Ens ho han recomanat així els amics albanesos (amb l'aquiescència de l'Ambaixada espanyola) per estalviar-nos problemes: el «Gran Hotel», únic establiment recomanable de Pristina, és lloc de reunió dels caps de bandes paramilitars sèrbies i convé defugir-lo. Deixem, doncs, les coses al petit hotel de Kosovo Polje, no lluny del lloc on el 1389 es donà la cèlebre batalla del mateix nom: l'«Almansa» dels serbis enfront dels turcs: santuari, per tant, del nacionalisme serbi que tan eficaçment ha conreat Slobodan Milosevic sis-cents anys després, i lloc neuràlgic d'enfrontament, ara, amb el nacionalisme albanès.

Anem immediatament cap a la seu de la Unió d'Escriptors (albanesos). Portem un llarg retard, per l'incident matiner al Ministeri de l'Interior, a Belgrad. Pense, pel camí, en l'important paper que han jugat —pràcticament a tots els antics països comunistes, de manera singular pel que fa a les qüestions nacionalitàries—, aquestes «unions d'escriptors». Però no són, teòricament, els escriptors qui m'esperen des

de ja fa algunes hores. Són els representants dels partits polítics albanesos (clandestins/tolerats): la Lliga Democràtica de Kosovo, el Partit Democratacristià, el Partit Camperol i d'altres. La seu de la Unió d'Escriptors és un xaletet modest però net i agradable. A la sala on ens reunim només veig un mapa del país i, curiosament, una foto emmarcada de Joan Pau II. Sembla absolutament inversemblant en un territori de molt àmplia majoria musulmana (posteriorment aniré veient la forta influència catòlica dins el moviment nacionalista albanès a Kosovo, malgrat la seua curta proporció demogràfica).

Els assistents són, en general, gent gran. Van curiosament endiumenjats: vestits foscs d'hivern –malgrat que la temperatura a Pristina és ben d'estiu–, corbates d'època indefinida ben nuades al coll. El vicepresident de la LDK, Fehmi Agani, que farà tot el temps de portaveu del col·lectiu, em diu, visiblement excitat, l'honor que representa per als partits «parlamentaris» de Kosovo rebre un representant del Consell d'Europa (organització de la qual, per altra banda, no sé si en coneix molt bé atribucions i competències).

En fi, acompanyats de l'inevitable cafè turc, i amb l'ajut d'un intèrpret albanès-francès (que em seguirà a tot arreu al llarg de dos dies) iniciem una llarga conversa, que gairebé sempre és un monòleg. Agani parteix, en tot cas, d'un primer fet: albanesos i grecs són els dos pobles més antics dels Balcans, mentre que els eslaus, de fet, són uns sobrevinguts, però els serbis ens dominen ara –diu– per la violència. Els serbis sempre han demostrat que no són demòcrates.

Amb aquestes premisses generals, Fehmi Agani n'introduïa d'altres que crec

que cal igualment constatar. D'una banda, que Albània –o fóra millor dir l'ètnia albanesa– és territorialment homogènia (el que és relativament cert, si hom té davant l'intricat laberint ètnic dels Balcans). De l'altra, posa en relleu l'alt potencial demogràfic dels albanesos que, al seu entendre, es convertiran, cap al 2035, en el poble més nombrós dels Balcans. (Òbviament no estic en condicions de discutir la prospectiva d'Agani però, en qualsevol cas, el desfermat creixement demogràfic albanès té també dues vessants: d'un costat és una arma política nacional –com és natural amb moltes conseqüències, no sé si totes positives–; de l'altre, si no es modifica, condemna també el mateix poble a un subdesenvolupament crònic). Esbossa, també, unes primeres conclusions polítiques. Em sembla que la més trascendental de totes és el refús categòric d'una «Gran Albania». M'ho diu, això sí, dolgut i a contracor: com una mostra, en tot cas, de realisme polític. Els kosovars –i això crec que és aplicable no solament a Agani sinó també a Rugova i, en general, a tots els interlocutors polítics rellevants que he tingut aquests dies a Pristina– són ben conscients de la seua situació estratègica en aquesta zona neuràlgica dels Balcans. També ho són, em sembla, els serbis, a la seua peculiar manera, cosa que explica l'originalitat, la situació fluctuant, la manca de precedents de la situació actual de Kosovo. M'explicaré. L'afany serbi de construir una «Gran Sèrbia» –un projecte polític constatable en aquest país des de 1840– ha produït fins avui dues guerres limitades (amb Eslovènia i amb Croàcia), no encara del tot resoltes, i un conflicte molt específic, el de Bòsnia, que és des de fa més de tres anys un centre neuràlgic de

la política europea i mundial. En tot cas, i pel que fa a Bòsnia, Milosevic –autèntic impulsor del conflicte– ha pogut intentar fer veure que la mà executora del genocidi perpetrat no era directament la seua, sinó la del psiquiatra serbo-bosni Radovan Karadzic: un autèntic criminal de guerra. Malgrat els seus poc creïbles distanciaments amb Karadzic, Milosevic es troba internacionalment molt aïllat, amb una situació econòmica ben precària i políticament a la defensiva. En aquestes circumstàncies, una acció «a la bòsnia» a Kosovo resulta impensable. D'altra banda no hi trobaria, tampoc, cap instrument d'acció d'estil Karadzic: l'Estat serbi hauria de fer la neteja ètnica directament: sense intermediaris. Això, és clar, ho saben els kosovars, com també que una extensió de la flamarada de Kosovo a Tetovo (ja dins Macedònia) implicaria no solament una extensió del conflicte a Albània, sinó la més que probable implicació de grecs i turcs. Això és: l'esclat definitiu de la regió, el trencament del flanc oriental de l'OTAN, la més que probable implicació russa en l'escenari balcànic. Això –i no Bòsnia– sí que afectaria directament els interessos geoestratègics dels americans. Aquesta delicada situació és la que impedeix a Kosovo una acció sèrbia amb model bosni i els obliga a mantenir l'estrany estatus d'aquest territori.

Un estatus, certament, inèdit. Me'l recorda Agani, en nom de la LKD i dels altres partits, que parteix d'una data clau –1989– com el moment del desplegament del virulent neonacionalisme serbi de Milosevic, de l'anorreament del precari autonomisme kosovar, de la consagració a gran escala de la discriminació ètnica dels serbis contra els albanesos. Agani em fa el

resum d'una situació que altres personalitats polítiques albaneses em repetiran obsessivament en aquestes hores, breus però intensíssimes, de Pristina, sense massa variacions substancials. És, per un costat, la crònica de la discriminació ètnica: l'expulsió dels albanesos dels sectors públics de l'economia –des de les fàbriques fins als hospitals–, els llicenciaments massius de mestres i professors, la reconversió de la universitat en una institució sèrbia, la supressió de la llengua a la televisió, la suspensió dels diaris albanesos, la crema pública de llibres, l'expulsió dels albanesos de la política i de l'exèrcit, la interdicció –inclús– d'equips esportius integrats per albanesos. En definitiva, posar fora de la vida pública –amb els mètodes repressius que cal imaginar– tot un grup ètnic que significa, d'altra banda, entre el 85% i el 90% de la població del territori de Kosovo.

Davant d'això, en primer lloc, la resistència passiva: escoles buides, lliurament de la universitat als serbis, estadis deserts. Aquest és el primer graó, insistesc, de la resistència: la fragmentació d'una segona etapa posterior: la construcció decidida d'una societat nacional paral·lela.

Enmig d'aquestes dues etapes –i/o barrejant-se amb elles– l'intent de la inflexió institucional i política: el referèndum (òbviament clandestí) per la independència d'una República de Kosovo el 1991, ratificant la decisió dels diputats autonòmics expulsats: la creació d'un nou Parlament (igualmente clandestí) el 1992, que designà com a president de la República el Dr. Rugova.

Mentrestant, i paral·lelament, la construcció d'unes noves institucions *de facto* –al marge de les institucions oficials– dels albanesos i per als albanesos: escoles, uni-

versitat, xarxes sanitàries, protecció social. Als carrers cèntrics de Pristina —on hi ha la població que gaudeix d'un relatiu benestar— veig les cases quallades d'antenes parabòliques que miren desafiants cap a Tirana.

En successives reunions d'horari incert —en què el dia i la nit es barregen gairebé de manera intemporal— aniré coneixent detalls i precisions. La primera, per ordre cronològic, ja ben avançat el vespre (i que continuarà sopant) amb el professor Ejup Statovci i amb el doctor Mark Krasniji. El primer, un jurista, m'és presentat com el rector de la Universitat (albanesa) de Pristina; el segon, un albanòleg, com a president de la (clausurada) Acadèmia de Ciències i Arts. De mitjana edat el primer, més gran el segon, amb idèntiques característiques indumentàries que els representants del partits polítics, em reben al «Rectorat» de la Universitat: un altre petit xalet a la perifèria de la ciutat. M'expliquen amb tot detall —i em lliuren una memòria en anglès, francès i alemany— els seus esforços per mantenir obertes, en aquesta clandestinitat tolerada, les seues respectives institucions. El rector Statovci pren, sobretot, el protagonisme i descriu escrupolosament les activitats de les distintes escoles (o facultats) disseminades en cases particulars, en xalets com aquest mateix, en organitzacions no governamentals com ara Mare Teresa (que porta el nom de Teresa de Calcuta, albanesa de naixença). Mentre Statovci parla, no puc deixar de recordar els també clandestins Estudis Universitaris Catalans. Emili Giralte o Josep Fontana me n'havien parlat: dels alumnes voltant la taula del menjador de les cases, per exemple, del doctor Rubió o de Ferran Soldevila. Ejup Statovci es refereix, també, a un món paragonable, però

molt més ambiciós. Que no renuncia, per exemple, a mantenir fins i tot petits laboratoris de física o de química. Que fa travessar la frontera d'Albània a grups d'estudiants de medicina perquè puguin fer pràctiques de dissecció als hospitals de Tirana. Que imprimeix als petits tallers de Pristina llibres d'economia política o d'arquitectura en albanès (Statovci me'n regala un, impecablement imprès, sobre arquitectura popular perquè, em diu, podré llegir un llarg *abstract* en anglès).

És clar que tot això em produeix una forta impressió. Ja amb una certa habitud de viatjar a territoris de minories nacionals o de nacionalitats oprimides, mai no havia tingut ocasió de constatar una *voluntat de ser* tan esmolada, decidida i conscient com la que ara observe a Kosovo. El rector, per exemple, m'ha semblat, després de llargues hores de discussió i conversa, un home de voluntat diamantina. Només viu, em sembla, per la seua estranya, admirable i tossuda Universitat. Ha començat, em diu, a establir lligams amb universitats occidentals, però la manca de passaport li impedeix, ara per ara, aprofundir en la tasca. (Somriu una mica murri: «Sé que vostè ha d'entrevistar-se demà amb el governador serbi, el senyor Nescovic. No podria demanar-li un passaport per a mi?») Li dic que entre altres solidaritats, ell i jo en tenim una de ben palesa: la d'haver estat, en alguna etapa de la nostra vida, gent sense passaport. «Demà demanaré un passaport per a vostè al senyor Nescovic». Aquesta fou, potser, l'única conseqüència positiva de l'obligada, avorrida i eixorca entrevista amb el governador serbi. Em prometè —segurament no sabré mai si ho va complir— un passaport per al professor Ejup Statovci.

He trobat sense fissures aquesta voluntat *nacional* de ser. Potser el millor exemple que puc posar és la peculiaritat de les relacions religió/nació que plantege clarament en la meua visita a la direcció de «Mare Teresa». Aquesta organització s'ocupa, em sembla que ja ho he escrit, de l'atenció social i sanitària de la població albanesa, pràcticament desprotegida: en bona part per discriminació ètnica, en bona part per la seua actitud de resistència davant el serbis. La delegació amb la qual m'entreviste està formada pel bisbe de Binsë, el vicari general de Pristina i el secretari de Mare Teresa. Tots tres amb la mateixa indumentària: pantalons i americana negra, coll dur blanc. Parlem en una oficina (?) al costat de la modesta catedral catòlica. Maneres untuoses pròpies del gremi. Molts somriures. Em parlen, d'entrada, en italià i m'ofereixen una miseteleta molt dolça de la qual faré el menor ús possible. Em lliuren una prolixà memòria explicativa de la seua xarxa assistencial per tot el territori, que voreja ja l'atenció a mig milió d'albanesos. Parlem llargament de les seues necessitats i, també, del seu finançament, que atribueixen exclusivament a aportacions caritatives catòliques i no catòliques d'Europa i dels Estats Units. És el moment en què els pregunte per les seues relacions amb les altres dues confessions religioses de Kosovo: amb la majoria musulmana i amb la minoria ortodoxa. Dóna la resposta, lentament i reflexiva, el secretari de Mare Teresa: «Nosaltres, els catòlics albanesos, tenim una relació molt fluida i positiva amb els musulmans. Potser a vostè li han dit a Belgrad que ací, a Kosovo, hi ha entre els musulmans un fort corrent integrista i que això és un perill per a Europa. No és ve-

ritat. La nostra tradició, molt antiga, és de convivència pacífica i de col·laboració. Tots som albanesos i en la defensa, en la supervivència de la nostra nació, estem molt units. Dissortadament les nostres relacions amb els germans cristians ortodoxos no són tan bones: sí, ells són cristians com nosaltres, però la seua església és una església nacional sèrbia, i és per això que les nostres relacions tenen molts problemes».

La frontera, doncs, és molt nítida: admirablement traçada. El factor nacional predomina ací, clarament, sobre el religiós. És una variable gens fàcil de trobar en l'àmplia tipologia de les qüestions –dels conflictes– nacionals. Crec que de manera habitual fet nacional i fet religiós s'aglutinen, se sumen, es potencien l'un amb l'altre formant un tot inextricable: a l'Ulster, a Polònia, a Grècia, a Bòsnia, als Balcans en general, al Caucas, a tota la llarga línia fronterera entre la civilització islàmica i la «cristiandat». Fóra interminable especificar-ne els casos. Kosovo n'és una excepció, no sé si l'única però almenys molt singular. Si més no, aquesta cohabitació catòlica-islàmica no té massa precedents. Els albanesos, en qualsevol cas, la conreen: és la fotografia de Joan Pau II, presidint la Unió d'Escriptors, la imatge del papa i d'Ibrahim Rugova junts i somrients al Vaticà que obri el breu apèndix gràfic del llibre *Albanian democratic movement in former Yugoslavia* que em donarà el mateix Rugova, amb altres llibres editats pel Kosova Information Center. Una altra dada més a afegir a aquest cada vegada més polièdric déu Janus que representa la nació.

Caldrà anar pensant en posar un punt final a aquesta crònica, ja massa llarga. No

ho voldria fer, però, sense unes darreres notes. Les primeres sobre una llarga reunió conjunta amb el Consell dels Drets Humans i les Llibertats, i amb els advocats més destacats de Kosovo. La primera organització la presideix un escriptor que és, alhora, un mite vivent de la societat civil de Pristina: Adem Demaçi. Demaçi és un homenet vivaç, impetuós i dinàmic, vestit amb la tronada pulcritud que ací s'estila, i que ha dedicat tota la seua vida a la defensa dels drets humans i de la supervivència del seu país. És Premi Sajarov i ha passat molts lustres de la seua ja llarga vida a les presons sèrbies (fullejant, ja a casa, els anuaris d'Amnistia Internacional llegesc, al del 91, que en aquest any fou alliberat després d'haver finalitzat la seua última condemna, aquesta vegada de 15 anys). Xhafer Maliki, l'advocat més actiu en la lluita pels drets civils i nacionals, és també un personatge remarcable: sap ben bé què és oposar-se a l'arbitrarietat i el despotisme de Belgrad: ha estat apallissat en més d'una ocasió pels paramilitars.

El relat de tots dos és llarg i estremidor. Durant hores descriuen una atmosfera: la del terror en què ha viscut el seu poble, sobretot des del 89, i que els serbis mantenen latent encara avui. És una història, al mateix temps sòrdida i tràgica, que en bona part ja conec per les lectures d'alguns informes internacionals d'organitzacions humanitàries de reconeguda solvència. Ells, però, en fan un relat càlid, de matèria viscuda, ple de detalls exactes on es barregen noms de persones i de geografia concreta, esdeveniments molt greus –morts als carrer i detencions massives– i petites humiliacions quotidianes. És difícil prendre notes seguint la velocitat ver-

bal de Demaçi, l'intèrpret s'esgota, jo mateix faig el que puc per amagar la meua pròpia fatiga acumulada. Però ho comprenc: per a aquestes persones, aïllades del món exterior, humiliades i ofeses, avui és un dia important: poden dir tot el que pensen a un estrany parlamentari europeu del qual no en saben pràcticament res i a qui no m'imagino quina influència atribueixen. Els he de deixar. Els ho dic. És l'hora convinguda i en pocs minuts he de ser a taula amb el doctor Rugova que ha tingut la gentilesa de convidar-me a dinar. La menció del president permet una inflexió de la conversa. Ho entenen perfectament. Fem fotografies com a record d'aquest intens matí. Me'n vaig un poc a contracor.

El volvo de l'Ambaixada recorre, no sense dificultats, els carrerons d'un barri perifèric de la ciutat i em deixa davant les portes d'un restaurant ja conegut. El xef, encara amb més somriures que la nit anterior, m'introdueix al mateix menjador privat. També la taula està parada de la mateixa manera. Vi blanc i negre a sobre, de producció local, i també el conyac –producte de Tirana– que cal beure com a aperitiu. Dos minuts després, amb un temps protocol·lari ben calculat, hi compareix Ibrahim Rugova acompanyat per un cap de gabinet. És un home prim, de mitjana alçada, que deu vorejar la cinquantena. Els cabells li claregen. Vesteix amb una indumentària formal de la qual solament destaca un tret característic que, amb posterioritat comprove per les fotografies dels llibres que m'ofereix, vol ser una mena d'identificació estètica personal: un *foulard* estret lligat al coll per damunt de la corbata. L'inici de la conversa –tota la sessió, en realitat– és molt cordial i fluid

i parlem del París dels darrers seixanta, on ell amplià estudis a l'École Pratique, del seu mestre Roland Barthes, de Pierre Vilar. Sense forçar les coses, dins d'un clima amistós i confiat, aquest crític literari estructuralista, amb un francès impecable, m'explica els seus punts de vista sobre el Kosovo: la seua voluntat nacional de sobreviure, l'estratègia resistent davant els serbis, la decidida assumpció de mètodes no violents. Crec que és ell mateix qui pronuncia el mot «gandhisme», amb el somriure melangiós que el caracteritza. Tempte de fer-li veure l'abisme que hi ha entre l'Índia del 40 i el Kosovo d'aquest tombant de segle. Ho sap, però em diu que no hi ha cap altra sortida possible. La resistència armada fóra un suïcidi col·lectiu. L'única possibilitat, doncs, és un pacifisme a ultrança i la internacionalització de la qüestió kosovar. Fa molt d'èmfasi Rugova sobre aquest darrer punt: cal treure el problema d'un afer interior de la política sèrbia a un àmbit internacional. En aquest sentit, per a ell l'expulsió de Iugoslàvia de l'OSCE ha estat una tragèdia política, perquè la desaparició dels seus observadors de Kosovo implica el manteniment d'una òptica de problema interior serbi. Ho subratlla molt: la tornada de l'OSCE és un requisit imprescindible per a un reconeixement internacional que, a termini mitjà, pogués conduir a un «protectorat» —aquest és el mot que utilitza—: a una administració directa de l'ONU sobre el territori kosovar.

Li dic amb tota franquesa que no trobe molt viable, ara per ara, el camí de la internacionalització, malgrat que al meu informe inclouré la qüestió dels observadors de l'OSCE, però que em sembla que el que cal és iniciar la creació —que entenc també molt complexa— d'un «clima de confiança» com el preconitzat per Buthros-Gali a Xipre, que pogués confluïr en una negociació amb els serbis. Rugova no nega frontalment aquesta possibilitat: alguna «mesura de bona voluntat» per part de les autoritats sèrbies podria estimular un diàleg que ell, però, considera gairebé impossible. Sobretot, diu, amb l'actual clima de discriminació ètnica. [Per la meua banda veig en Rugova, potser pels trets de la seua formació intel·lectual, un tarannà més obert, en tot cas més flexible, que en altres personalitats albaneses. Crec que dialogaria amb els serbis si es donassen un mínim de condicions. El problema és l'interlocutor que, almenys avui, no es troba a Belgrad.]

Me'n vaig amb la impressió que Kosovo avui és un problema sense eixida. Malgrat els esforços serbis de colonització —comente amb Rugova l'arribada de refugiats serbo-bosnis a territori kosovar— no sembla possible alterar el perfil demogràfic de la regió. Ni amb això, ni amb la política sèrbia d'afavorir la diàspora de la població albanesa. El *décalage* demogràfic dels dos grups nacionals és massa gran. Rugova també ho sap. La demografia del seu país, en tants sentits explosiva, és la seua única força: la força dels pobres. □

Els límits del secularisme

La marginació de la religió, imposa una nova intolerància?

John Keane

Plantejarem, d'entrada, una pregunta que, segons com, pot semblar fora de lloc: fins a quin punt l'ideal democràtic del secularisme pot constituir una amenaça per al pluralisme inherent a la democràcia tal com la coneixem, basada en la llibertat de pensament? Una resposta possible hi seria que el secularisme és problemàtic pel fet mateix que la majoria dels secularistes contemporanis el sacralitzen inconscientment. Els secularistes pensen que amb les darreres, poques, generacions les il·lusions religioses han desaparegut gradualment i que això és positiu perquè l'expulsió dels sentiments religiosos d'àmbits com la llei, el govern, la política dels partits i l'educació –la separació entre l'església i l'estat– allibera els individus de prejudicis irracionals i promou una tolerància d'àmplies mires, que és ella mateixa un component vital d'una democràcia pluralista. Les formes modernes de recerca de sentit i salvació –hom diu– ocupen el lloc de la religió, i han esdevingut allò que Thomas Luckmann anomena la «religió invisible» de l'«autoexpressió» i l'«autorealització».

Hi ha hagut diversos desafiaments a aquesta doctrina convencional del secularisme, però les seues arrels intel·lectuals són pregones. Sobta, però, el fet que encara no s'ha fet una genealogia completa i rigorosa, acadèmica, d'aquestes arrels. I tanmateix sembla clar que la creença segons la qual el món modern està destruint irreversiblement els seus fonaments religiosos és filla de l'Europa de mitjan del segle XIX, mentre que el concepte d'allò «secular», que és peculiar de la civilització europea, és molt més antic. La relació entre el poder espiritual i el temporal –secular– ha estat sempre conflictiva d'ençà de l'adopció del cristianisme com a religió oficial de l'Imperi romà per Constantí. En un temps tan reulat com finals del segle XIII l'adjectiu «secular» començà a ser utilitzat en anglès per a distingir el clergat que vivia i treballava al si d'aquell món medieval del clergat «religiós» que vivia en la reclusió monàstica. Guillem d'Occam i John Wyclif, ja al segle següent, reforçaren aquest sentit de la paraula «secular» en distingir, en els seus escrits, entre les institucions dedicades a qüestions civils, profanes i temporals i aquelles altres que eren clarament religioses o «espirituals». Aquest era també el sentit que tenien les primeres referències al «braç secular» del poder civil invocat per l'església per castigar els peca-

John Keane és professor de Ciència Política a la Universitat de Westminster i director del Centre for the Study of Democracy. Ha publicat recentment *The Media and Democracy*, *Tom Paine: A Political Life* i *Reflections on Violence*.

dors, així com la figura de l'«abat secular», una persona que era beneficiària del títol d'abat, i en gaudia d'una part de les rendes, però que no era monjo ni estava autoritzat a exercir les funcions d'un abat.

Durant el segle XVI, aquestes connotacions originàriament negatives del «secular» com a domini temporal del «mundà» no subjecte directament al poder religiós –el domini del no-eclesiàstic, del no-religiós, o del no-sagrat– s'afebliren. El terme «secular» començà a perdre la seua associació amb la dimensió profana, quan no directament irreligiosa. «Secularize» (del francès *seculariser*) significava fer secular, convertir quelcom o algú de la funció o la possessió eclesiàstica a la civil, mentre que «secularization» connotava un procés de reducció de la influència de la religió, com era el cas quan el terme era utilitzat en cercles jurídics i eclesiàstics per a designar la transferència d'institucions o béns eclesiàstics a propietat de llecs o a un ús temporal. És en aquest sentit que el *Dictionary* (1755) de Samuel Johnson definia *secularity* com «mundanitat; atenció a les coses de la vida present», *secularize* com «convertir atribucions espirituals a un ús comú» i «fer mundà», i *secularization* com «acte de secularitzar».

Per bé que aquests autors de neologismes no ho sabien, estaven preparant el terreny intel·lectual per a la llavor secularista que arrelà a l'Europa de mitjan segle XIX i que ha florit fins els nostres dies. És a dir, la idea que l'església i el món han entaulat una lluita històrica en la qual, lentament, irreversiblement, la mundanitat triomfarà. Exemples primerencs d'aquest corrent intel·lectual en serien la insistència de Feuerbach en què la mateixa religió ensenya l'ateisme, perquè «en es-

sència [la religió] no creu en una altra cosa que la veritat i la divinitat de la naturalesa humana»; la paràbola nietzscheana del boig que, llanternat en mà i a plena llum del dia, es passeja per la plaça del mercat d'una vila anunciant amb veu fonda que han mort Déu; la remarca de Herbert Spencer (en *Data in Ethics*) que «actualment les prescripcions morals han perdut l'autoritat que els conferia el seu origen suposadament sagrat, i la secularització de la moral està esdevenint imperativa», i la doctrina sorprenentment original del secularisme de George Holyoake, Charles Bradlaugh i altres, segons els quals el declivi de la religió havia de ser estimulat mitjançant l'esforç per assegurar que la moralitat s'ocupés del benestar dels éssers humans en la vida present, excloent-hi qualsevol consideració derivada de la fe en Déu i en la vida al més enllà.

És ben fàcil d'adonar-se retrospectivament que els protagonistes primerencs del secularisme adobaven, de forma característica, la seua posició amb dosis iguals de suposició, predicció i prescripció, que al seu torn nodriren conclusions acadèmiques i literàries del tipus caricaturitzat, amb gràcia, per T. S. Eliot a *Choruses from «The Rock»* (1934): «Però sembla que ha passat una cosa que mai no havia passat abans. Encara que no sabem exactament quan, ni per què, ni com, ni on. L'home ha abandonat DÉU no per uns altres déus, diuen, sinó per no cap déu. I això no havia passat mai abans». Aquesta mena de conclusions, certament, provocaven la por i l'aversion entre els creients, mentre que els secularistes, amb el suport d'enormes quantitats de recerca acadèmica, invocaven amb molt de convenciment les troballes empíriques al seu favor. Vegeu-ne les

proves en el cas de la democràcia parlamentària més antiga, diuen. Gairebé la meitat de la població adulta de Gran Bretanya i tres quartes parts dels més joves no van mai a l'església; dues terceres parts dels ciutadans pensen que la religió, en general, es troba en decadència; sols una quarta part ho considera això «dolent en qualsevol cas»; mentrestant, la proporció (actualment un terç) dels qui afirmen que Jesús fou «només un home» està augmentant, com ho fa també la considerable majoria (actualment tres quartes parts) dels qui neguen l'existència del dimoni.

Els teòrics contemporanis de la política favorables a la secularitat solen esmentar aquestes dades per reforçar les seues posicions i subratllen els avantatges polítics de la secularització de la vida moderna. Charles Taylor, per exemple, ha assenyalat no fa gaire que secularitat i democràcia són complementàries, destacant l'etimologia de la paraula *saeculum*, que, tot i el seu origen incert, s'utilitzava habitualment en el llatí clàssic per a designar «una època o període llarg», com en el cas de les descripcions dels anomenats «jocs seculars» (del llatí *ludi saeculares*), que duraven tres dies i tres nits i se celebraven de nou en cada «època» o període de 120 anys. En el seu ús cristià, remarca Taylor, *saeculum* connotava «allò temporal» i, doncs, el món com a oposat a l'església. Taylor mira de desenvolupar el seu tema insistint en què l'experiència moderna del temps secular s'oposa a la lògica del temps diví —el temps de Déu, el temps com a eternitat, la inserció del temps en una unitat basada en un acte fundacional que dicta el sentit dels esdeveniments ulteriors. La interpretació del temps en termes profans, és a dir, la interpretació dels

esdeveniments, altrament no relacionats per causes o significats substancials, com a vinculats només perquè tingueren lloc al mateix temps, milita contra la idea d'una societat constituïda per principis metasocials, com ara la Voluntat de Déu. El temps secular, en canvi, nodreix el principi polític, que és vital per a la vida pública en una democràcia, segons el qual la interacció de ciutadans que parlen i actuen al si d'una esfera pública mundana és el fet primari, que anul·la qualsevol altre principi fundacional en competència.

Una defensa d'una mena diferent, però paral·lela, de la secularitat és la que ha fet recentment Richard Rorty, que proposa una versió d'allò que en diu el compromís jeffersonià. Les democràcies modernes, afirma, han de «privatitzar la religió sense trivialitzar-la». L'experiència religiosa té el seu lloc en relació amb «allò que fem en solitud», i els ciutadans que viuen junts en una societat oberta tenen, sens dubte, llibertat per retre el culte religiós que estimen convenient. El problema, però, és que la religió habitualment funciona, especialment de portes enfora de la comunitat religiosa a què pertanga el ciutadà creient, com a «aturador de conversa». La comunicació entre ciutadans es veu amenaçada pel silenci, l'antagonisme, el fanatisme i la violència implícita a què sol donar lloc la referència dogmàtica a principis religiosos fonamentals. Un marc polític democràtic, doncs, no té una altra opció que establir un pacte: els creients han de tenir garantida la seua llibertat per adorar el seu Déu en privat i, com a torna, els no creients han de poder viure en absència de fanatisme i engany religiós al si dels dominis públics de la societat civil i l'estat.

Tanmateix, la defensa del secularisme que fa Rorty és vulnerable a l'objecció típica *tu quoque* en el sentit que en determinats contextos aquest compromís jefersonià que es proposa funciona també com un aturador de conversa; i l'enrurada descripció que fa Taylor de la lògica de l'esfera pública moderna s'exposa, de manera pareguda, a l'objecció de l'historiador en el sentit que en tots els casos coneguts el discurs religiós ha estat una precondition bàsica del sorgiment de les primeres esferes públiques modernes, que corresponentment mostraven notoris rastres de cristianisme en matèries com les lleis contra la blasfèmia, les festivitats religioses i les pregàries públiques. Però podem deixar de banda aquests matisos i considerar, en canvi, una objecció més carregada de conseqüències: que els defensors contemporanis de la doctrina del secularisme exageren la durada i l'amplitud de mires dels ideals i de les institucions «seculars» i per això són incapaços d'accedir a una comprensió més democràtica de la religió i la política, perquè no se n'adonen que el principi del secularisme és ell mateix autocontradictori i, doncs, incapaç en la pràctica de fornir una directriu relativament estable per a ciutadans que interactuen lliurement en el marc de les lleis i les institucions de societats civils i polítiques democràtiques.

És veritat que el secularisme dels nostres dies no és a prop del seu esfondrament sota el pes de les seues pròpies contradiccions. I no en petita mesura perquè ha aconseguit difondre entre els ciutadans i els seus representants polítics la convicció, àmpliament compartida, que les fanàtiques i sanguinàries lluites pel poder basades en la diferència religiosa són necessà-

riament cosa del passat. Ara bé, malgrat aquest important èxit, els ideals i les institucions secularistes tendeixen a produir un enfilall de dificultats que posen a prova la seua viabilitat i, fins i tot, donen peu a demandes per acabar amb el secularisme. N'és l'exemple més palès els efectes autocontradictoris de la llibertat d'associació religiosa. Normalment els secularistes diuen que la democràcia exigeix la separació entre l'església i l'estat i la confinació de la religió organitzada i del discurs religiós a l'àmbit civil. La secularització exigeix que els ciutadans estiguen emancipats de la tutela estatal i eclesiàstica. Han de ser lliures per a creure o per a retre el culte que els dicte la seua consciència i el seu judici ètic. En la pràctica, aquesta llibertat religiosa pressuposa una societat civil oberta i tolerant, al si de les estructures i dels espais plurals de la qual es demana dels ciutadans que eviten les rancúnies i l'efusió de sang, de manera que tothom pugui gaudir de la llibertat de no haver de suportar les creences dogmàtiques i els codis de conducta dels altres. En altres paraules, la secularitat demana dels ciutadans que estiguen d'acord a estar en desacord amb la religió, la qual cosa significa en darrer terme, com ho va explicar Voltaire en el seu *Traité sur la Tolérance* (1763), que hi ha d'haver almenys alguns espais civils en els quals la religió hi jugue un paper molt reduït o no en jugue cap. La llibertat religiosa exigeix la indiferència religiosa. Els ciutadans han de tolerar les opcions i actituds religioses dels altres i assumir que tota secta és un destorb moral i polític per al seus veïns, i que la competició pacífica, la civilitat i la indiferència envers les passions dels altres són tan benèfiques en la religió com en el món del comerç i l'intercanvi.

L'agnosticisme i el potencial ateisme que això implica és un regal del cel per als adeptes de la religió. Convençuts que la secularització margina o destrueix potencialment les creences religioses, aprofiten la llibertat d'associació reconeguda per la societat civil per a protestar contra aquells que pretenen ignorar el pobre Llätzer que jau davant la seua porta. Ben lluny d'això, el que cal és imitar la vida de Crist: la preocupació ètica ha d'estendre's als afamats, als necessitats, als que no tenen casa, als que no tenen una assistència mèdica adequada i, sobretot, als que no tenen l'esperança d'un futur millor. Uns altres, inspirats per la frase de Crist, pronunciada davant Pilat, que el seu regne no era d'aquest món, subratllen la importància de la projecció espiritual, de la fe i l'entusiasme religiós. Posen èmfasi en principis com la Bíblia entesa com a revelació, el sacrifici expiatori de Crist en la creu i la imminent segona vinguda de Crist, i cadascun d'aquests temes es posa també en relació amb la importància de preservar la família, la moral i el país mateix. La fe privada no n'és prou; els creients han de donar testimoni davant els altres, en públic. I per fer-ho calen temples i manifestacions públiques, que han de completar-se amb miracles de guariments.

Aquesta mena d'«esbufecs del *Zeitgeist*» (Hannah Arendt) i les reafirmacions públiques de l'ètica religiosa són a hores d'ara moneda corrent a les societats obertes. I no en darrer terme, perquè les societats civils secularitzadores despleguen una segona contradicció: la propensió a substituir la perspectiva religiosa per la incertesa existencial estimula, promou, el retorn del sagrat a la vida quotidiana. Les societats civils modernes, enteses en termes ideal-

típics, integren múltiples xarxes d'institucions socials «fluides», el dinamisme i complexitat de les quals fa impossible que els ciutadans visualitzen completament, i no diguem ja que compreguen, la totalitat social al si de la qual naixen, creixen, es fan grans i moren. La sensació d'incertesa que afecta consegüentment els ciutadans en qüestions com la inversió i l'ocupació, la qualitat de l'ensenyament o el canvi de pautes quant a la identitat personal i les obligacions domèstiques, els fa proclius a les tensions i a la confusió, i per tant proclius a apropar-se a institucions que absorbeixen les tensions, de les quals les esglésies, les sectes i les diverses croades continuen sent-ne exemples capdavanters, especialment en temps de crisis personals. En un món desgavellat i sotmès a tensions, les institucions religioses serveixen com a recordatoris de la importància de la solidaritat entre aquells que pateixen les sotragades. Ajuden a preservar el contacte emocional amb tradicions inventades com ara la «vida familiar». En un món dominat pel temps secular, reforcen també el sentit de misteriosa importància dels ritus de passatge, tot batejant esdeveniments com la naixença, el matrimoni o la mort en les aigües del temps teològic, recordant d'aquesta manera als éssers humans mortals que, existencialment parlant, la vida és una derrota inevitable. I puix que els membres de les societats civils experimenten típicament almenys una part d'allò que Heinrich von Kleist anomenava la «fràgil constitució del món», són proclius a tenir (i a trobar-hi consol) un sentiment de dependència absoluta respecte d'un ordre d'existència diferent i més vast, que és anterior a la reflexió, al llenguatge i a la interacció dels humans. Una experiència

d'astorament i reverència davant el món («posseir anticipadament allò que esperem, conèixer realitats que no veiem», Hebreus, 11, 1) que Friedrich Schleiermacher (en *Über die Religion*, 1799) considerava la quintaessència de la religió i que a hores d'ara nodreix iniciatives religioses com la xarxa Mar de la Fe i el Judaïsme Reconstruccionista, així com les sorprenents troballes que aporten enquestes d'opinió en el sentit que hi ha clares majories a la major part dels països secularistes (al voltant d'un 75 per cent a Gran Bretanya) que creuen en la «religió» i en la vida eterna.

Potser el tret més sorprenentment contradictori, i autoparalitzador, del secularisme siga la seua afinitat teòrica i pràctica amb el despotisme polític. Probablement els secularistes consideraran aquesta remarca com una mena de blasfèmia. D'una manera bastant justificada, estudiosos com ara John Neville Figgis han resseguit les arrels de la doctrina del secularisme en les pors, força lògiques, dels pensadors religiosos de l'edat mitjana tardana —*Octo quaestiones de potestate papae* (1334-47) de Guillem d'Occam n'és una mostra molt significativa—, relacionades amb el fet que les qüestions de religió i de consciència estaven lliscant a mans d'uns estaments polítics que es negaven a reconèixer que el seu poder existia en detriment dels poders espirituals. Però un problema de la concepció segons la qual la lluita per la secularitat era una lluita per la tolerància de les diferències és que no li resulta impossible copsar el punt de dogmatisme inherent al secularisme mateix. I no és només que diversos intents polítics (a França, Turquia, i altres llocs) d'institucionalitzar el secularisme hagen estat plens de tals dosis de violència i coacció que hom els ha pogut

titllar d'experiments de «colonialisme interior» (Catherine Audard); o que, des d'una postura de principis, els primers adeptes (cristians) de les llibertats seculars negassen habitualment als altres —als jueus (fills del dimoni) i als catòlics romans (membres d'un cos que havia esdevingut el d'una prostituta), per exemple— aquestes llibertats, talment com si aquests secularistes, d'altra banda benèvols, haguessen sofert una fallida temporal quant a la imaginació, el coratge o la voluntat per estendre els seus principis universals a uns altres. El problema, realment, és més profund car es pot sostenir que el principi del secularisme, que «representa una realització de motius cabdals del cristianisme mateix» (Bönhoffer), té com a fonament una versió sublimada de la creença cristiana en la necessitat de decidir pels altres, pels no cristians, què poden pensar i dir. O, fins i tot, de decidir si realment poden ser capaços de pensar i dir alguna cosa.

L'hostilitat inherent de l'ideal normatiu del secularisme envers els musulmans és, a hores d'ara, l'exemple més preocupant d'aquest dogmatisme. Hi ha dues claus ben evidents que poden donar raó d'aquesta hostilitat tan estesa. N'és una el fet que molts ciutadans d'altra banda «irreligiosos» i tolerants de països com ara estats Units, França i Alemanya es miren la xifra creixent —més de 20 milions només a la Unió Europea— de musulmans que viuen permanentment a les velles democràcies amb una aversió callada, amb un recel profund, fins i tot amb una bel·ligerància desfermada. És com si la gent tolerant i secularista hagués de prevaricar sempre o esdevenir fanàtica quan es troba davant els vels, el menjar *halal*, els discursos sobre l'apostasia (*riddah*) i el martiri

violent. Una altra clau és la virulenta confusió que suscita sempre el terme «secularisme» a les comunitats de llengua àrab, farsi i turca. És simptomàtica l'absència d'una paraula en àrab per a designar allò secular, la secularitat o el secularisme. El neologisme que es va triar, *'almaniyyah*, rèplica del terme francès *laïcisme*, aparegué per primera vegada al final del segle XIX al diccionari *Muhit Muhit* redactat per l'erudit cristià libanès Boutrus al-Bustani. La paraula *'almaniyyah* no prové de cap arrel verbal –*'almana*, el mot que traduiria «secularitzar», no existeix– i fou, en comptes d'això, derivada de *'alam* ('món') perquè la seua traducció literal *'la diniyah* ('no-religiós') hauria estat rebutjada sense contemplacions pels musulmans, per als quals (d'acord amb el principi *al-Islam din wasdawlah*) la divisió entre allò temporal i allò espiritual és literalment impensable.

El terme «secularisme» esdevingué tot seguit un insult a les oïdes de molts musulmans, i no sols per raons etimològiques, sinó també perquè els secularistes europeus –teòricament oberts al món i oberts a l'obertura mateixa– normalment covaven prejudicis antimusulmans. Especialment arran de l'avanç de l'Imperi otomà en la regió balcànica de l'Europa cristiana, paraules com «secular» i «secularització» tingueren un paper en la lluita contra el sinistre «turc». Al suposat odi virulent d'aquests contra la «civilització» calia oposar-hi el que sovint hom anomenava una *bellum contra barbaros*.

De vegades els prejudicis s'estovaven i esdevenien ambigüitat, com en el cas de la vacil·lació intel·lectual de Voltaire entre la consideració de Mahoma com un pensador polític profund i fundador d'una religió racional, o com a exemple arque-

típic de l'impostor que esclavitzava ànimes valent-se de faules religioses. I de vegades els qui parlaven el nou llenguatge de la secularitat s'adonaven de la tolerància dels otomans envers les minories religioses i es mostraven encuriosits davant les característiques suposadament «exòtiques» del món islàmic. Però entre els qui abraçaven la doctrina acabada d'inventar del secularisme el més comú era donar via lliure a la «ignorància de la imaginació triomfant» (R. W. Southern) adreçada a uns musulmans imaginaris, traslladada amb facilitat al paper. El món musulmà era considerat així mateix com un veritable fontanal de béns de luxe –ivori, teles precioses, espècies, minerals, oli d'oliva– que calia explotar en benefici de la Cristiandat, d'amagat o amb violència.

L'hostilitat «secular» d'avui envers l'Islam –la paraula mateixa suggereix dominació, violència, ignorància, misogínia, fanatisme, conspiració internacional– és, òbviament, una reformulació, una variant, del vell tema del satanisme de l'Islam, i ajuda a explicar per què la majoria dels intel·lectuals musulmans contemporanis es malfien de l'ideal del secularisme o bé el rebutgen sense més. «El secularisme és Satan imitant Déu», em va dir recentment el dirigent islamista turc 'Alī Bulaç, reflectint la impressió, molt estesa, que el discurs secularista dels europeus és un discurs arrogant i que ha estat sempre una coartada per als hipòcrites que pensen que els musulmans sols poden progressar seguint el camí marcat per Occident, que inclou la renúncia a la religió. Alguns erudits islamistes, com ara Muhammad Mahdi Shams al-din i Rachid al-Ghannouchi, reconeixen que en el context europeu la doctrina del secularisme ajudà certament a

amansir el fonamentalisme cristià i a nodrir els valors de civilitat i de divisió del poder. Però també remarquen que la temptativa de secularització al món musulmà durant el segle XX, hi ha deixat un rastre de dictadures, religió imposada per l'estat, violació dels drets humans i civils, i l'afebliment o directament la destrucció de la societat civil. En una paraula, la secularització s'ha guanyat una reputació d'humiliar els musulmans, d'humiliar-los a través de la pràctica del doble criteri a Kuwait, Algèria i Palestina, a través del despotisme corrupte dels governs *compradors*, i a través de l'amenaça permanent de ser aixafats pel poder econòmic, tecnològic, polític, cultural i militar de l'Occident dirigit per Nord-Amèrica.

El refús islàmic militant del secularisme al si d'un arc geogràfic que abraça de Marroc a Mindanao preocupa molts a Occident. I és comprensible. El que hi ha en joc, en termes materials, és molt important i la creença que l'antiseccularisme és més una coartada per apropiarse brutalment del poder que no una proposta benigna per compartir-lo hi és molt forta, tot i que roman en bona part sense confirmació en els fets. La inquietud se centra en Hama, nom d'una població de Síria que ha esdevingut símbol terrorífic del que passa quan les forces armades del secularisme ofeguen els seus oponents en un bany de sang. Per als ciutadans que viuen en les velles democràcies, aquest conflicte hauria de constituir el recordatori que el secularisme empara una intolerància violenta i que, en general, vivim en una època marcada per la protesta religiosa, el retorn del sagrat i la dessecularització general de la vida política i social.

És estrany que siguin tan pocs els estu-

diosos –Reinhold Bernhardt (*Zwischen Grössenwahn, Fanatismus und Bekennermut*), Gilles Keppel (*La Revanche de Dieu*) i Ronald Thiemann (*Religion and Public Life*) en són excepcions recents– que reflexionen de manera imaginativa sobre aquestes tendències. La ignorància pública o la negació, sense més, de la rellevància que tenen, especialment entre els secularistes més convençuts, estan també molt esteses. Però ací i allà hom hi pot trobar mostres esparses d'autèntic malestar públic davant els efectes incòmodes del secularisme; crides en favor d'una nova filosofia política alliberada de les ficcions sobre la desaparició i la privatització de la religió; i en organitzacions no governamentals, però també en cercles governamentals i en els tribunals de justícia, esforços pràctics per establir nous compromissos polítics –com ara la bona voluntat per part dels empresaris a concedir temps per a festivitats i pregàries, l'exempció dels creients pel que fa a determinats preceptes de les lleis civils, o la proposta d'acceptació de les escoles musulmanes en el sector de l'ensenyament concertat a Gran Bretanya– encaminats a conjugar millor les preferències tant dels no creients com dels creients. Se'n deriva, de tot això, la necessitat de plantejar noves qüestions pel que fa als límits del secularisme: és la doctrina vuitcentista del secularisme –que la majoria dels demòcrates defensen encara amb entusiasme un segle després–, en realitat, una ideologia generadora de conflicte que caldria bandejar en bé de la democràcia mateix? Si fos així, caldria també abandonar les categories secularistes heretades d'església i estat, juntament amb la idea corresponent de la seua «separació», ni que siga perquè els

termes «església» i «estat» són insuficientment complexos per donar compte de la diversitat creixent de pràctiques religioses i regulacions governamentals de la moralitat? Hauríem de deixar de cercar principis universals (com el secularisme) per tal de categoritzar la religió? O en comptes d'això, hauríem de donar prioritat a judicis lligats al context que reconeguessen que tota moralitat –incloent-hi el secularisme i el discurs religiós– sorgeix en un context particular, que la convicció secularista segons la qual els creients religiosos són una mena d'Ixió copulant amb un

núvol i que engendren, com ell, monstres, pot aplicar-se igualment als secularistes, i que per tant allò que cal avui és un nou compromís desecularitzat entre creients i no creients? No hi ha, doncs, una altra opció sinó la recerca de noves vies de maximització de la llibertat de creients i no creients, posant-hi alhora un èmfasi especial en la sort dels qui sofreixen ara com ara les injustícies produïdes per una doctrina les pretensions universalistes de la qual han deixat de tenir credibilitat?

Traducció de Jaume Soler

MÈTODE

Nº 21

**ASTRONOMIA I ASTROFISICA.
COMPRENDRE L'UNIVERS**

Articles de Juan Fabregat, Víctor Reglero, Vicent J. Martínez, Diego Sáez, Miquel Portilla i Ramon Lapiedra, Álvaro López, José M^o Ibáñez, Joan Antoni Miralles i Josep A. Pons, José M^o Martí i Miguel A. Aloy. ACTUALITAT: *Observació i observatori*, Francisco Tomás. *Qüestió d'estructures*, Aurelio Beltrán. *Atrapats en ambre*, M^o José Carrau. *Doñana, la fitodescontaminació i les plantes transgèniques*, José Pío Beltrán. *Dofins i balenes en els Cinc Segles de la Universitat*, Juan Antonio Raga. ENTREVISTES: Francisco Sánchez i Rafael Rebolo. PUBLICACIONS: *El llibre científic a la Universitat de València*, Antoni Furió. LLIBRES. TESIS. *Astronomia per a poetes*, David Jou.

Informació i subscripcions a *Mètode*: Arts Gràfiques, 13-2n pis, València 46010. Tel: (96) 386 46 86

El multiculturalisme nord-americà en el context internacional

Will Kymlicka

Igual que els ciutadans de molts altres països, els nord-americans discuteixen ben sovint, a hores d'ara, sobre qüestions relacionades amb el multiculturalisme. Però el debat dels Estats Units té una importància especial com a efecte de la gran influència que exerceixen les idees nord-americanes arreu del món. Malauradament, aquesta influència no és del tot fecunda. Ha estat beneficiosa en alguns casos, però escassament útil en uns altres, i ha servit per a exacerbar més que no per a remeiar injustícies molt notòries. Temporaré d'explicar les raons d'això, i també la manera de reduir a un mínim el perill associat amb aquesta situació.

EL MULTICULTURALISME NORD-AMERICÀ

En els debats nord-americans sobre multiculturalisme s'ha manifestat un ampli ventall de punts de vista, certament, però em sembla que ara és possible d'iden-

tificar el sorgiment d'un consens o, si més no, d'un paradigma dominant, centrat en les tres afirmacions següents:

a) que una forma o altra de multiculturalisme és avui inevitable (com diu Nathan Glazer: «tots som multiculturalistes a hores d'ara»), i que el debat interessant no és si cal assumir el multiculturalisme, sinó quina mena de multiculturalisme caldria assumir;

b) que la forma adequada de multiculturalisme ha de ser flexible en la seua concepció dels grups i dels límits entre grups (poden sorgir nous grups, uns altres de més antics poden fondre's o bé desaparèixer); ha de posar l'accent en el caràcter voluntari de la pertinença al grup (els individus han de ser lliures per a decidir si volen mantenir el lligam, i com, amb el seu grup d'origen); i ha de mantenir una concepció no exclusivista de la identitat de grup (ser membre d'un grup no ha de constituir obstacle per a la identificació amb un altre, o amb la nació nord-americana en el seu conjunt). Tan sols aquesta concepció oberta, flexible i basada en la voluntat del multiculturalisme s'ajusta al caràcter obert de la societat nord-americana i al seu respecte profund per l'elecció individual; i, finalment,

c) que el repte més gran que té aquesta concepció flexible del multiculturalisme

Will Kymlicka és professor de Filosofia Política a la Queens University (Kingston, Ontario). Recentment ha publicat *Finding Our Way. Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*. El seu llibre més influent, *Ciudadania multicultural*, ha aparegut en català, publicat per Proa-Universitat Oberta.

és la situació d'inferioritat i d'estigmatització en què es troben els afroamericans. Ser «negre» és una identitat assignada a la qual la majoria dels afroamericans difícilment poden sostreure's o renunciar-hi. El fill d'un matrimoni mixt àrab-grec pot triar si es considerarà a si mateix grec-americanà, àrab-americanà, ambdues coses o no cap d'elles; en canvi, el fill d'un matrimoni mixt grec-afroamericanà serà vist pels altres com a «negre», tant si vol com si no vol que siga aquesta la manera com el miren els altres. A més, el resultat d'aquesta identitat assignada és un grau més alt d'exclusió social i de segregació que en el cas d'uns altres grups ètnics: és molt més probable que els negres visquen en barris segregats, que vagen a escoles segregades, i així successivament. El repte principal davant el qual es troba el multiculturalisme nord-americanà és, doncs, de reduir els elements adscriptius, estigmatitzadors i segregadors de la identitat «negra», per tal d'aconseguir que ser negre pugui semblar-se a altres identitats ètniques existents a Nord-amèrica.

Accepte aquestes tres afirmacions. Tanmateix, em preocupen les argumentacions que hom fa servir per defensar-les. Massa sovint aquesta concepció oberta, flexible i basada en la voluntat del multiculturalisme nord-americanà ha estat explicada i defensada *en contrast amb el nacionalisme de les minories*. És a dir: quan els autors nord-americans expliquen com seria una concepció tancada, estàtica i involuntària del multiculturalisme, al·ludeixen, típicament, als casos de nacionalisme minoritari, siga a Quebec o a Flandes, a Iugoslàvia o a Sri Lanka. Aquest contrast és font de confusió, més que no de claredat, per als debats nord-americans i,

cosa més important, té una influència perniciosa en altres països, perquè incideix negativament en els esforços adreçats a comprendre i a situar en el lloc que els pertoca els nacionalismes de les minories.

NORD-AMÈRICA POSTÈTNICA

Considerem, per exemple, l'obra recent de David Hollinger, *Postethnic America*, que constitueix la defensa més sofisticada de la visió de consens suara esbossada.¹ Hollinger distingeix dos tipus de multiculturalisme: un model «pluralista», que considera els grups com a permanents i duradors, i com a subjectes de drets col·lectius; i un model «cosmopolita», que accepta els desplaçaments en els límits entre grups, les pertanyences múltiples, les identitats mestisses, i que es basa en els drets individuals. Diu Hollinger: «El pluralisme respecta els límits heretats i situa els individus en un o altre d'una sèrie de grups etno-racials que caldria protegir o preservar. El cosmopolitisme és més circumspèct pel que fa a les delimitacions tradicionals i afavoreix les pertanyences voluntàries. El cosmopolitisme promou les identitats múltiples, posa l'accent en el caràcter dinàmic i canviant de molts grups i té en compte la possibilitat que apareguen noves combinacions culturals.»

Hollinger defensa amb força aquest darrer model, el cosmopolita —«d'acord amb el qual són els individus els qui decideixen el nivell, més estricte o més lleuger, que volen que tinga la seua vinculació amb una o més comunitats d'origen»— alhora que critica el primer. Segons ell aquest model funcionà bé en el cas dels immigrants blancs a Estats Units en el

passat i continua funcionant força bé pel que fa als nous immigrants procedents de Llatinoamèrica, Àfrica i Àsia. Reconeix que serà més difícil situar els afroamericans (descendents dels esclaus, diferents dels nous immigrants africans o caribenys) sota aquest paraigua «postètnic». Tanmateix, insisteix en el fet que aquesta mena d'inclusió és el que la majoria de negres desitjaria i el que exigeix la justícia, i que això continua sent un objectiu que es pot assolir, tot i que potser caldria posar en pràctica algunes mesures especials (per exemple, formes més específiques d'acció afirmativa).

No puc estar-me de dir que m'agraden les posicions de Hollinger quant a la forma adequada de multiculturalisme a Nord-amèrica. I pense que pot funcionar també, pel que fa als grups immigrants, en molts altres països. De fet, la «política multicultural» adoptada pel govern de Canadà el 1971 s'inspirava en bona part en aquesta mena de concepció quant al tractament que calia donar a la immigració de diferents orígens ètnics. Per a alguns crítics d'aquesta política, la consideració dels grups immigrants com a entitats fixes i autosuficients encaixa amb la categoria «pluralista» de Hollinger. Tanmateix, si s'examina amb deteniment la qüestió, es fa palès que la política multiculturalista de Canadà es troba molt més a prop de l'altra categoria de Hollinger, la «cosmopolita», tant pel que fa a les seues intencions com a les seues conseqüències. La política canadenca tracta explícitament l'afinitat etnocultural dels immigrants com una qüestió voluntària i encoratja els membres dels diferents grups immigrants a relacionar-se entre si, a compartir el seu llegat cultural, i a participar

d'institucions educatives, econòmiques, polítiques i jurídiques comunes. El resultat a llarg termini d'aquesta mena de política ha estat els darrers trenta anys un augment significatiu de les taxes d'amistats i de matrimonis interètnics –més altes que als Estats Units– així com la proliferació de les identitats fluctuants, múltiples i mestisses.

Com Hollinger, pense que la integració dels immigrants en aquest multiculturalisme flexible és desitjable. I fins a cert punt es pot dir que ha conegut un èxit notable. I també, com Hollinger, pense que aquest procés funciona no només pel que fa als més antics immigrants blancs procedents d'Europa, sinó també en el cas dels immigrants més recents que es traslladen del món àrab, d'Àsia i el Carib vers Estats Units i Canadà. He defensat aquest model d'integració dels immigrants tant a Canadà (on ha estat assumit i acceptat àmpliament) com a Europa (on troba encara grans resistències). Des d'aquest punt de vista, el plantejament de Hollinger d'una Amèrica postètnica constitueix un bon model; països com ara Àustria o Bèlgica en podrien aprendre molt pel que fa a una integració reeixida dels immigrants.

Ara bé, el que ja no tinc tan clar és l'aplicabilitat d'aquest model als grups no immigrants i, específicament, als grups que foren conquistats o colonitzats, com els quebequesos o els pobles indígenes al Canadà. En el passat, aquestes «nacions internes» s'autogovernaven, i com tants altres pobles conquistats o colonitzats d'arreu del món, han lluitat constantment per aconseguir (o més aviat recuperar) la seua autonomia, així com per mantenir-se a si mateixes com a societats separades i

autogovernades. S'autodefineixen com a «nacions» i reclamen els seus drets nacionals. I, de fet, tant els pobles indígenes com els *quebécois* disposen d'una autonomia substancial al si de Canadà: els primers a través del sistema de les zones índies d'autogovern; els segons mitjançant el sistema federal.

Hollinger mai no tracta explícitament la qüestió dels drets dels pobles conquerits o colonitzats al si de les democràcies liberals o la legitimitat de les formes de nacionalisme minoritari adoptades per aquests grups. Però és clar que no dóna suport al nacionalisme de les minories, que equipara amb la concepció «pluralista» del multiculturalisme. Per exemple, afirma que el seu model refusa «la idea de territoris jurídicament protegits per a grups nacionalitaris», i que el pluralisme es distingeix del cosmopolitisme «pel grau en què confereix privilegi a grups particulars, especialment a comunitats que estiguen ben establertes, siga quan siga que s'invoca l'ideal del pluralisme». Aquests passatges refusen implícitament l'essència del nacionalisme minoritari a Canadà o en qualsevol altre lloc. Al capdavall, els quebequesos i els pobles indígenes reclamen drets d'autogovern, jurídicament reconeguts, sobre els seus territoris tradicionals, i la justificació d'aquestes reclamacions és precisament que aquestes societats estaven «ben establertes» abans del domini britànic. La teoria de Hollinger sembla bandejar aquesta mena de demandes nacionalistes.

Però la crítica també es fa explícita: descriu el nacionalisme quebequès com la forma extrema del multiculturalisme «pluralista», en la mesura que considera els quebequesos com un grup permanent i

durador i titular de drets col·lectius. Més encara, el descriu com una forma de «nacionalisme ètnic» i les seues exigències d'autodeterminació serien l'equivalent lògic de la segregació racial als Estats Units.

Pense que aquest argument reflecteix una incomprensió molt corrent de la naturalesa del nacionalisme de minoria. Per tal d'adonar-nos-en, sembla força útil una consideració de com han estat tractats històricament els nacionalismes minoritaris a les democràcies occidentals, incloent-hi Estats Units.

L'ENCAIX DEL NACIONALISME MINORITARI

Moltes democràcies occidentals compten al seu si amb minories nacionals: és el cas de Bèlgica (els flamencs), de Gran Bretanya (els escocesos i els gal·lesos), de Suïssa (els francesos i els italians), d'Espanya (els catalans i els bascos) i dels països escandinaus (el poble indígena sami). En la majoria dels casos, aquestes minories foren involuntàriament incorporades a un estat més ampli com a resultat de la colonització, la conquesta o la cessió del territori per un poder imperial a un altre.

Amb independència de com foren incorporades, el cas típic és que aquestes minories nacionals hagen maldat per aconseguir o recuperar la capacitat d'autogovernar-se per tal de mantenir-se com a societats separades i distintes al costat de la majoria. Tracten de controlar la llengua i els programes d'ensenyament a la seua regió, la llengua utilitzada per l'administració pública i l'establiment de demarcacions interiors. Habitualment animen una mobilització segons criteris naciona-

listes, utilitzant la ideologia de la «nacionalitat» per a descriure i justificar aquestes demandes d'autogovern. En el cas extrem, poden buscar la secessió, però la majoria d'aquestes minories nacionals han maldat, en comptes d'això, per aconseguir alguna forma d'autonomia regional.

Com han reaccionat les democràcies occidentals davant aquests nacionalismes minoritaris? Històricament han temptat d'anorrear-los, sovint de manera implacable. En diversos moments dels segles XVIII i XIX, per exemple, França prohibí l'ús de les llengües basca i bretona a les escoles i les publicacions i perseguí les associacions polítiques que pretenien promoure el nacionalisme minoritari; Gran Bretanya tractà de proscriure l'ús del gal·lès; Canadà arrabassà als quebequesos els seus drets lingüístics i les seues institucions, lligades a la llengua francesa, i redefiní les delimitacions polítiques de manera que els quebequesos deixaren de ser majoria en qualsevol província; Canadà, d'altra banda, impedí per llei als indígenes d'organitzar-se políticament en defensa de les seues reivindicacions nacionals.

Aquestes mesures tenien com a finalitat l'afebliment de les minories nacionals i la supressió de tot sentiment d'identitat nacional diferenciada. Les minories que es consideraven a si mateixes com a nacions diferents, hom afirmava, eren deslleials i potencialment secessionistes.

Tanmateix, les actituds davant el nacionalisme de minories ha canviat dràsticament en aquest segle. Per una banda, la pressió sobre les minories nacionals a fi i efecte que s'integrassen al grup nacional dominant simplement no ha donat resultat. Els estats occidentals avaluaren d'una manera molt errada la capacitat de resis-

tència i afirmació de les identitats minoritàries. Els herois, els mites i fins i tot els costums tradicionals poden canviar molt de pressa, però la identitat com a tal —el sentiment de ser una nació distinta, amb la seua cultura pròpia— és molt més estable. Els estats han fet servir, de vegades, tots els instruments al seu abast per destruir aquest sentiment d'identitat diferenciada, des de la prohibició dels costums tribals fins a la supressió de les escoles que utilitzaven l'idioma minoritari. Però a despit dels segles de discriminació sancionada per les lleis, les minories nacionals han mantingut la seua diferenciació i el seu deler d'autonomia.

Quan un estat ataca el sentiment de nacionalitat d'una minoria, ben sovint el resultat n'és el reforçament més que no la reducció de l'amenaça de deslleialtat i secessió. Totes les dades recents sobre els conflictes etnonacionalistes arreu del món mostren que l'autogovern fa minvar la probabilitat d'enfrontament violent, mentre que, en canvi, el no reconeixement o la supressió dels drets polítics sol provocar l'agreujament del conflicte. Segons l'experiència de les democràcies occidentals, la millor via per afermar la lleialtat de les minories nacionals ha estat de passar de l'atac a l'encaix.

Aquest canvi d'orientació es pot comprovar en moltes democràcies en les quals hi ha minories nacionals. Per exemple, Canadà implantà un sistema federal que atorga als quebequesos importants drets lingüístics i autonomia regional. I tant aquest estat com els països escandinaus han reconegut drets d'autogovern als pobles indígenes. Per la seua banda, Bèlgica, Espanya i Gran Bretanya s'han orientat recentment vers la concessió d'autonomia

regional a les seues minories nacionals. En tots aquests països l'objectiu d'eliminar les identitats nacionals minoritàries ha estat abandonat, i a hores d'ara s'accepta que aquests grups continuaran en el futur considerant-se a si mateixos com a nacions diferenciades i autogovernades al si d'estats més amplis.

Dit breument: un nombre creixent de democràcies occidentals són estats multinacionals, més que no estats-nació. Accepten que dins de les seues fronteres hi ha dues o més nacions i reconeixen que aquestes nacions integrades al seu si estan legitimades per a reclamar els drets lingüístics i les competències d'autogovern que els pertoqueuen i que els són necessaris per tal de mantenir-se com a cultures diferenciades. I sovint aquest caràcter multinacional té un reconeixement explícit en la Constitució.

Diversos estats multinacionals han reconegut també que la millor garantia i protecció d'aquests drets nacionals és alguna forma de federalisme, car el federalisme permet la creació d'entitats polítiques regionals controlades per la minoria nacional i proveïdes de poders substancials (regulats constitucionalment) d'autogovern. El que veiem que s'obri pas en diverses democràcies occidentals és una forma nova de «federalisme multinacional», és a dir, un model d'estat que és una federació de pobles o nacions concentrats regionalment al si de la qual s'han establert delimitacions i s'han distribuït els poders i les competències.

Aquestes federacions multinacionals constitueixen, segons qualsevol criteri raonable, experiències reeixides. No tan sols han reconduït els conflictes derivats de les identitats nacionals en competència d'una

manera pacífica i democràtica, sinó també han assegurat un elevat grau de prosperitat econòmica i de llibertat individual als seus ciutadans. Això és molt notable, sobretot si es considera l'enorme força del nacionalisme en aquest segle. El nacionalisme ha fet esclatar imperis colonials i dictadures comunistes i ha redefinit les fronteres a tot arreu del món. Però les federacions multinacionals democràtiques han reeixit en l'apaivagament i la pacificació del nacionalisme alhora que respecten els drets i les llibertats individuals. Es fa difícil imaginar un altre sistema polític que pugua aconseguir el mateix.

EL NACIONALISME MINORITARI ALS ESTATS UNITS

La crítica que fa Hollinger del nacionalisme minoritari no està en concordança amb la pràctica d'altres democràcies. Tampoc no reflecteix l'experiència nord-americana amb el nacionalisme de minories. Al si d'Estat Units hi ha molts grups colonitzats que es consideren a si mateixos com a «nacions internes». És el cas, per exemple, dels porto-riquenys, dels *chamorros* de Guam, dels indis americans. Aquests són els casos paradigmàtics de nacionalisme de minories als Estats Units. (No incloc els afroamericans, els descendents dels esclaus portats a Amèrica, entre les minories nacionals. Hollinger diu, i hi estic d'acord, que la majoria dels negres no s'han considerat mai una nació a part, sinó que més aviat han maldat per la integració en la més àmplia nació nord-americana.)

En el tractament donat a les «nacions internes», el govern d'Estat Units ha seguit la mateixa pauta que hem vist en

MULTICULTURALISME
POSTÈTNIC I NACIONALISME
MINORITARI

altres democràcies occidentals. Al llarg del segle XIX i durant les primeres dècades del XX hom va fer esforços per suprimir aquests nacionalismes minoritaris. Així, quan Estats Units conquistà Puerto Rico, tractà de substituir l'espanyol per l'anglès a les escoles i posà fora de la llei les activitats polítiques favorables a la independència. De la mateixa manera, les tribus índies van patir tota una sèrie de mesures polítiques (per exemple, les que arplegava la Llei Dawes) adreçades a socavar les seues institucions tradicionals o a obrir els territoris indis a l'establiment de colons.

Avui, en canvi, aquestes minories nacionals són tractades, en efecte, com a «nacions». Hom ha creat entitats polítiques d'una manera que els permet de conformar una majoria local i d'exercir drets substancials d'autogovern sobre una base territorial. Totes diposen a hores d'ara d'un estatus polític diferenciat (per exemple l'estat associat de Puerto Rico, o la situació de nació dependent dels indis) del qual no en fan ús altres territoris o subunitats dels Estats Units, o bé no se'ls ofereix.

Hollinger no s'estén gaire sobre aquests casos de nacionalisme minoritari als Estats Units. Això és comprensible, perquè són relativament perifèrics, tant geogràficament com demogràfica, en el context nord-americà. Tanmateix, són importants des d'un punt de vista teòric, perquè representen els casos més clars en què Estats Units s'ha enfrontat a una situació de nacionalisme minoritari. I, pel que fa a la presència d'aquestes col·lectivitats, Estats Units és, de fet, un estat multinacional, una federació de nacions diferents. Estats Units tracta aquests grups com a permanents i duradors, i com a subjectes de drets col·lectius.

Vet ací un misteri. Si és el cas que Hollinger encerta quan diu que els nacionalismes minoritaris són «nacionalismes ètnics» basats en la primacia de la sang i la descendència, per què haurien de trobarhi un encaix, en les democràcies liberals? La resposta —en pocs mots— seria que Hollinger malinterpreta la naturalesa d'aquests moviments nacionalistes.

Considerem el cas de Quebec. Perquè Quebec accepta immigrants de tot el món: té, si fa no fa, la mateixa taxa d'immigració per habitant que Estats Units. El control sobre la immigració és una de les competències que els nacionalistes quebequesos han maldat per tenir, i han aconseguit; a hores d'ara el govern de Quebec gestiona el seu programa d'immigració i recluta activament immigrants, la majoria dels quals no són blancs. Aquests immigrants obtenen la nacionalitat (la ciutadania) d'una manera relativament senzilla, i no sols això: la política d'«interculturalisme» que practica el govern de Quebec els encoratja perquè es relacionen amb membres d'uns altres grups ètnics, perquè compartesquen el seu llegat cultural i perquè participen en institucions públiques comunes.

El resultat de tot això, a Quebec, és aquesta mena de multiculturalisme mestís i flexible que abona Hollinger. (De fet, el nivell d'acceptació dels matrimonis interètnics és considerablement més alt a Quebec que als Estats Units.) Lluny de tractar de preservar cap mena de puresa racial, els nacionalistes quebequesos malden activament perquè gent d'unes altres

races, cultures i religions se'ls unesquen, s'hi integren, hi contraguen matrimoni, per tal de contribuir a formar conjuntament una societat moderna, pluralista i diferenciada (francoparlant) a Quebec.

I Quebec no és un cas únic. Els nacionalismes català i escocès són també postètnics en el sentit de Hollinger. Certament, no tots els nacionalismes minoritaris són postètnics. El nacionalisme basc es basa en gran mesura en la raça i el nacionalisme flamenc té un fort component racial, i el mateix s'esdevé en alguns nacionalismes indígenes. Ara: la mesura en què una forma particular de nacionalisme minoritari és racial o postètnic només pot ser determinada considerant els fets tal com són i no a partir de cap imperatiu conceptual. I la tendència ben marcada de la majoria de les democràcies occidentals apunta vers una definició més oberta i no ètnica dels nacionalismes minoritaris. En el cas de Quebec, per exemple, la gran majoria dels quebequesos pensaven fa quaranta anys que per a ser un autèntic quebequès calia ser descendent dels colons francesos originaris; avui menys d'un vint per cent accepta aquesta opinió.

L'argumentació de Hollinger reflecteix una interpretació errada, però àmpliament estesa, del nacionalisme minoritari. Hi ha tendència a creure que aquest és la forma extrema del multiculturalisme «pluralista» i, per tant, que s'oposa diametralment a qualsevol variant de multiculturalisme cosmopolita o postètnic. En realitat, però, aquestes doctrines operen a nivells diferents. El nacionalisme és una doctrina relativa als límits de la comunitat política i relativa a qui cal atribuir poder per autogovernar-se. Els nacionalistes minoritaris afirmen que com a «nacions internes»

tenen els mateixos drets d'autogovernar-se que la majoria i conformen la seua pròpia comunitat política autogovernada. No hi ha incoherència entre aquesta visió de les coses i l'opinió segons la qual totes les nacions –minoritàries i majoritàries– haurien de ser nacions postètniques o «cíviques». Aquesta és, de fet, la manera com cal entendre la idea del nacionalisme *liberal*: el nacionalisme liberal és el punt de vista segons el qual les nacions tenen el dret d'autogovernar-se, però tenint present que totes les nacions, siguen majoritàries o minoritàries, han de ser postètniques.

En la mesura que s'inspire en una concepció liberal de la nacionalitat, el nacionalisme minoritari no rebutja el multiculturalisme cosmopolita. Més aviat es tracta d'una doctrina relativa a la unitat al si de la qual hauria d'articular-se el multiculturalisme cosmopolita. Aquesta unitat, ha de ser Canadà en el seu conjunt o Quebec? Espanya en el seu conjunt o Catalunya? Estats Units en el seu conjunt o Puerto Rico? En cap d'aquests casos s'hi debat sobre els mèrits del multiculturalisme postètnic. I tampoc es tracta d'un debat entre nacionalisme cívic i nacionalisme ètnic. Totes aquestes nacions –siguen majoritàries o minoritàries– comparteixen el model cívic, postètnic en el sentit de Hollinger. El debat és sobre si hi ha només una nació cívica dintre de l'estat, o si n'hi ha més d'una.

El punt de vista de Hollinger sembla ser que el multiculturalisme cosmopolita hauria d'operar al nivell de l'estat en el seu conjunt, no de Puerto Rico, Quebec o Catalunya. Però no ofereix les raons d'aquesta preferència, potser perquè mai no ha considerat la possibilitat que les nacions minoritàries puguin articular també

al seu si una forma cívica, postètnica, de nacionalisme.

D'altra banda, algú podria argumentar que la unitat que escau per articular el multiculturalisme cosmopolita no és ni l'estat ni les comunitats subestats, sinó el món en el seu conjunt. Des d'aquesta perspectiva, els estats haurien d'obrir de bat a bat les seues fronteres i no posar cap entrebanc a la fusió de poblacions en funció de criteris estatals. Aquesta seria la forma genuïna de multiculturalisme «cosmopolita».

El mateix Hollinger rebutja aquesta visió tot afirmant que els nord-americans constitueixen una nació, s'estimen la seua identitat nacional i tenen dret a mantenir-la en un futur indefinit. És a dir, considera els nord-americans com un grup permanent i durador que exerceix drets d'auto-govern. En aquest sentit, caldria anomenar, amb més exactitud, la seua forma preferida de multiculturalisme «panamericana» que no «cosmopolita». Nega que hi haja contradicció en l'afirmació d'una forma flexible i canviant de multiculturalisme al si dels límits estables i duradors d'una nació.

Hi estic d'acord, amb la idea que «l'element cosmopolita del multiculturalisme és compatible amb una afirmació forta de la nacionalitat nord-americana». Però també és compatible amb una afirmació igualment forta de la nacionalitat porto-riquenya o quebequesa. Si el nacionalisme quebequès és «pluralista» perquè implica que el multiculturalisme ha d'articular-se al si dels límits estables i duradors d'una nació quebequesa, també ho és el nacionalisme nord-americà que defensa Hollinger. Ambdós inclouen la mateixa combinació de multiculturalisme

flexible i límits estables. I no crec que hi haja cap justificació liberal possible per dir que els nord-americans tenen dret a una existència nacional, però no els porto-riquenys o els quebequesos.

PERÒ, QUINA IMPORTÀNCIA TÉ?

Ara bé, al cap i a la fi, quina importància té, tot això? Al capdavall, el nacionalisme de les minories és perifèric en el llibre de Hollinger, escrit, a més, per a una audiència domèstica, igual que molts altres llibres nord-americans recents que sols fan referència de passada al nacionalisme minoritari. Aquestes referències poden ser equívokes o inexactes, certament. Però fins a quin punt tenen influència en uns altres països?

Jo crec que sí, que hi influeixen. Posem-ne dos exemples: Canadà i l'Europa oriental. Els canadencs anglòfons estan fortament influïts pels debats nord-americans, i una conseqüència d'això ha estat la resistència que mostren a atorgar als quebequesos el tipus de reconeixement públic de la seua identitat nacional a què aquests aspiren.² La influència nord-americana ha fet més difícil d'arribar a un arranament acceptable amb Quebec, per bé que, com he remarcat més amunt, Estats Units mateix està disposat a estendre aquesta mena de reconeixement nacional a Puerto Rico. Si els autors nord-americans haguessen posat l'accent en què és inherent a la manera de procedir d'Estats Units de trobar un encaix als nacionalismes minoritaris, crec que els quebequesos no estarien avui tan a prop de separar-se de Canadà.

La situació a Europa oriental és encara més greu. Si Quebec arribàs de fet a separar-se, el resultat en seria probablement que hi hauria dues democràcies liberals relativament estables a la meitat septentrional del continent, en comptes de només una. A Europa oriental, en canvi, la incapacitat per a trobar-hi un encaix per al nacionalisme minoritari és una amenaça, no tan sols per a les fronteres existents avui, sinó per a la mateixa democràcia i per a l'existència d'una societat civil pacífica. Hi ha gairebé una correlació directa entre la democratització i el nacionalisme de les minories: els països sense nacionalismes minoritaris significatius (la República Txeca, Hongria, Eslovènia) han reeixit en el procés de democratització; els països en què hi ha forts nacionalismes minoritaris hi estan tenint dificultats molt més grans (Eslovàquia, Ucraïna, Romania, Sèrbia, Macedònia).

Atès aquest context, la influència dels debats nord-americans ha estat contraproduent en dos sentits. En primer terme, ha contribuït a la marginació dels intel·lectuals liberals en aquests països, que sovint miren cap als liberals nord-americans en cerca d'inspiració. Sota la influència dels models nord-americans, aquests liberals tenen poc a dir sobre l'encaix dels nacionalismes minoritaris, tret de la recitació de la vella cançó que la solució dels conflictes ètnics es troba en els «drets individuals, no en els drets col·lectius». Això serveix de ben poc, perquè no diu res sobre com caldria resoldre els problemes que planteja el nacionalisme minoritari. El conflicte actual a Kosovo, per exemple, gira al voltant de si el poder polític ha de restar centralitzat a Belgrad o bé si el govern regional de Kosovo hauria de comptar amb una

àmplia autonomia. L'eslògan «drets individuals sí, drets col·lectius no» no aporta cap indicació positiva per abordar aquest conflicte. Desproveïts de qualsevol concepció clara del tipus de justícia que cal posar en pràctica als estats multinacionals, els liberals han esdevingut espectadors passius de les lluites entre nacionalistes majoritaris i minoritaris.

En segon terme, els debats nord-americans han estat paradoxalment invocats pels nacionalistes majoritaris per justificar la seua política de supressió dels nacionalismes minoritaris. Els governs nacionalistes d'aquests països no sols han estudiat, sinó que també en gran manera han adoptat, la retòrica nord-americana segons la qual una bona democràcia liberal ha de ser una «nació cívica». Assumeixen el llenguatge de la democràcia liberal i del nacionalisme cívic en part per impressionar els observadors foranis, però també perquè procura un pretext amb el qual esclafar el nacionalisme minoritari i arrabassar a les minories nacionals les seues institucions públiques privatives i els seus drets d'autogovern. Hem vist aquesta tendència en joc a Eslovàquia, Romania, Sèrbia i Rússia.

Pot sorprendre que els nacionalistes majoritaris adopten el llenguatge del nacionalisme cívic, però ho fan. I troben aquest llenguatge útil precisament *perquè* legitima l'aprovació de mesures polítiques que impedeixen a les minories nacionals l'expressió de la seua identitat nacional diferenciada i l'exigència dels seus drets nacionals.

El que veiem a Europa oriental, doncs, és una aliança no santa entre intel·lectuals liberals i nacionalistes majoritaris; tant uns com altres invoquen els models nord-

americans per justificar el refús de les reivindicacions de les minories nacionals. Com remarcava adés, els intents d'acabar amb el nacionalisme d'una minoria només poden reeixir mitjançant la coerció, i el resultat d'això ha estat difondre la por entre les minories, fer molt tibants les relacions interètniques i, a la fi, reforçar les tendències autoritàries al si tant dels moviments nacionalistes majoritaris com dels minoritaris.

Sens dubte, els autors nord-americans no abonen les polítiques coercitives adreçades a fer desaparèixer el nacionalisme minoritari a Europa oriental. Ben al contrari, la política exterior nord-americana ha encoratjat sovint els estats a acceptar determinades reivindicacions de les minories. De fet, el govern d'Estats Units pressiona actualment Sèrbia perquè accepti l'autonomia de Kosovo. Però els dirigents serbis, i es pot entendre, ho veuen això com una mostra d'hipocresia, com un altre exemple dels intents d'Estats Units d'imposar als països més febles solucions que mai no estarien disposats a acceptar a casa seua. Al capdavant, no diuen els nord-americans que hem de lluitar contra el nacionalisme ètnic minoritari i, en compte d'acceptar-lo, maldar per construir una

única nació cívica compartida dintre de cada estat?

La posició nord-americana a Kosovo tindria més credibilitat si els nord-americans haguessen posat èmfasi en el fet que han maldat per trobar un encaix dels seus propis nacionalismes minoritaris. Aquest és només un dels molts exemples que indiquen que la transició a la democràcia en els estats multinacionals d'Europa oriental hauria estat més suau si els autors i els polítics nord-americans haguessen subratllat que l'encaix del nacionalisme minoritari és part de la realitat nord-americana.

No vull dir amb això que els teòrics nord-americans del multiculturalisme hagen de posar al centre de les seues elaboracions teòriques la qüestió del nacionalisme minoritari. És una altra cosa —la situació dels negres— el que es troba, i està bé que siga així, al cor dels seus debats. Però m'agradaria que els nord-americans, encara que només fos de passada, admetessen que l'encaix dels nacionalismes minoritaris, lluny de ser res antiamericana o antidemocràtic, constitueix una part (petita) de la seua pròpia experiència.

Traducció de Gustau Muñoz

1. David HOLLINGER, *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*, Nova York, Basic Books, 1995.

2. En un article recent, David Bromwich va afirmar que l'assaig de Charles Taylor «Multiculturalism and the Politics of Recognition» és «d'alguna manera un sermó canadenc dirigit als nord-americans» (D. BROMWICH, «Culturalism: The Euthanasia of Libe-

ralism», *dissent*, hivern 1995, p. 96). Pense que això és un malentès. L'assaig de Taylor és, més aviat, un sermó dirigit als anglocanadencs (americanitzats) i el seu argument central no és que el liberalisme d'estil nord-americà siga errat per a Estats Units, sinó, més aviat, que és errat per a països com Canadà, que contenen al seu si nacionalismes minoritaris.

Enterrar les humanitats?

La fagocitació científica com a alternativa

Adolf Tobeña

Es pot pensar l'humanisme des de la ciència? És possible que la ciència secreti valors i concepcions, en un horitzó més o menys proper, que permetin una renaixença de l'humanisme des de bases noves? Abans de tirar endavant convé definir d'una manera senzilla i instrumental (i, per tant, grollerament parcial), allò que pretenem analitzar. La noció genèrica d'humanisme aixopluga els corrents de pensament que mantenen que en els homes i en les dones hi ha uns valors i unes capacitats que convé preservar i, sobretot, conrear. Aquest «hi ha», referit als valors i a les capacitats humanes, s'ha d'agafar en el sentit més fort: és a dir, que la pròpia naturalesa els fa sorgir, ineluctablement, per poc que les condicions siguin propícies. I, per tant, que els homes i les dones els duen de manera intrínseca (tot i que amb variacions molt notòries, per descomptat), i que poden aplicar-los a la conducta quotidiana. Exemples poc discuti-

bles d'aqueixos valors són el deler indagatori, l'enginy constructiu, la versatilitat comunicativa, la propensió a les interaccions afectuoses i la tendència al capteniment cooperador. Hem dit poc discutibles per la seva omnipresència i continuïtat; o, si així ho voleu, per la seva notable independència del context cultural i de l'herència històrica immediata de cada individu o comunitat.

I pel que fa a la noció de ciència també la usarem ací en el seu sentit més fort (dissociat de la saviesa cristal·litzada, per tant): els mètodes de pensar i de manipular que duen a superar fronteres del coneixement, generant troballes radicalment noves, prediccions consistents i reproduïbles, i aplicacions contrastables.

AGONIA DE L'HUMANISME TRADICIONAL

Fins ara, de l'estudi i la promoció de l'humanisme se n'havien ocupat, de manera gairebé exclusiva i com és prou ben sabut, les disciplines anomenades «humanitats» (la filosofia, la història, l'antropologia, les arts, etc.). No podia ésser d'altra manera, perquè es partia de l'axioma que la cultura (o sia, les «condicions propícies» de què parlàvem més amunt) era el

Adolf Tobeña és metge psiquiatre i catedràtic de Psicologia Mèdica de la Universitat Autònoma de Barcelona. És autor del llibre *Neurotafaneries* (Bromera - Universitat de València, 1997). Aquest article està basat en una ponència presentada al Seminari «Humanisme i responsabilitat dels científics», Fundació Catalana per a la Recerca, Barcelona, 23 de setembre de 1997.

requisit indispensable per al sorgiment i la pràctica de les qualitats humanes enlairades. I en diré més, se sobreentenia que la frontera divisòria entre els grups d'homínids que es poden permetre el luxe de l'humanisme i els que encara se l'han de mirar de lluny, la fixava la cultura escrita. L'humanisme, per tant, ha estat un concepte fortament ancorat en els grafismes i, més concretament, en la lletra. Amb aqueixa hipòtesi s'ha anat funcionant, durant moltes centúries, i cal reconèixer que els fruits de saviesa recollits per totes aquelles disciplines en la seva aproximació a la naturalesa humana són formidables.

Però ara plana la convicció que l'humanisme pateix una crisi potser irreversible, malgrat la importància que tothom, sense excepció, li concedeix. I és per aqueixa raó que es debaten, arreu, mesures d'urgència per tal de revifar-lo. Amb la molt lloable intenció d'insuflar-li l'alè i l'empenta necessaris per tornar a influir en els models de formació individual i d'organització social. Sembla difícil, però, de poder aturar aquella agonia perquè som en una època on els vectors preferents que modulen la conducta humana transiten per vies múltiples però, per regla general, ben allunyades del guiatge ofert per aquelles nobles i antigues disciplines.

De fet, el pensament humanista s'ha instal·lat en la perplexitat permanent i no és capaç d'oferir periscopis fructífers d'anàlisi ni de l'univers íntim dels individus, ni de la realitat social. Se li han acabat, aparentment, els recursos i es va pansint en exercicis d'autolamentació interminables (tot i que ben greixats pel tracte reverencial que li continuen dispensant els pressuposts institucionals i el soroll mediàtic), que oscil·len entre les

nostàlgies del passat (ah! els clàssics, que ja ho deixaren tot escrit!) i les profecies apocalíptiques. Però, mentrestant, el personal se les ha d'empescar per continuar rutllant i a falta d'un guiatge consistent i engrescador, cau en braços de l'alliçonament publicitari (cinematogràfic, televisiu, internètic o a través d'altres suports), que té —no cal dir-ho— nombroses amenitats.

Penso, però, que es poden assenyalar alguns *disparadors clau* del descrèdit i la marginalitat progressiva que pateixen les humanitats i, amb elles, el vell humanisme.

MEMÒRIA DE FRACASSOS

Tinc per a mi que els fracassos estentoris i repetits de les grans receptes de regulació de la vida social, de base humanística, són un dels motors més rellevants d'aquell descrèdit:

a) Fracàs dels models socials de base racional-idealista: l'home «solidari» (socialismes, comunismes, etc.) i l'home «lliure» (anarquisme, liberalisme, etc) com a elements nuclears de l'edifici social, no solament s'han ensorrat estrepitosament sinó que han generat, en molts casos, veritables cataclismes.

b) Fracàs dels models economicistes: l'home «utilitari» tampoc serveix per a sustentar, tot sol, edificis fermes i duradors. Es necessiten reajustaments continus de les regles, per tal d'anar modulant les complexes interaccions dels diferents tipus de mercats.

c) Fracàs dels models de base transcendental: l'home «religiós» no rutlla per bastir societats dinàmiques, tot i que en bombolles rudimentàries i tancades continua essent un enorme reservori d'energies socials. I d'ací la temptació permanent de la regressió fonamentalista.

d) Fracàs dels models de base grupal/territorial: l'home «tribal» o «nacional» treu el nas sempre que pot (quan tron-tollen, de fet, els edificis muntats sobre diverses bastides dels models anteriors), però només per generar desgràcies irreparables o empobriments lamentables.

NOVETATS INASSIMILABLES

Per una altra banda, la tecnologia post-industrial va creant i imposant noves realitats que desconcerten i ultrapassen les anàlisis i els models nascuts de les aproximacions humanistes tradicionals. Hi ha multitud d'elements en els escenaris socials actuals que les humanitats clàssiques no encerten ni a descriure ni a interpretar. Exemples d'això, en poden ésser: el món trepidant i progressivament peixat i satisfet que van disseminant els mercats planetaris; el *melting pot* a escala terràquia i les intercomunicacions globals i instantànies; la consolidació de la revolució femení; la consolidació de la revolució femení; el llarg període de calma sobre les tensions mortíferes de gran abast, garantit per l'armament nuclear, etc.

I al costat de tot això, hi ha l'entrada irreverent de noves disciplines en els àmbits que tradicionalment s'havien reservat les humanitats. Exemples d'això darrer, en poden ésser l'èxit indiscutible de la sociobiologia, els fruits de la qual són ja imprescindibles malgrat els comprensibles excessos dels pioners; l'embranchida fantàstica de les neurociències en la dissecció fina i sistemàtica de les raconades de la ment humana, en una aventura formidable que promet novetats incessants, i la més sorda però força eficient feina de l'arqueologia, l'antropologia, l'economia i la politologia enteses com a disciplines objectives. És a

dir, com a sabers que han encetat un camí d'imbricació creixent i imparabile amb les ciències naturals.¹

REACCIONS DELS GREMIS AMENAÇATS

O sia, que no solament la realitat s'ha fet insofriblement complexa i brutalment canviant, sinó que el pensament humanista ha de pair la presència d'uns competidors que a més d'aspirar a robar-li el terreny, resulta que -amb humilitat i una gran modèstia d'objectius, això sí- se'n van sortint a l'hora de fer observacions acurades i de generar prediccions (aproximades) en els processos socials. La reacció general dels gremis humanístics ha estat la basarda, la pura i antiga aprensió davant els perills que amenacen d'ensorrar el negoci. I els culpables que reben més dicteris i imprecacions sempre acostumen a ésser els mateixos: la ciència i la tecnologia. La «parella maleïda» de l'humanisme agònic. Dos monstres poderosíssims que malgrat haver compartit bressol amb les humanitats ara van, segons diuen, desfermats i cecs, tot engegant processos imparables dels quals no en poden endevinar ni les conseqüències immediates ni el final.

És en la tensió aparentment insalvable entre l'addicció galopant als productes de la ciència i l'aprensió severíssima davant dels seus fonaments, on cal anar a buscar les creixents actituds anticientífiques que han proliferat, darrerament, en el cor mateix de les institucions sàvies. Pura aprensió davant la necessitat (i el goig) d'haver de muntar uns cavalls magnífics sense haver-se familiaritzat gens amb les brides i la sella. Les reaccions nihilistes del post-modernisme o del constructivisme social han estat prototípiques d'aquesta

atmosfera anticientífica creixent. Un clima, per cert, que ha motivat ja diverses respostes d'una comunitat científica progressivament alarmada, al seu torn, per l'agressivitat i la penetració de diverses formes d'obscurantisme disfressat de revifada humanista.² Ja se sap, però, que els animals malferits poden ésser molt perillosos.

DEBATS EN LES SOCIETATS AVANÇADES

I per acabar-ho d'adobar resulta que els debats socials que ara interessen d'una manera més persistent deriven, tots ells, de la ciència i la tecnologia. Sembla que les grans divisions ideològiques han tendit a esvair-se, o a perdre atractiu com a motors de tensió i de canvi social, per a bona part del personal informat, mentre creix l'afeció pels temes que la ciència i la tecnologia van posant, incessantment, en l'horitzó practicable.

Així, en comptes d'intensos debats sobre models ideològics, concepcions transcendents o utopies socials, els homes i les dones d'aquesta època s'apassionen (un bon gruix, almenys) en temes com ara els límits de la biosfera i el futur demogràfic, els processos de canvi climàtic, la preservació de la biodiversitat, les clonacions i els mètodes de manipulació i correcció genètica, l'atenuació dels processos d'envelliment, els mètodes i llindars per practicar eutanàsies, la neuromanipulació selectiva, els vectors i les oscil·lacions del creixement econòmic, les xarxes de regulació informativa, etc.

És a dir, s'imposen una mena de debats que requereixen un coneixement notable de les bases científiques i tecnològiques que han fet possible la mateixa realitat sobre la qual es preten polemitzar. I sovint,

l'humanisme tradicional s'hi acosta, dubitatiu i malfiat, amb referències contextuals plenament depassades, per acabar ja sia pixant fora de test o predicant reaccionarismes flagrants. Grollerament disfressats, això sí, de progressisme «humanitari».

Si sumem tots aqueixos factors, no hauria d'estranyar gens el paper progressivament decoratiu que tenen les velles humanitats i les seves destil·lacions. Són cadàvers il·lustres. Peces de museu d'escassa o nul·la incidència en les fronteres del saber. Nodrint de la barrila fútil dels gurús d'una intel·lectualitat desorientada i desinformada.

UN HUMANISME DE BASE CIENTÍFICA?

Cal afegir, immediatament, que al llarg del segle que tanquem la ciència també ha vist minvar part del seu prestigi. El procés pot semblar paral·lel al decandiment de l'humanisme (i així l'acostumen a presentar els devots dels nihilismes eixorcs) però hi té, tal com jo ho veig, més aviat poca relació. L'estigmatització que arrossega la ciència va lligada a les ambigüitats de la noció de progrés. La ciència havia encandilat tothom (o gairebé, sembla) durant el segle divuit i dinou pel sorgiment d'una il·lusió de progrés incessant que havia de conduir a una mena de paradís terrenal.

I com s'ha pogut comprovar (ben dolorosament, de vegades), que el progrés material i el del coneixement tenen també les seves tornes malignes, hi ha un desencís relatiu. S'ha esvaït aquella il·lusió. Sospito, però, que la relativització de l'aventura científica amaga un rerefons ben diferent

al de l'agonia de les humanitats perquè, en realitat, la ciència i la tecnologia no n'estan gens de desacreditades. Just al contrari: gaudeixen d'una requesta social formidable segurament perquè el paradís que van bastint no és òptim però sí francament desitjable. De fet, hi ha una addicció incontrolada als fruits d'aqueix paradís (ací tenim una de les tornes preocupants), mentre que, de tant en tant, brolla l'aprensíó característica davant els horitzons desconeguts o poc familiars.³

Per atenuar aquestes aprensions i no deixar-se endur per l'obscurantisme retrògrad o la coqueteria nihilista del vell humanisme acoquinat, proposo dos remeis:

EXPLOTACIÓ DELS VALORS ESPECÍFICS DE LA CIÈNCIA

Hi ha valors deduïbles de l'aventura científica i tecnològica que, per regla general, no s'hi acostumen a associar. L'exaltació de l'aplicabilitat i de la utilitat com a secrecions substantives de la recerca científica ha fet menystenir un bon gruix de qualitats que també li són inherents i que concorden plenament amb les que consagrà la millor tradició humanista. Vull dir, amb això, que a més a més del pragmatisme, la fiabilitat i la rendibilitat, en ciència hi ha delit per la bellesa, per l'elegància, pel dubte sistemàtic, per la complexitat, per la coherència, per la tolerància, per la prudència i per la humilitat. Això, per esmentar-ne només uns quants dels atributs que s'han considerat, amb raó, com els graus superiors d'exercici de la llibertat que ens és donat de practicar als humans.

La ciència és font de virtuts (a més de malvestats, ja ho hem dit), al mateix nivell

que les arts o el millor pensament filosòfic. Però té, respecte d'aquelles altres secrecions del magí dels humans, alguns avantatges que monopolitza en exclusiva. Són la certesa aproximativa, la capacitat predictiva i la correctivitat acumulativa. Aqueixes propietats, ben combinades, fan un programa d'objectius limitats i no gens trascendents però amb una gran potència descriptiva i una formidable capacitat per generar realitats radicalment noves, però practicables.

Entre les seves metes, però, ara sabem que no hi és el cim de la certesa absoluta i perfecta, a desgrat de l'ambició de científics eminentíssims que hi aspiraren, i dels neguits de molts que encara hi continuen aspirant. Perquè, al capdavant, el cervell dels científics no és gens immune a covar un desig ubic en els humans.

EL NOU PAPER DE LES CIÈNCIES «BIOSOCIALS»

Si gosem a fer aquestes afirmacions és perquè els nous escenaris sobre els límits dels atributs de la ment humana que van dibuixant la paleontologia, l'antropologia i la psicologia, un cop acceptats els lligams amb l'evolució biològica i la potència de les noves sondes moleculars, neurals, etc. posen frens taxatius a aquelles vellíssimes aspiracions humanes. Aspiracions que derivaven, essencialment, de la propensió a l'optimisme transcendent (i ací podeu col·locar-hi, si us plau, des de les qualitats morals fins als més sublimes atributs de la raó).

Quan els zòlegs progressen en l'estudi de les subtilestes de la bondat i la compassió en els primats;⁴ els neurobiòlegs s'endinsen en les regions cerebrals que fa-

briquen intuïcions que guien —lluny de la percepció conscient— algunes decisions «racionalment» convenients,⁵ i els economistes entren, sense vergonya i amb serietat, en els dilemes on els sentiments modifiquen opcions utilitàries sota la pressió d'antics imperatius biològics,⁶ som davant un canvi de paradigma. Les diverses ciències biosocials (les nascudes en les zones de transició entre les ciències naturals i les humanitats) han encetat, ja fa temps, el camí que les durà a trepitjar terrenys progressivament més sòlids i la collita serà determinant (ja ho comença a ésser, de fet), per tal d'intentar bastir programes humanistes despullats d'infestacions antropocèntriques. Aquest horitzó ha estat anunciat moltes vegades al llarg del segle. El mateix Cajal ja el deixà insinuat en els seus assaigs,⁷ i va guanyant adeptes, lentament, entre els científics, tot i que el propagandista més entusiasta n'és, potser, Edmund O. Wilson, que ha gosat ja proposar alguns eixos essencials a la seva darrera obra *Cosilience*.⁸

L'assumpte, però, no és gens senzill i l'arreccerament de bona part dels gremis humanistes tradicionals en trinxeres eixorques però molt diversificades i batejades, a més a més, com a «ciències humanes», no ho afavoreix en absolut. Perquè en voler gaudir dels privilegis de la catalogació «científica», incomplint les exigències del mètode, contribueixen a generar confusió i a promoure revifalles obscurantistes. Però cal tenir present que les confrontacions culturals són un territori gairebé verge per a l'estudi objectiu, i preveure trencacolls i marrades és un requeriment inevitable. Algunes d'aqueixes dificultats poden sortir des de les mateixes rengleres de la ciència.

NOVES MARRADES? EL CÒCTEL INVIABLE DE CIÈNCIA I RELIGIÓ

Fa poc han causat sorpresa les xifres d'un estudi àmpliament divulgat sobre les creences religioses dels científics nord-americans en exercici.⁹ Els resultats indiquen que malgrat el salt enorme en el coneixement científic i la tendència creixent a la laïcització social, la religiositat dels científics pràcticament no havia variat al llarg del segle vint. De fet, talment com succeïa a començaments de la centúria, hi ha aproximadament un 40% dels subjectes que afirma (amb les degudes garanties de confidencialitat) la seva creença en un Déu plenament actiu sobre el món. És a dir (per usar els termes literals del qüestionari), en un Déu obert a invocacions explícites a l'hora d'obtenir respostes que vagin més enllà, per exemple, del confort psicològic de la pregària (Taula 1). El manteniment d'un percentage tan robust de credulitat religiosa, usant, a més a més, una definició tan exigent de fe, ha sorprès tothom mentre que el 1916 generà gran escàndol justament pel motiu contrari. És a dir, pel que tenia de constatació d'una religiositat en minoria entre els científics.

Cal dir, per acotar els resultats, que l'estudi actual és molt menys fi que el que es va fer el 1916. Per exemple, la mateixa mostra a l'atzar de 1000 individus no és tan potent ni indicativa ara com llavors; i tampoc no s'hi fan distincions entre sexes malgrat haver-se incorporat les científiques a l'estudi, quan és una dada sòlida que les dones tenen tendència a presentar més religiositat que no els homes. D'altra

banda, tot i que les xifres de credulitat es mantenen amb una petita tendència a la baixa, el desig d'immortalitat ha sofert una caiguda brutal: el 1916 el 73% dels científics el covaven amb intensitat o moderadament, mentre que el 1996 tot just arriba a amoïnar-ne el 36%.

Taula 1
Religiositat dels científics (USA): comparació de respostes als qüestionaris de 1916 i 1996

	1916	1996
<hr/>		
Creença en Déu		
1. Creients	41,8	39,3
2. No creients	41,5	45,3
3. Dubtes/agnòstics	16,7	14,5
<hr/>		
Immortalitat		
1. Creients	50	38
2. No creients	20	46,9
3. Dubtes/agnòstics	30	15
<hr/>		
Desig d'immortalitat		
1. Intens	34	9,9
2. Moderat	39	25,9
3. Inexistent	27	64,2

De Larson i Witham (1997): Repetiren exactament l'enquesta feta per J. H. Leuba el 1916, usant 1.000 subjectes triats a l'atzar a partir del «Directori d'homes i dones de ciència als USA», i restringint la selecció a tres grans subdivisions disciplinars: la meitat de la mostra, biòlegs, una quarta part per als matemàtics i la quarta part restant per als físics/astrònoms agrupats. En les dues enquestes s'obtingueren índexs de resposta molt alts i comparables. El 1916 la taxa d'incrèdilitat més alta la tenien els biòlegs (69,5%) mentre que ara la tenen els físics/astrònoms (77,9%). Els matemàtics són els més religiosos (44,6%).

En qualsevol cas i malgrat les limitacions de l'estudi, cal prendre-se'l seriosament perquè hi ha altres resultats que el corroboren. I a més a més, en la població general les xifres de religiositat grimpen fins a percentatges abassegadors (superiors al 90%). L'antiga i poderosa propensió dels humans a la religiositat¹⁰ és, segurament, darrere d'aqueix sostre amb què topa la capacitat corrosiva de la ciència a l'hora de fer retrocedir el deler de transcendència, fins i tot en el seu propi domini. Potser és per això mateix que s'ha encetat un debat sobre la necessitat de ponderar un altre cop les possibilitats d'una combinació d'objectius entre ciència i religió.¹¹

Per als que abonen aqueix diàleg superador d'antics antagonismes, el deler de veritat de la ciència i el deler de veritat de la religió romanen avui com els únics propulsors veritablement fructífers de l'aventura intel·lectual de la humanitat i poden, per tant, compartir metes. Però, a la meua manera de veure, la combinació és estrictament inviable. Ciència i religió poden coexistir d'una manera plenament natural en un mateix individu i força armònica, fins i tot, en l'organització social. Però no poden combinar-se a l'hora d'encarar objectius. Hi ha una frontera infranquejable entre totes dues: en ciència la veritat és treballa activament i és sempre corregible, mentre que en religió a la veritat s'hi arriba per revelació i és essencialment incorregible. Perquè és definitiva.

Els esperits religiosos han tingut i tenen tenen la sort de gaudir de tasts d'aqueixa veritat definitiva (amb assiduitats diferents, no cal dir-ho) des de l'inici. En canvi, els esperits científics s'han de conformar amb elaboracions superbes i extraordinàriament satisfactòries, però acu-

mulatives, parcials, perfectibles i, en definitiva, transitòries. Ciència i religió són camins estrictament irreconciliables, en darrer terme, perquè depenen de processos neurals diferents i obeeixen a necessitats biològiques distintes.

Penso, per tant, que els humanismes derivables de l'una i de l'altra han d'ésser també necessàriament diferents, tot i compartir moltíssimes assumpcions i nocions. L'humanisme fonamentat en la transcendència religiosa (com el que es basà, durant centúries, en l'exaltació i mitificació de la raó) és essencialment crèdul. Mentre que l'humanisme derivable de la ciència és, en darrer terme, descregut. Ho és perquè ha de sustentar-se en les qualitats de correctivitat i transitorietat que provenen, en realitat, de les limitacions biològiques de la maquinària pensant i manipulativa dels humans.

CAUTELES FINALS

Hi ha dos problemes ben gruixuts, en tot això, que no vull pas amagar: 1. Cal acceptar la paradoxa del bri de credulitat indispensable per a fonamentar valors viables basats en la incredulitat. 2. Tot el programa d'un humanisme incrèdul fonamentat en la ciència cal confrontar-lo, com és peremptori, amb la dura i inclement realitat. Perquè podem topar-nos amb la sorpresa que no n'hi hagi sortida: que per practicar les virtuts humanistes, s'hagi d'abdicar (fugaçment, almenys) de la ciència i cedir el comandament a algun dels vectors (automàtics) de la credulitat.

La resposta més prudent seria, naturalment: ja ho anirem veient, si Déu vol! Però ara ja no ens la podem permetre en

aquesta mena d'afers. A les ciències bio-socials els toca de començar el camí fent observacions sistemàtiques i simulacions poderoses, per passar després als experiments suggeridors. I si hi ha progrés, caldrà preparar les absoltes per fer un sepeli ben solemne de les velles i digníssimes humanitats. Que no patiran una inhumació estricta sinó una fagocitació, per tal d'ésser aprofitades i amplificades. Per tal que puguin passar de les descripcions temptatives a les explicacions consistents. □

1. D. O. WILSON: *Consilience: the unity of knowledge*, Nova York, Alfred A. Knopf, 1998.
2. A. SOKAL i J. BRICMONT: *Impostures*, París, Odile Jacob, 1997 [trad. cat.: *Impostures intel·lectuals*, Barcelona, Empúries, 1999]. P. R. GROSS i N. LEVITT: *Higher superstitions: the academic left and its quarrels with science*, Baltimore, The John Hopkins University Press, 1994. P. R. GROSS, N. LEVITT i M. W. LEWIS (eds.): *The flight from science and reason*, Annals New York Academy of Sciences, vol. 775, 1996.
3. P. SLOVIC: «Perception of risk», *Science*, 236 (1987), pp. 280-287.
4. F. DE WAAL: *Good natured*, Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press, 1996.
5. A. R. DAMASIO: *Descartes' error: emotion, reason and the human brain*, Nova York, Grosset and Putnam, 1994.
6. R. H. FRANK: *Passions within reason: the strategic role of emotions*, Londres, W. W. Norton and Co, 1988.
7. F. MORA (ed.): *El cerebro íntimo*, Barcelona, Ariel, 1996.
8. E. O. WILSON, *op. cit.*
9. E. LARSON, i L. WITHAM: «Scientists are still keeping the faith», *Nature*, 386 (1997), pp. 435-436.
10. W. BURKERT: *Creation of the sacred: tracks of biology in early religions*, Cambridge/Massachusetts, Harvard University Press, 1996.
11. G. EASTERBROOK: «Science and God: a warming trend», *Science*, 277 (1997), 5328, pp. 890-893.

Col·lecció ARGUMENTS

1. Isaiah Berlin
Nacionalisme
Traducció de Miracle Garrido
1997, 113 pàgs. PVP 1200 PTA
2. Neus Campillo
El feminisme com a crítica
1997, 127 pàgs. PVP 1400 PTA
3. Rafael Ninyoles
Mare Espanya. Aproximació al nacionalisme espanyol
1997, 191 pàgs. PVP 1950 PTA
4. Enric Sòria
Incitacions
1997, 205 pàgs. PVP 1950 PTA
5. Alain Touraine
Carta a Lionel Jospin. Idees per a l'esquerra
Traducció de Gustau Muñoz
1997, 83 pàgs. PVP 1200 PTA
6. Gustau Muñoz
Intervencions. Entre cultura i política,
1998, 276 pàgs. PVP 1950 PTA
7. Josep Sorribes
La ciutat desitjada. València entre el passat i el futur
Pròleg Pasqual Maragall
1998, 214 pàgs. PVP 1950 PTA

[En preparació:]

Axel Honneth
Desintegració. Fragments per a un diagnòstic sociològic de l'època

Adolf Beltran
Entre segles: cultura de masses i modernitat

Ramir Reig
Populisme

TÀNDEM arguments

Sant Vicent, 93, 1a 46007 València
Tel.: 96 317 20 47 Fax: 96 317 22 01
ce/ tandem@sendanet.es

Joan Fuster

3i4

JOAN FUSTER
CORRESPONDÈNCIA I
Carnet, Manent, Riba,
Pla, Espriu, Villalonga.
Col·lecció:
Correspondència
Joan Fuster
342 pàgs. 4.900 pts.

JOAN FUSTER
CORRESPONDÈNCIA II
Agustí Bartra i altres
noms de l'exili americà.
Col·lecció:
Correspondència
Joan Fuster
448 pàgs. 4.900 pts.

En preparació
JOAN FUSTER
CORRESPONDÈNCIA III
Ernest Martínez
Ferrando.
Col·lecció:
Correspondència
Joan Fuster

edicions 3i4

e.mail: 3i4@arrakis.es www.3i4.com

Cartografia càustica

Xavier Bru de Sala

PER COMENÇAR

Fins que va periclitat l'existencialisme, la cultura havia ostentat un paper preponderant en la vida social i política dels països europeus. A partir dels setanta, i més encara en els dos decennis posteriors, l'increment extraordinari de professionals de la cultura ha estat paral·lel a la davallada de la influència de les veus de la cultura i les arts en les societats modernes, fenomen que neguiteja els intel·lectuals –i encara no pas a tots, perquè les facilitats per a una còmoda instal·lació condueixen a un conformisme de fons–, però que no sembla inquietar la resta d'estaments del cos social. La cultura ha esdevingut un bé mercantil i com a tal és adquirida o consumida per àmplies masses d'analfabets funcionals. La irrupció de la cultura en tant que sector econòmic puixant i en tant que bé públic *soi disant* de primera necessitat, comporta, aparellades al general espectacle, diverses conseqüències negatives, entre elles la banalització dels productes culturals i del patrimoni mateix

acumulat pels segles, la pèrdua o la marginalització del sentit crític i de l'artista mateix, el constrenyiment de la creativitat individual a abandonar l'aventura de la pròpia expressió i discórrer pels camins impersonals que marquen les multinacionals, és a dir a bescanviar la inclinació al geni per la submissió a les aplicacions productives del talent i, *last but not least*, a excloure progressivament del gruix del mercat global les produccions que no es vehiculen en anglès, i dels àmbits locals que els eren propis les llengües que no disposen d'un mercat prou ampli i organitzat per permetre's un espai autònom de supervivència eficient. Com a gran remei, se'ns ofereix la impotència d'uns i altres per generar noves realitats més enllà de la roda d'eternes expectatives amb què el cofoïsm català intenta cobrir-se, mitjançant considerables dosis d'hipocresia col·lectiva, els flancs deficients. Es produeix així una acumulació de materials edulcorants encrostissats que cobreix el paisatge. Per dissoldre'ls es necessiten compostos càustics. Sense el seu ús constant no es poden traçar mapes amb un mínim de fiabilitat. Sense mapes no anem enlloc. I mentre fem els mapes, si els fem, i imaginem rutes, ens quedem allà mateix. Però encara no ha estat demostrat que una certa voluntat de

Xavier Bru de Sala és escriptor i crític literari. Ha estat director general de Promoció Cultural de la Generalitat de Catalunya i director literari d'Edicions Proa. Recentment ha publicat el llibre *El descrèdit de la literatura*.

coneixement objectiu sigui més perjudicial que la crosta de satisfacció amb què dissimulem la situació universal i tapem els forats particulars.

ART I RAÓ

Entre la cultura entesa com a font de coneixement i com a lloc primordial de la reflexió crítica per una banda, i com a conjunt d'actes de creació artística per l'altra es van establir, si més no durant la primera meitat del segle, forts lligams, de manera que es va produir tant un pensament amb intenció artística, fins i tot amb plenitud poètica, com un art que, tot i accentuar el seu caràcter de descoberta i d'acte intrínsecament emotiu i especulatiu, era també, explícitament, un dels llocs primordials de la raó. No ja de la raó de Goethe, formal, clàssica, solemne i confiada, sinó d'una raó que, en preveure que s'acostava als límits del coneixement, havia abandonat la il·lusió de fer llum sobre la totalitat i, emparant-se en això, es refermava com a instrument idoni de penetració d'allò que és cognoscible. Si a l'entrada del segle, el pensament es pretenia científic i la ciència delimitava uns horitzons propers però encara avui poc alterats, els artistes adquirien una nova consciència que els obligava a incloure en les seves creacions el discurs o el meta-discurs que les contextualitzava i els donava sentit. És aquesta major consciència de funcions i límits que introdueix les múltiples dimensions no racionals que explora i posa de manifest. El surrealisme és un art racionalista, més exactament un art de l'esquerda del racionalisme. I si l'escriptura automàtica és irracionalista, ho és

perquè sorgeix d'una voluntat imparabile de coneixement i anàlisi que és primordial en l'aventura de la raó i es proposa contribuir a establir-ne els últims confins. Quan no penetra fins al nucli interior, la incorporació de la raó és immediatament anterior a l'acte creatiu, però el determina igualment, perquè ha modificat la consciència dels artistes en relació a l'obra. L'art i la cultura del XIX havien assolit, amb Tolstoi i Flaubert al capdamunt, una lúcida plenitud descriptiva de la realitat humana. El segle XX és el temps de l'entropia, de l'irreparable, de la fragmentació, l'esclat i la destrucció. I ho és probablement per la confluència de l'art i la cultura amb la ciència i la raó que es va produir en els seus inicis, es va desenvolupar fins a la Segona Guerra i s'ha anat apagant en els decennis.

Ja als inicis del racionalisme, Hume havia assenyalat que la necessitat de relacionar causa i efecte no prové de la raó sinó dels sentiments. És a dir, que la raó desmenteix el sentit comú. Segles més tard, el principi d'incertesa de Heisenberg i la subversió de la realitat objectiva, de fonaments molt pobres amb relació a la realitat física, com assenyalava Niels Bohr, un dels pares de la mecànica quàntica, va més enllà de corroborar Hume. Després d'haver-la reforçat durant segles, les descripcions científiques topen amb la raó natural i desmenteixen la intuïció i les percepcions, per als humans de tota fiabilitat, que ens portaven a confiar en la causalitat i en la realitat.

Per si aquest no fos un indicatiu prou clar de la sospita que l'assalt a la raó prové en primer lloc del seu interior, adduirem que el pensament, per ell mateix, ha arribat al caire de la seva dissolució, i no tan sols per la renúncia a construir artefactes formals

que continguin o ordenin la realitat i el saber. De Nietzsche a Foucault i la desconstrucció passant per la prohibició de parlar sobre els temes tradicionals de la filosofia, formulada per Wittgenstein, la raó ha topat amb el llenguatge que la vehicula i la realitat pensable que la constreny. Si no en teníem prou amb l'herència darwinista del XIX que, en combinació amb les restes del romanticisme, ens arrencava del regne espiritual per incloure'ns a l'animal, ha resultat que el segle XX ens posa de manifest que la cultura i la raó han guanyat la batalla contra el sentit, perquè el sentit era una il·lusió de sentit. Si el segle XIX expulsa Déu, el següent expulsa l'home.

La reacció contra el romanticisme i la seva concepció natural i unitària de l'ésser humà, culmina a cavall del canvi de segle. Empès per una raó que se sap impulsada per les descobertes científiques, l'art del XIX posa en quarantena els sentiments, abandona el camp, les ruïnes, els herois i les aventures. El XX ha obert noves possibilitats a la imaginació creativa. La música explícita els seus patrons de base matemàtica per inventar noves abstraccions, al marge de la sensibilitat dels no iniciats. L'acció creativa és doncs un lloc per a l'anàlisi. El mirall de Stendhal passa de conscient a intel·ligent, es fragmenta perquè s'hi torna, i reflecteix, o més aviat inventa, una imatge no gens gratificant, carregada d'un alegre estat d'ànim que acabarà tornant-se lúgubre. Els resultats del viatge són impressionants. En tots els dominis de l'art, l'acumulació de grans obres, grans artistes i moviments de potència electrificant en un curt espai territorial i temporal deu ser la major del Renaixement ençà. Ben segur, la que desplega més energies noves en menys temps. Amb

la característica comuna, insisteixo, de la intel·ligència analítica i el sentit crític incorporats al nucli de l'acte creatiu, del qual s'ha exclòs la passió, substituïda per una emoció que es vol freda, glacial, de tornada.

Aquest fenomen no hauria pogut tenir lloc si l'art no hagués competit amb la filosofia i l'ontologia de la recerca científica a l'hora de destruir certes i assenyalar nous horitzons. Freud posa noves fronteres a la ment, però ben aviat es descobreix que l'eixamplament del territori del jo només ha servit per desprendre's del mateix jo. L'uropeu del segle XX s'ha —com a mínim— escindit entre el que pot saber on és, amb una fiabilitat només aproximada, estadística, i el que no sap on trobar-se. Això confegeix a les avantguardes, sobretot al dadaisme i al surrealisme, el seu valor crucial. De la pipa que no és una pipa de Delvaux, última conseqüència dels daus de Mallarmé que no aboliran l'atzar (premonició de les partícules que no deixen de ser ones), al dodecafonisme i les músiques atonals, a Beckett i la literatura de l'absurd, hi ha una ruta, la ruta de la desconfiança clarivident que detecta un per un els paranys de les falses certes, amagades sistemàticament rere l'afalac dels sentiments, l'engany dels sentits i els constrenyiments injustificables de l'entorn social, i evita caure-hi. L'escarabat de Kafka és un dels principals heterònims de Pessoa. Com assenyalaria Cortázar, la novel·la ha robat el foc a la poesia. I totes dues s'han apropiat del foc de la consciència i de la raó crítica. Però s'hi han cremat la retina.

Després de la Segona Gran Guerra, aquesta ruta desemboca en un oceà on ja no podrà reconèixer ni la seva pròpia continuïtat. L'última constatació dels artistes

conscients és que vivim en una edat caòtica on totes les estètiques han acabat desqualificades per destrucció dels paràmetres que les qualificaven. Totes menys, si hi ha sort, les dels que saben que, en aquesta fi de segle, les innovacions estètiques no són recognoscibles. L'acceleració constant de l'aportació de novetats estètiques en tots els dominis de l'art, pròpia de la primera meitat del segle, propicia el pas de la seguretat creativa a la cultura de la incertesa que caracteritza la postmodernitat. Som a l'àrtic, quasi en la nit, surant en vestimentes isotèrmiques que tot just si ens permeten el fil de llum suficient per aferrar-nos a l'única veritat possible: la seguretat que només hi ha dos indrets: aquest àrtic glaçat i crepuscular o bé la inòpia.

De la mateixa manera que un nen advertit de la falsedat dels reis d'orient no es pot posar al llit la nit del cinc de gener amb l'actitud il·lusionada i confiada dels anys anteriors, ja no hi pot haver creació artística digna d'aquest nom sense tenir en compte, per molt que la freni, que les propostes estètiques han de ser també el lloc de la raó crítica, ara ja de la raó caòtica, i que això l'obliga a tenir en compte l'esgotament de l'aliança entre raó i sensibilitat artística. El minimal i el neobarroc porten la mateixa empremta de l'horror de l'àrtic, dins el qual es pot bracejar per excés o per defecte, però d'on ja ha desaparegut la certesa d'obtenir resultats pel fet de bracejar. El cànon congela igualment. Amb tot, la naturalesa és tosuda i la vida fa per rebrotar on sigui. Després de les extraviacions críiques de Beuys, i descartada tant la inconsistència dels candorosos com la reiteració mercantilista dels demagogs, no s'ha observat altra sortida del cercle viciós que l'adopció

d'estètiques salvatges per part d'artistes amb menor o major aptitud i sensibilitat, però sense coneixements, ni formació, ni doncs capacitat per reconèixer-se en cap herència. Aquestes estètiques neosalvates, rebels però acríiques, renuncien a tot intent de lucidesa en benefici de l'«autenticitat» de l'expressió. Són a la base de multitud de músiques, van triomfar en l'art de Basquiat i el gestualisme i es troben també sovint connectades amb les innovacions tecnològiques informàtiques i els canals multimèdia. Donen per descomptada la fi dels cànons en tant que mecanismes operatius de la creació artística i no parteixen del reconeixement de l'excel·lència dels predecessors. (És interessant en aquest punt tenir en compte la teoria que situa la novel·la contemporània al sud del paral·lel 35, o del 30, i observar la manera amb què es produeix el mestissatge entre les realitats «salvates» de la matèria narrada i les tècniques narratives sofisticades amb què els seus autors les elaboren.) C. S. Lewis advertia contra la desconfiança general en la possibilitat d'aparició entre nosaltres d'obres mestres comparables a les de Proust o Kafka. I, podem afegir, d'artistes del ressò de Picasso, d'arquitectes de la significació de Mies van der Rohe, de músics amb la capacitat de formalització i la influència de Schönberg, etc. El seu posicionament anticatastrofista és del tot lloable. I és cert que els genis sorgeixen on i quan sigui. Però si parlem de condicions per al desenvolupament i el reconeixement del geni, no queden pas anul·lades les raons per a aquesta desconfiança, avalades a més per la consideració, per força provisional, de pèrdua d'esplendor i de sentit de les creacions artístiques dels últims decennis. Per reforçar aquesta

última afirmació tan sols cal posar-se a repassar els grans noms del segle i veure com escassegen els que es van formar amb posterioritat a la Segona Gran Guerra. Qüestió de perspectiva insuficient? Consciència de la feblesa dels propis criteris de jerarquia, que no ha deixat d'afectar, ni sabem com podria no fer-ho, els actes de creació artística i la seva valoració.

Insistim-hi, el mateix procés intern de l'art i de la cultura, la introducció de la raó crítica en els actes creatius, ens ha dut a un àrtic crepuscular. Qualsevol salvació que se'n pugui esperar exigeix el rebuig de la ignorància com a terra ferma des d'on construir noves propostes estètiques. Davant la fatalitat de l'evidència, les estratègies dels creadors per fugir de la inanició i la paràlisi son conjuntives: *com si*, i *a pesar de*. La més estesa continua essent el *com si*. Es practiquen les arts *com si* tot això no hagués succeït i la seva història canònica hagués quedat en suspens en el punt del passat que a cadascú li convé, en algun moment del segle XIX per als més refractaris a la modernitat, en algun triomf de la primera meitat del XX per als refractaris a les conseqüències de la modernitat. De vegades, actuar *com si* és efectiu, potser imprescindible. Tot i que sapiguem de la seva falsedat de fons, la confiança en la relació causa efecte i en la realitat palpable és necessària per a l'existència quotidiana. De manera semblant, per llegir els clàssics o aprehendre l'art del passat, solem adoptar una actitud composta per dos elements. Ens hi acostem com si les teories de la dissolució del sentit no s'haguessin posat en funcionament i alhora avaluem des de la més estricta contemporaneïtat la pervivència de la seva càrrega de sentit

acumulada al llarg del temps, convençuts que si no ens concernissin en la nostra circumstància hauríem de triar entre desqualificar-nos com a receptors o desclassificar-los com a clàssics. Això per llegir i mirar, i encara més per escoltar, però a l'hora de la creació, el *com si* és una via morta. De vegades, fer *com si* encara no impossibilita l'aparició d'obres remarcables (per exemple, bona part de la literatura nord-americana s'escriu com si Joyce o Faulkner no haguessin existit o la seva obra no comptés per a res). Que sigui, per a la creació, una via morta no vol dir que no s'hi hagi pogut avançar abans d'arribar al topall on s'acaba, ni que sigui impossible quedar-se quiet, recular o desplaçar-s'hi amunt i avall, tornant sempre a les mateixes estacions, amb una persistència que és tan artística com el metro, una mica menys operativa que el metro, econòmicament més rendible que el metro. L'altra actitud dels artistes consisteix a perseverar *a pesar de* les coses que han passat i sabem. No s'hauria de confondre amb l'anterior. Aquella prescindeix d'una part imprescindible del bagatge, la més propera als nostres dies (i de vegades quasi de tot). Aquesta el porta com una càrrega, es deixa condicionar per la seva solvència però tan sols fins al punt abans que el pes travi l'artista i el deixi exànime. L'artista que crea *a pesar de* en té prou si no desmenteix les experiències estètiques del nostre temps, però no gosa prosseguir a partir del punt on les ha trobades. Potser perquè ha arribat a la conclusió que és impossible. D'una manera o altra, amb més o menys dignitat, hi ha una aventura que s'acaba, un cànon que ha deixat de tenir continuïtat, un àrtic que ens glaça.

LA SOCIALITZACIÓ DE L'ART I LES INDÚSTRIES

Debilitada doncs a l'interior, la cultura no es trobava, a partir de la segona postguerra, amb capacitat per resistir el procés de banalització creixent que hem viscut i vivim. Un procés forçat en primer lloc per les anomenades indústries de la cultura, i en segon lloc per la concomitant hipermitificació del patrimoni. Ni amb capacitat per resistir-hi, i encara menys amb forces per fer-hi front. Un malastruc atzar ha fet coincidir el crepuscle del viatge en comú de raó i art amb la irrupció d'una novetat de gran abast, la cultura com a sector econòmic potent, en el doble vessant de les indústries i l'organització dels mercats i de sector públic amb forta capacitat d'inversió i actuació. Quan ja havia estat desactivat el mite romànticoide de l'autenticitat de la cultura popular, el mite superior de la democratització de la cultura s'ha constituït en el poderós ariet encarregat d'enfonsar les defenses de la cultura rigorosa i exigent que havíem heretat. En constatar l'evidència que l'accés a la cultura estava restringit per la desigualtat, el socialisme de l'Est i les democràcies occidentals van competir per posar remei a la flagrant injustícia. Amb el límit, a una banda, d'una fèrria censura dictatorial i a l'altra d'una forma de censura més subtil, on el preu de la llibertat en cas de no submissió als principis del sistema, es paga amb una marginalització progressiva –de vegades sota forma de dissidència decorativa i desactivada. De manera que la llibertat efectiva de dissidència crítica té el preu de l'exclusió del discurs dominant, el que es transmet a través de les grans indústries i dels media. I de forma més con-

tudent a mesura que el sistema s'aferma i perd la por a una alternativa. L'esclat del 68 va ser possible perquè el sistema encara no es veia les orelles. Però ara es tanca el cercle, amb la prudència de proveir-se de vàlvules de fuga de la pressió interna, per on les posicions crítiques s'esbraven i s'acaben de tornar innòcues. La cultura difosa per la gran indústria i l'auspiciada per les administracions comparteix el no qüestionament –en algun cas el simulacre de qüestionament i en algun altre el qüestionament real però no efectiu per marginal. I el fet compta amb el beneplàcit actiu de les societats que, mitjançant un pacte tàcit entre els emissors i els receptors de productes i missatges, exclou la cultura creativa i la raó crítica dels circuits. És comunament admès, encara que no es verbalitzi, que l'art i la cultura són perillosos quan no cedeixen, si pretenen sobrepassar la ratlla de l'entreteniment o situar-se en un territori allunyat de l'exaltació o la submissió als valors establerts. L'estabilitat és condició del benestar assolit, *ergo* tot el que posi en perill l'estabilitat, ja sigui des de la política, des del pensament crític, o radicalment analític, com de la creativitat cultural, porta l'estigma de la prevenció. Ni que estigui orientat, com de vegades succeeix, a favor de l'*establishment*. S'admet i fins s'estimula el pensament i l'anàlisi aplicats, pragmàtics, operatius, orientats a incrementar l'efectivitat del sistema (cada cop més a través de *think tanks*, que funcionen com a batallons ideològics auxiliars al servei dels contingents en les batalles politicosocials). La resta queda a l'exterior o perduda en el maremàgnum de l'interior. És tolerada en nom de la llibertat però arraconada. A hores d'ara, és ja un fet acomplert, i amb

força probabilitat irreversible, la marginalització del pensament i la cultura que miren d'explorar i proposar sense constrènyer-se la creativitat. Errariem, però, si deduïssim que el panorama descrit és producte d'una conspiració. Molt més senzill que això, és el resultat d'una actitud prudent, previnguda o desinteressada –què n'hem de fer, si la cultura és abstrusa i no exhibeix una utilitat immediata?– que opera en conjunció amb l'esgotament i l'automarginació del discurs radical de l'art i la cultura en relació al seu present (quan aquest present ja és història, la possibilitat erosionadora s'esvaeix, i d'aquí ve la magnificació del patrimoni i la seva reubicació usurpadora del present creatiu). La prohibició dictada per Bernhard de representar les seves obres a Àustria és extrema però més coherent que la il·lusió de la cultura com a agent transformador compartida per les víctimes del silenci imposat (i alhora autoimposat). Què hi fa que porti el rètol de «marginació», el de «solipsisme» o el de «glaciació», si l'estació de terme és la mateixa? La paraula, i l'art, han estat perseguits o orientats pel poder, segons, en molts llocs i moments, però mai com en el temps de la globalitat havien estat tan a prop del silenci. Es democratitza la cultura? Es democratitzen unes determinades formes de cultura, les més banals o les més ben banalitzades.

Dubtar de la conveniència de la democratització de la cultura era i és una monstruositat. Se'n poden denunciar la parcialitat interessada i la banalitat, però no sembla possible anar contra el fet en si sense adoptar posicions, més que elitistes, feixistes. Hi ha un fet, però, que abans de la disminució de les desigualtats no es posava en primer pla i ara sí. Leopardi

comparava la bellesa a la carxofa, de la qual cal haver gustat primer les fulles amargues per tal d'assaborir-ne amb plenitud el cor. No n'hi ha prou doncs amb les extraordinàries millores de la igualtat d'oportunitats ni amb les iniciatives que posen a l'abast de tothom els béns culturals. Cal un esforç de la voluntat individual que, ara és del tot certificable, es dona en una proporció aclaparadorament inferior a les previsions més pessimistes. Ja no és que els individus no puguin. És que no volen, és que ho troben abstrús, difícil, enrevessat (tampoc no veuen, generalment amb raó, que la gent amb cultura sigui humanament millor que ells mateixos), i prefereixen dedicar el temps a activitats més lucratives o a entreteniments que deixin la ment, les facultats intel·lectuals de tota ment, en repòs. Quan comprovem que, fins i tot entre les persones que han estudiat humanitats, i entre els mateixos professionals de la cultura, tan sols una mínima part es preocupa per proveir-se d'un bagatge, i que la immensa majoria d'ells rebutja llegir els textos que li exigeixen un esforç o s'allunya de l'art que no es revela amb immediatesa i facilitat, hem d'entonar un rèquiem per l'ideal kantià que Espriu recollia amb la seva visió del nord ple de gent «noble, culta, rica, lliure, desvetllada i feliç», que l'acumulació d'adjectius ja tornava irònica. El fet nou és anomenat per Enzensberger analfabetisme funcional. Tan sols cal afegir-hi que en multitud de casos no és forçat per la desigualtat en l'accés. És analfabetisme voluntari. Exposicions de Van Gogh, Velázquez, o tantes d'altres superen el milió de visitants. Molt bé, alguna cosa els quedarà, les masses esdevenen infinitesimalment més cultes suposem, mentre aplau-

dim, i envegem, els organitzadors. Un pal·liatiu a la consideració d'incultes, en general poc afalagadora segons els mateixos individus incultes, l'excusa per a un viatget, i en el millor dels casos el desengany d'haver fregat la superfície de l'art sense la mínima preparació prèvia per extreure'n algun gaudi o profit immaterial. L'accés a la cultura és en primer lloc una aventura personal que no es pot deslligar d'una peripècia vital de l'individu. Massa àrdua per a la immensa majoria. La corrua d'analfabets funcionals voluntaris que fa cua per contemplar la Gioconda té menys sentit que la de russos passant fred per veure la mòmia de Lenin. Si en alguna cosa l'antic Est havia superat l'Oest és en la consideració de la cultura –del patrimoni cultural no censurat– com una activitat gratuïta que enriqueix les persones. A Occident, la cultura ha acabat sent un negoci capaç d'embrutir-lo grapejant-li els sentiments.

Cal insistir en la igualtat d'oportunitats i en el procés de democratització de l'accés als béns culturals, però és obligat prendre nota de la desigualtat voluntària en la disponibilitat dels individus. Aquest factor condemna la cultura, avui de manera poc menys que definitiva, al reducte d'una activitat minoritària que, ara que ja li han trobat un succedani capaç de donar beneficis econòmics o polítics sense qüestionar-los, no compta ni amb el beneplàcit condescendent dels poderosos. Com que ja en dominen els mecanismes, són ells que decideixen què cal produir i transmetre. Segurs d'acomplir el pacte de la banalitat i el succedani amb el públic, trien, remenen, manipulen, despullen de sentit o el tergiversen, com a molt l'historifiquen. El problema no és que paguin,

amb diners públics o privats, perquè això ho han fet sempre, el problema nou és que ara saben. Saben què volen, com ho volen i tenen qui els ho faci a mida. Tan sols permeten que es difongui la imatge dels éssers humans que convé a l'estabilitat i als valors que els ratifiquen. La indústria de la cultura és la menys innocent de les indústries. L'exhibició del patrimoni –musical, teatral, artístic– es fa de la forma menys significativa i més sacralitzada possible, sempre amb l'objectiu de situar-lo en el lloc que hauria d'ocupar la creació del nostre temps. Així, l'intèrpret, el director, el comissari, el crític o l'hermeneuta es confabulen per prendre la plaça protagonista a l'artista i per substituir l'art del present pel discurs sobre l'art del passat.

L'ariet de la democratització és al centre conceptual de la demolició, però no envesteix en solitari. Per si fos poc, dues forces quasi tan potents, la llibertat d'iniciativa i la innocència de l'entreteniment, ataquen pels flancs. I davant d'elles la cultura, tal com l'hem descrita, no té defensa possible. Pot quedar inerme i refugiar-se en una benigna clandestinitat o abandonar las pròpies posicions i trair-se col·laborant. Com que no té res amb què contratar, d'una forma o altra està obligada a cedir tant de terreny com el negoci de la cultura es vulgui permetre ocupar. La llibertat d'iniciativa, que inclou la llibertat d'empresa i de vies per imposar-se en el mercat, és un principi que només pot trobar els seus límits en un redimensionat de l'experiència vital que la societat rebutja.

Afeblida la creativitat exigent pels seus propis mèrits, la cultura s'ha vist reduïda a la indústria de la cultura i al prestigi sacralitzat del patrimoni. I tots dos aspectes es conjuren per acabar d'ofegar les restes de

creativitat conscient, personal i rigorosa que sens dubte encara cuegen. Cada època ha escoltat la pròpia música, però la nostra escolta massivament, o bé la música salvatge, inculta o degradada que les escasses multinacionals de l'hiperconcentrat sector fonogràfic decideixen, en funció del mercat global, o bé la música culta del passat, en general les partitures més accessibles. Els edificis més emblemàtics de la ciutat moderna són els temples del patrimoni artístic, literari i musical, dels quals són quasi absents les creacions contemporànies no patrimonialitzades. Les grans empreses de la cultura cotitzen a la borsa i ofereixen productes manufacturats a un públic, per força acrític, entre el qual no es distingeixen els cultes dels analfabets funcionals. El *Titànic*, la Gioconda i Lourdes –o Lorda– tenen el mateix sentit, el mateix *nonsense*. Tothom hi va, però només els il·lusos o l'escàs nombre de gent que encara se sent moguda per alguna mena primitiva de fe, n'esperen res que no sigui un entreteniment innocu, desproveït d'altre contingut que el de passar l'estona de la manera més gregària, i ben considerada, possible.

Tant és així, que resultaria senzill establir lleis ajustades entre la quantitat de còpies d'un producte cultural, o de públic que el consumeix i la banalitat intrínseca o sobrevinguda dels seus continguts. Banalitat intrínseca de les grans indústries, gruixos acumulats de banalitat sobrevinguda sobre Leonardo o Mozart. Les músiques experimentals compten amb pocs milers d'espectadors, organitzats en circuits alternatius, mentre que la música comercial, moguda per poques i gegantines multinacionals, ven milions de cedés a través de mecanismes d'imposició dels seus

productes tan grollers, eficaços, manipulats i aliens a la valoració musical, com les llistes dels *top ten*. Els mecanismes de selecció dels grups, els músics i les músiques, una mica més complexos, primen en primer lloc l'habilitat per connectar amb àmplies capes de públic i seduir-lo amb destresa interpretativa i amb exhibicions espectaculars circenses de tipus vocal, instrumental o sociomediàtic, i condicionen de seguida la possible, si bé en general pobra, capacitat per fer música dels ídols del pop rock a la submissió deguda als criteris de la figura dels productors, pastors del gust gregari al servei de les multinacionals, veritables especialistes en estandaritzar la novetat atenent sempre als paràmetres del ritme elemental i les melodies primàries, que asseguren, i més per reiteració, una alta penetrabilitat. El rock i afins, que van començar com a expressió musical d'unes generacions rebels als convencionalismes, van ser aviat desvirtuats per empresaris que convertien en negoci l'objectiu primordial del fenomen, com exemplifica la lluita de Lennon contra els Beatles. Tant en el cinema com en les músiques d'àmplia difusió, les lògiques de masses condicionen l'orientació i tot el procés de producció, de manera que són rares, cada cop més rares, les obres destinades a la majoria que tenen interès més enllà de la tècnica, la sociologia dels canvis de valors o l'estudi del talent aplicat. No es deu poder negar que músiques i films d'àmplia difusió acompanyen i representen èpoques i moments, ni que n'hi ha alguns on, de manera excepcional, la creativitat artística real dels autors n'impulsa la popularitat. Però, així com les excepcions no invaliden l'equació que relaciona el públic amb la banalitat intencionada, els

contorns de vegades imprecisos no difuminen les diferències bàsiques i radicals entre les pràctiques artístiques i les grans indústries de la cultura. El públic no especialitzat està desarmat i no pot deixar de respondre amb un remarcable automatisme a la crida del picarol de la serp publicitària. L'accés a la cultura requereix més formació i coneixements previs com més elevat és el nivell de significació. Al capdavall de la piràmide, com hem vist, els titànics i el patrimoni. Al vèrtex, ja no la poesia com defensaven els simbolistes ni la filosofia, ara que els filòsofs es proposen tornar-se accessibles i entrar en la roda de la popularitat, sinó la cultura científica, tan gelosa de les claus d'accés com conscient de la importància absoluta del seu saber per al desenvolupament de la humanitat. En contrast amb l'accessibilitat de tot coneixement científic que sosté Jorge Wagensberg, tot i que no negant-la, la dada que els professors de física eviten explicar d'entrada certes lleis que van contra l'evidència suportada per la composició bàsica de la psicologia humana per tal d'evitar episodis depressius en els seus estudiants.

El llibre i la literatura es trobaven en una situació intermèdia, però amb una marcada i irrefrenable tendència a seguir les passes de la música i el cinema, tendència que s'evidencia en el procés de concentració del sector, en la primacia del llibre de referència en el negoci editorial, la substitució del criteri de valor intrínsec d'un text pel del seu funcionament –en altres paraules, capacitat de penetració en el mercat–, l'arraconament de la jerarquia literària, substituïda a imitació de la música per les llistes dels *top ten*. L'exigència de popularitat als autors literaris, més que aproximar perillosament el sector tradicio-

nal amb més pes de la cultura a la banalització, empeny la literatura i la producció cultural llibresca a triar entre diversos graus de marginalitat i l'ingrés en l'aigua-barreig on la cultura com a art deixa de ser identificable. Ni la majoria d'editorials purament literàries estan exemptes de devaluar els autors capacitats i exigents amb la pròpia obra i confondre el seu públic lluitant per incorporar un Paolo Coelho, un Alessandro Baricco, o dotzenes d'altres per l'estil com a caps de cartell del seu segell. L'alternativa per a les víctimes de la confusió sol ser, si és que han guanyat prestigi, el fitxatge per un gegant editorial que no li devalua l'obra, perquè ja està escrita, però la hi dilueix a canvi de més diners. Els que en tenen prou amb la consideració d'autors de llibres treballen en un ambient propici, però els ecassos escriptors amb ambició literària, inclosos els assagistes, experimenten una pressió per esdevenir mediàtics que, combinada amb la lògica aspiració a professionalitzar-se, els presenta bifurcacions temptadores, i sovint aconsegueix descarrillar-los. Amb tot, la possibilitat de la literatura de creació es manté amb un vigor superior al del cinema perquè hi ha una massa suficient de lectors cultes, els que exigeixen a l'autor que els exigeixi. Suficient per sostenir la viabilitat de les edicions, i doncs l'interès dels editors, i per sostenir una jerarquització que no es basi en els *top ten*. La possibilitat de la pràctica artística i de la supervivència dels artistes depèn de l'existència d'una massa mínima de consumidors amb formació i capacitat de discriminació. Una massa mínima de públic capacitat que és diferent en cada un dels dominis de l'expressió artística. Fer viable un autor té uns costos irrisoris comparats amb els recursos

que s'han de posar en circulació per mantenir un cineasta.

En les arts plàstiques, el mercat ha entrat en crisi al moment que l'absència de criteris jeràrquics comunament acceptats ha convertir les inversions, abans segures, en aventures de resultat incert. Tan sols es troben lliures de risc, i encara amb excepcions tan simptomàtiques com la baixada en la cotització d'Andy Warhol, els valors consolidats que havien ingressat en el patrimoni històric abans de la crisi. En l'actualitat els promotors i els beneficiaris del mercat de l'art aprofiten tant com poden les escorrialles de l'antiga confiança dels compradors-inversors, però cedeixen sense gaire resistència a la demanda del que ja és història, i per tant no sotmès a altibaixos de la cotització. Com a conseqüència, la història tendeix a acostar-se tant al present, i amb tanta diversitat de criteris, molts dels quals sotmesos a la pressió del mercat mateix, que es corre el risc de posar en qüestió la garantia d'historicitat de la producció en bloc dels artistes incorporats en els últims decennis. Encara més quan la pintura de nova factura que es pot veure a les galeries, les fires i els salons que capitalitzen la modernitat amb finalitats comercials es caracteritza per un academicisme oportunista que segueix alguna de les avantguardes del segle, i posa de manifest un decorativisme que tan sols incorpora la crítica i el correlat del present de manera que resultin amables i digeribles al primer cop d'ull. Ja fa temps que bona part dels artistes més inquiets han abandonat el suport del quadre tradicional en favor de les accions, l'objectualitat o l'expressió a través de les noves tecnologies. L'oposició doncs entre antic i modern ja no passa per la díada figuratiu-abstracte

sinó per l'oposició entre decoratiu i arriscat. És el mateix circuit de distribució i accés escollit per l'artista, comercial o alternatiu, que caracteritza l'obra des d'abans de la seva concepció i que tendeix a expulsar els comercials de la modernitat, ja que els transforma en proveïdors d'un comerç desorbitat que, havent perdut la seva raó de ser, enganya el públic comprador. Un públic desarmat per una disponibilitat econòmica que el porta, per vanitat, a sobrevalorar estèticament les seves adquisicions adoptant com a propis criteris aliens orientats a elevar als seus ulls la vàlua del producte adquirit. D'aquesta manera, els galeristes procuren amagar la seva condició de membres d'un circuit periclitat i inverteixen en l'elaboració de judicis crítics *ad hoc* amb l'objectiu d'aferrar-se al profit. (Dic periclitat perquè només una proporció irrisòria de l'art passa per les galeries, perquè aspiren a ser les botigues de luxe dels espais expositius dels museus i les institucions de l'art, amb la superfície dels quals no poden competir, perquè la galeria tradicional és un intermediari caríssim obligat a afegir al preu dels productes uns costos de manteniment desorbitats que, per culpa de la crisi, cal repercutir en les escasses obres que efectivament es venen i, *last but not least*, perquè ni amb tota l'habilitat manipuladora del comerciant són capaços d'assegurar el valor de recompra del que venen.) L'art tendeix a fugir d'un mercat cancerigen per refugiar-se en els palaus de les institucions públiques o privades que es prestigien a través de la seva exhibició, però aquest també és un joc perillós, perillósíssim per a la llibertat creativa. Com fugir-ne si, d'altra banda, el públic format no té capacitat adquisitiva i la crítica especialitzada ocupa l'espai hegemònic?

EL GLOBUS CULTURAL

La característica constitutiva de la globalització de la cultura és la substitució de la multidireccionalitat dels intercanvis per la seva supressió en favor dels fluxos unidireccionals. Abans de la irrupció del mercat global, qualsevol creador podia accedir a la universalitat, amb l'única condició d'haver produït obres d'excel·lència canònica. El rus no existia com a llengua de cultura fins a la irrupció de Puixkin. Ibsen prové del norueg, Kierkegaard del danès i Pessoa del portuguès. Més endavant, els grans mestres del cinema, en els seus inicis i en el seu desenvolupament prodigiosos, sorgeixen de localitzacions geogràfiques ben diverses. En els últims decennis, la globalització dels mercats de la cultura condemna d'entrada les expressions de llengua no anglesa a la marginalitat. La multidireccionalitat anterior de les realitzacions de la cultura s'interromp per donar pas a una via de direcció única, de l'anglès a l'exterior. Les altres grans llengües resisteixen més o menys en els seus feus —i algunes, com el castellà, es troben en procés de franca expansió— però a penes superen percentatges irrisoris en mercats exteriors. El blindatge del mercat nordamericà contra les produccions de llengua no anglesa es correspon a l'extraordinària permeabilitat dels altres mercats. Les estratègies de l'excepció cultural o de la protecció especial a les produccions pròpies que alguns governs europeus han posat en marxa, no passen de reforçar la capacitat de supervivència de les cultures en l'àmbit propi, i ja és molt, però no poden arribar a potenciar indústries prou potents per introduir amb força els seus productes en el mercat global.

Els paràmetres més destacables d'aquest fenomen són la reintroducció magnificada de les trampes sentimentals, i doncs el retorn de la producció artística del seu paper de mirall —de mirall sencer i per tant esdevingut estúpid. La banalització, probablement irreparable, de la cultura, no pas la seva democratització. La substitució dels antics intercanvis per les organitzacions de la distribució, que van en un sol sentit. I l'hegemonia de la mentalitat americana sobre l'europea, que es veu abocada a una estèril resistència, no sabria dir si simbolitzada en Numància, en la posició màgica d'Astèrix o en l'espera dels bàrbars redemptors descoberta per Kavafis.

Les indústries de la cultura, impulsades per la recerca del profit econòmic, han imposat el retorn a les seqüències i les expectatives del substrat psicològic primitiu i subjacent. La creació de mercats potents i profitosos, dominada per les xarxes de distribució, tendeix a banalitzar, a buidar dels esquinçalls de sentit. Finalment, la concepció nord-americana de l'ésser humà, que ha eclosionat en la segona meitat del segle, en contraposició a l'europea, que havia prevalgut, també a Amèrica, al llarg de la primera meitat, ha estat un òptim vehiculador de continguts.

Una de les millors maneres d'exemplificar-ho és fixar-se en l'evolució del cinema. En el període de tall que situem a la segona postguerra europea, té lloc un divorci significatiu. Mentre els films europeus es basen en la capacitat creadora, i encara reflexiva dels seus creadors, subsidiaris o deutors de les altres arts, la producció cinematogràfica americana s'industrialitza, i es fonamenta cada cop més en la banalització de què parlem. Una banalització que opera amb bases tan sim-

ples, i obsoletes, com les que enumero tot seguit. La dualitat de les accions humanes, que exigeix construir les històries amb una arquitectura simplista d'afirmacions i negacions que és pervivència del mecanisme central d'acció-evitació, comú a tot el regne animal. La fascinació per l'heroisme d'uns protagonistes immortals. La pauta-ció de les històries a partir de les regles clàssiques dels tres actes, corresponents al plantejament, el desenvolupament i el desenllaç. Un desenllaç allunyat de l'experiència comuna i la seva observació, que ha de complir la doble condició de resultar esperat i alhora sorprendent. Esperat, i per tant sabut en el fons des del principi. I sorprendent per les seves variables formals.

Això es tradueix en una sèrie de constants que han esdevingut trucs. Per dir sí s'ha d'haver dit no abans i viceversa. Si la cascada d'imatges de l'invent dels germans Lumière obliga l'espectador a mantenir una actitud distreta, la velocitat creixent imposada per la indústria en la successió d'aquestes imatges bloqueja els mecanismes de la raó analítica i anul·la per tant les restes de defensa de què disposava l'espectador. Adorno denunciava a Nova York, abans de la Segona Guerra, les potencialitats demagògiques del cinema i els efectes narcòtics de la imatge seriada. Però la indústria cinematogràfica americana, més enllà de la demagògia amb què exalta els valors nacionals, opera també, particularitat fonamental, amb una idea de la transformació de l'individu per l'experiència i

l'esforç a partir de la superació heroica del repte impossible, del treball d'Hèrcules operant sobre ell mateix en clau dramàtica, mai tràgica. Sembla inaudit però és així. I ho és perquè a Nord-Amèrica, la immensa majoria de persones es consideren dotades d'una ànima proveïda de coneixement immanent, de caràcter gnòstic, i acomboiada per un Déu bondadós que se'n preocupa. D'aquí vénen l'anul·lació de la raó crítica, l'autosuficiència i l'entronització de la raó pragmàtica. El cine americà no és la fàbrica de somnis sinó el lloc del miracle, el nucli d'on parteix, més que l'esperança, la sòlida confiança que els europeus hem perdut. *They trust in God*. Amèrica i la seva cultura fascina els europeus, fatigats de suportar l'herència, igual de sòlida però negativa, del segle. Amèrica, en canvi, només s'ocupa d'Europa com a mercat.

Allà on els procediments artesanals impedeixen la invasió de la indústria, les possibilitats de la cultura en tant que creació conscient són una mica menys irrisòries. Teatre, arts plàstiques, música culta. En aquests dominis, com en la literatura, encara hi ha un espai per a la creació cultural no banalitzada (constrenyida, recordem-ho, per la consciència intel·ligent que se sap desproveïda de referents, tant per al sentit com per a l'avaluació de la novetat estètica). El segle XX ha acabat gairebé amb la idea de l'art no reproduïble. Veurem si el que ve li torna a obrir espais o si, com sembla, haurà de partir de la cova on l'han enterrat la indústria i la comunicació. □

Joan Brossa.

El traspàs, el llegat i el testament

Vicenç Altaió

VISCA BROSSA!

S'acaba d'enlairar per damunt de la vida un poema aerostàtic amb la figura de Joan Brossa, el vell nen més entremaliat de l'avantguarda d'un segle que també s'acaba. Per un moment s'ha eclipsat la llum dels aventurers a la ciutat i apareix pintat de dol el substrat, els baixos d'una cultura.

L'antiheroi romàntic Joan Brossa, militant republicà i popular, troba l'autèntica figuració en el caganer. Al voltant seu seuen a taula el científic de l'Acadèmia dels desconfiats, un faquir, un travestí, una ballarina de puntetes i artistes i escriptors de l'avantguarda. De lluny, cineastes i músics que han omplert l'escenari de plats trencats i teranyines. Antinoucentista radical, Joan Brossa ha estat la línia de continuïtat de l'avantguarda catalana, hereu de J. V. Foix i Joan Miró. Distant, però, de la pulcritud racionalista i higiènica, ha sintetitzat les formes de la cultura popular menys flouresca i la innovació permanent: l'avantguarda ha existit i

existirà sempre en l'ordre moral, social, polític, religiós i artístic.

El més enginyós dels nostres homes de carrer, el menjacapellans, el contrari a tota manifestació cultural amb perruca i mantega, ha estat l'escriptor poeta més preclar de la postguerra. Ha sortit de la cultura endiumenjada per esbrinar el potencial desconegut de l'irracional i alhora el compromís crític del materialisme. La seva poesia total agermana les estructures mètriques de la tradició d'ofici artesanal amb frases curtes, sentències il·luminades pels llampecs. Poesia textual, poesia visual i poesia escènica que ha anat sortint dels papers, sense mai, però, oblidar l'escriptura de paper. Sota el compromís cívic de l'art, Joan Brossa ha fet d'anella i avui són plèiade els seus hereus. En art, el poeta que girà els angles del dau, inspirà la revista *Dau al set* i de qui encara avui artistes com Perejaume, Amat, Duran Esteva i Colomer en prossegueixen les recerques objectuals; o poetes com Gimferrer, Casassas i Hac Mor prosseguim les seves investigacions sense model.

Fa pocs dies ens havíem trobat sota unes palmeres al xamfrà on tenia l'estudi. Vam recordar els molts que ens han anat deixant pel camí: Foix, Vinyoli, Estellés, Marçal, Andreu Vidal... Ens vam interrogar sobre el sentit de la mort i, bo i recor-

Vicenç Altaió és escriptor i poeta. Recentment ha publicat el llibre *La Desconeguda* (València, Editorial Tres i Quatre, 1998). Aquest text correspon a la seua intervenció a la Fundació Joan Miró de Barcelona, el 18 de gener de 1999, amb motiu de l'homenatge a Joan Brossa.

dant que Foix deia que no podia dormir pensant en els dimonis de l'infern, Joan Brossa em donà un missatge universal: «La mort fa justícia: imaginat't què passaria si es pogués comprar la vida, els malvats no moririen mai».

EL LLEGAT DE JOAN BROSSA

El brogit d'una serra mecànica em desperta de l'estat ensopit on he caigut a causa de la mort de l'amic. Amb l'arribada de l'any nou, m'he entebancat amb el canvi de número. Han podat l'arbre lletra a lletra, i el nom ja no significa el mateix. Míser, humà, el seu cos ha acabat en un forn crematori: «Som aire i cendra».

Hi ha un poema visual seu on apareix el crani d'un esquelet sense mandíbula inferior. En el lloc de les dents hi apareix l'alfabet. A sota, de títol, hi figura «L'intel·lectual». És obvi que en el context de la seva aparició Brossa devia denunciar la passivitat acrítica de la gent de la cultura, la xerrameca viva d'una figura morta. La duplicitat tràgica pren avui un nou sentit que prenc de memòria de l'antipintura de Joan Miró: «No importa que un quadre sigui destruït. El que compta són les llaavors que escampa per la terra».

Vaig viure l'enterrament des de la trama. Un petit comitè autoorganitzat vam complir amb literalitat l'esperit de la lletra de l'avantguardista —«em sobren les tenebres i els missals»— i la voluntat de la seva companya, la Pepa Llopis —«siguem, estrella meva, essencials». En una avançada vam despullar el teatre dels signes de poder polític i religiós. Vam retirar la cinta que guardava la fila per a les autoritats i vam plegar el mantell blanc de l'altar, així

com el crucifix i les espelmes. La fila zero va romandre buida i els polítics elegits democràticament es barrejarien amb la plèiade d'amics, com demana l'autèntic protocol republicà. Vam intercanviar amb el punxadiscos d'ofici la música: «Aquí teniu Wagner —proposava l'oficial de la cerimònia mostrant-nos la coberta d'un Verdi—, i per després *El cant dels ocells*». Ho vam bescanviar per la *Simfonia en bi menol* de Mestres Quadreny i *Tòcatitococatà* de Santos. Mentre la Núria Candela, rere unes sentides ulleres fosques, afinava el micro amb «El silenci és l'original, les paraules són la còpia», el mag Fausto, que feia de Lazarillo a Brossa quan Josa no feia de xofer, demanava d'entaforar uns naips espanyols com si fossin bandera. Van pujar el fèretre per l'ascensor: «Aquí m'estic ben quiet / Procuero de no moure'm / i d'ocupar el mínim d'espai». I s'inicià el funeral sense cap sentit tràgic: «Sense la mort la vida fóra impossible».

Brossa, com Gimferrer ha assenyalat de la pintura de Miró, és una moral. Però el seu compromís polític amb els desvalguts no fou només testimonialment solidari: situà, altrament, la presència del poeta en el lloc dels assalariats del llenguatge. El seu radicalisme polític lluitava amb l'art de la màgia de prop. Cos a cos, la darrera escena significa un triomf més alt que el de l'escenificació de l'avantguarda: el valor de la paraula que transforma.

Tenim un deure amb Brossa superior al de l'editor, al del galerista o al de la gent de teatre. El d'esbrinar en el seu sentit particular, total, potent. Podem reconèixer en Brossa una referència tan alta com en la segona meitat del segle ho han estat el silenci enllà de John Cage, l'urbanisme social de Josep Beuys o el parlotjar del

silenci de Samuel Beckett. Això dependrà de la capacitat propagandística de la nostra cultura de fer connectar la sensibilitat de Brossa amb la dels joves creadors. Amb aquest afany no fóra bo d'esquarterar-lo: l'obra visual al Museu, la poesia escènica al Teatre, la poesia als Llibres i l'actitud cívica al cementiri. Ens hauríem d'afanyar a construir una caseta de gos al costat de la Miró, un centre d'estudis Joan Brossa a la Miró. Els tres Joans –Prats, Miró i Brossa– junts. Per donar unitat a l'obra i continuïtat a l'avantguarda: «El paraigua al paraigüer» –això escriu *a casa*, aquí.

EL TESTAMENT LITERARI DE JOAN BROSSA

Avui celebrem festivitat de la paraula que sobreviu per damunt de la mort biològica. Els amics de Joan Brossa havíem organitzat a la Miró una festa sorpresa amb motiu del 80è aniversari. Al final de la vetllada, se li havien d'oferir els dos llibres recents: *Sumari astral* i *La memòria encesa*. Els més propers sabíem de la il·lusió i la cura amb què havia preparat *La memòria encesa*, una antologia feta per ell mateix. Segons que em digué, seleccionaria els poemes més rars, desconeguts, aquells que del conjunt de la seva obra havien estat els lletjos, els que ningú treia a ballar. Tanmateix, en una primera lectura, he pogut copsar que més aviat es tracta de la visió que el mateix Brossa vol oferir d'ell.

Es tracta, com el sutítol assenyala, lluny de qualsevol cànon, d'un mosaic on la diversitat, la fragmentació i el contrapunt primen per damunt de la unitat d'estructura, d'estil i de temàtica. Com si

el poeta que havia construït la compactació del seu personatge teatral volgués evitar que fos llegit d'una sola manera. Brossa tira el teló i se'n va sense voler fer soroll. Així acaba: *EPÍLEG* «*Conec la utilitat de la inutilitat. / I tinc la riquesa de no voler ser ric.*»

Devem aquest testament no pas a un príncep de les lletres ni a un emperador de les arts, ans a un treballador –un jardiner del llenguatge– que n'ha triat dels naips la figura de la sota per jugar a fer de mona en un món on tothom aspira a ser rei o reina. Brossa, ple d'humor fresc, dispara trets amb una escopeta les bales de la qual, lligades amb cordill perquè no es perdin, són de suro. La seva eina de combat no exalta la violència sinó que s'afanya a desemascarar el sistema i la realitat amb l'antiretòrica de l'antipoesia: l'estructura dels jocs, la tronada dels rimaires populars, la sorpresa de les entrenades improvisacions parateatral, l'efecte visual i la transformació de la màgia de prop; però també la que es pot retallar en escrits al marge, anònima, fora de la història escrita amb lletres majúscules.

Diu bé la Pepa Llopis quan considera que la gran aportació de Brossa en la literatura és la de donar valor als retalls de la realitat. En efecte, un contingut buit, prosaic i desvalgut amb l'eficàcia del xoc i la paradoxa de la descontextualització, i un canvi de jerarquia a favor del més pobre. Amb lletra clara i sentències agudes, sense subordinacions, l'home està al centre de les seves preocupacions. No pas un ens abstracte o un passavolant carregat d'alta metafísica. No, en el món que Brossa veu, on s'enriqueixen els intolerants i egoistes a les costelles de la pobresa, on només progressen els espavilats i els

oportunistes, cal lluitar per a tots els homes i dones de la societat. Contra el poder i el clero, i la renúncia al mèrit artístic.

Brossa no escriu amb retòrica acadèmica ni amb el textualisme avantguardista. Ni va de savi lletrat i d'altiu cultista: «Jo no llegeixo: dic la veritat». Per damunt de la literatura i l'hermenèutica, despulla els mots de la roba amb que s'ha disfressat la realitat; desconstrueix la paraula escrita, i ens convida a participar a través de la comunicació d'una revolta divertida. Transformar la vida, vol dir filtrar la subjectivi-

tat a través de l'objectivitat i posar el nom i el món darrere de cada mot. Una antologia tan personal –com remarca Glòria Bordon– pot servir de bona introducció al mal anomenat hermètic món brossià. I hi afegiria, a corregir el malentès de creure'l poeta surrealista de *boutades* i estrebades.

La poesia de Brossa, feta de fulls clandestins, allibera, car la seva insurrecció pretén de tornar la realitat del fons de nosaltres mateixos en una força transformadora que va cap endavant. «Morir-se amb el món vell corromp la vida.» □

Col·lecció d'humanitats

La ciutat. Visions, anàlisis i reptes

Joan Nogué Font (editor), Joaquim Nadal, Albert Garcia Espuche, Eduard Bru, Oriol Nel·lo, Josep Ramoneda, Jordi Llovet, Juan Antonio Ramirez, Javier Echevarría, Mireia Folch-Serra, David Harvey

Cinema, art i pensament

Fèlix Fanés, Àngel Quintana, Imma Merino, Vicente Molina Foix, Josep Lluís Fecé, José Enrique Monterde, Santos Zunzunegui, M. Josep Balsach, Maria Recasens, Franco Rella, Xavier Antich, Jordi Ibàñez, Antoni Llena

Universitat de Girona

El futur de la universitat

PRESENTACIÓ

En el marc dels debats que semestralment organitza l'Institut Joan Lluís Vives, la Universitat Autònoma de Barcelona convocà el novembre de 1998, a Bellaterra, la segona edició amb el títol «Les relacions universitat-societat. La responsabilitat social de la universitat i el futur d'una universitat crítica».

L'objectiu de les jornades era de superar els plantejaments més habituals d'un tipus de debat que generalment només ha destacat, d'una manera més aviat acrítica, la necessitat d'afavorir un servei recíproc entre universitat i societat. Es pretenia encarar obertament els aspectes més conflictius d'aquesta relació: les formes de control i de crítica que s'estableixen entre la institució universitària –amb interessos bastant contradictoris–, d'una banda, i els poders públics i privats i els ciutadans-clients que la mantenen, d'una altra.

Al capdavant, es tractava no només de destacar la conveniència d'una bona interrelació entre Universitat i Societat, sinó també de reflexionar sobre els seus límits, sobre les condicions i sobre les conseqüències de les noves formes d'interdependència que cerca aquesta relació.

La qualitat i interès de les ponències, de les quals presentem ací les quatre de què se'n disposava una versió escrita, i la franquesa i intensitat dels debats posteriors, van palesar que la discussió no només era possible, sinó que segueix essent necessària.

Salvador Cardús

Salvador Cardús i Ros, professor de Sociologia a la Universitat Autònoma de Barcelona, fou coordinador acadèmic de les jornades sobre «Les relacions universitat i societat» celebrades el novembre de 1998.

Qui mana a la universitat?

Sobre la burocratització de la institució universitària

Josep Maria Bricall

En la universitat actual la qüestió de qui pren les decisions es presenta de manera ben diferent des de fa uns anys. El problema del poder era contemplat temps enrere segons una perspectiva estàtica: els anhels democràtics units a la ideologia de «comunitat universitària» portaven a una difusió –des de 1968– de la capacitat de decidir que tradicionalment s’havia concentrat en els notables de l’Acadèmia. Les coses, tanmateix, s’han precipitat durant el decenni dels setanta. Un munt de circumstàncies que no cal explicar aquí han transformat la qüestió del poder, que ha passat d’un ideal de difusió a una exigència d’exercir-lo eficaçment i íntegrament per tal que sobrevisqui la institució.

Aquestes notes pretenen exposar com ha variat el significat i l’abast de les decisions que han de prendre les universitats, tal com semblen manifestar-se en els esdeveniments actuals.

Encara que històricament són gairebé mil·lenàries, les universitats que han arribat als nostres dies són una institució de començaments del segle XIX. Concebudes de manera diferent per Humboldt i per

Napoleó, ambdós coincidien no obstant en el seu objectiu: el propòsit d’organitzar un sistema nacional de promoció segons el mèrit. La nova societat, nascuda de la Revolució francesa i de les transformacions industrials no podia ni havia de descansar en el sistema precedent de reclutament.

En la pràctica, el govern era el responsable últim del sistema universitari dirigit pels Ministeris corresponents –nacionals o regionals– ja sigui cas per cas (Alemanya) o mitjançant una organització global (França). En la tradició germànica, el rector és representant d’uns professors fortament identificats amb llur universitat; en la tradició francesa, les universitats com a tals desapareixen, i el conjunt de les facultats és regit pels rectors nomenats pel Ministeri.

La tradició anglosaxona és una mica diferent, però aquesta diferència, a la llarga, ha estat més complementària que altra cosa. Al Regne Unit la regulació universitària depèn de les cartes fundacionals; l’Estat, a més, fornira els recursos financers a les universitats i els proporcionava la legitimitat a canvi de la producció de coneixements i la formació de recursos humans que promovien. D’altra banda, la universitat britànica ha estat sobretot una corporació d’ensenyants. La carta determina l’organització i la constitució dels òrgans de govern i la designació del rector (*vice-*

Josep Maria Bricall, ex rector de la Universitat de Barcelona, és catedràtic d’Economia Aplicada d’aquesta mateixa universitat. Ha estat president de la Conferència de Rectors Europeus.

chancellor). Tot seguint aquesta tradició, ja abans de la Guerra de Secessió, a Estats Units hom establí com a funcions pròpies de les escoles superiors activitats que a Europa han quedat reservades als governs com, per exemple, la prestació de serveis agrícoles, tot apropant l'ensenyament superior a l'aparell productiu del país, o sigui l'agricultura i la indústria.

No cal insistir gaire en els grans canvis que la societat i l'economia han experimentat en els darrers vint anys, canvis que han afectat fortament les universitats, i les han convertides d'institucions elitistes en institucions de massa. Això era inevitable perquè ho ha demanat la societat i ho ha exigít l'economia. Però els canvis són incerts i, per tant, esquerps a les previsions de lleis i de reglaments que es proposaven d'estructurar rígidament les institucions d'ensenyament superior. La consecució de la necessària flexibilitat i adaptabilitat de l'estructura i la presa de decisions ha estat, doncs, transferida a les universitats mateixes que han augmentat llur capacitat de regulació i de decisió, és a dir, llur autonomia.

Les coses, tanmateix, són més complicades. Per tal de comprendre-les millor, em sembla adient al·ludir a algunes tendències que configuren el sistema universitari pel que fa a qüestions en les quals centraré la meua atenció. Així, em referiré, successivament, a la penetració del mercat, al descabdellament de les xarxes universitàries, a l'augment de l'autonomia de les universitats i a la política universitària.

PENETRACIÓ DEL MERCAT

En primer lloc, doncs, hi ha la penetració del mercat. Hom afirma que la novetat

dels nostres temps és la urgent necessitat de formació i de recerca que acompanya la innovació. De fet, de bon començament a les universitats la formació s'orientava també a l'exercici professional en la mesura que els coneixements aplicats eren complexos (dret, medicina). Successivament, el procés s'anà estenent en la mesura que els gremis o corporacions professionals no bastaven per garantir aquesta formació. D'altra banda, la revolució industrial hagué de comptar amb les universitats des del moment que aquestes van introduir els laboratoris experimentals a les facultats de Ciències.

El fet nou, però, és que la formació superior i els resultats de la investigació poden ésser objecte de compra i de venda. Poden ésser mesurats d'alguna forma i el possible comprador clarament pot adquirir exactament la part de la qual pot aprofitar-se'n. És a dir, una part de la formació superior i de la recerca han esdevingut mercaderies i, en conseqüència, es pot parlar, bé que amb prudència, d'un mercat estandaritzable de l'ensenyament superior. El que passa és que l'objecte d'aquest mercat és, si més no, una part dels serveis que forneixen les universitats i això situa aquestes en un nou context, per tal com no poden renunciar ni a les activitats ni –i ara encara menys– a les rendes que proporcionen. D'aquí en podem deduir algunes conseqüències:

- la pèrdua del monopoli de les universitats sobre una part de la recerca i de la formació;

- el *vocational training* de les universitats no s'orienta majoritàriament a les professions liberals, sinó als serveis a la producció organitzada (les empreses);

- el concepte de *stakeholder* de la uni-

versitat es confon amb el de client o proveïdor;

– l'establiment, de fet, de sectors de producció de coneixement com una part del sistema de l'economia d'un territori, les unitats del qual establiran relacions de competència i de possible cooperació, i no únicament en el territori nacional.

El fet que les universitats es distingeixen d'altres institucions d'ensenyament superior per no concebre recerca i ensenyament com a entitats diferents i per concebre el conjunt de les disciplines formant una unitat, no vol dir que puguin desentendre's d'un procés que els hi toca de ben a la vora. Per exemple, un document de la Comissió Europea (1996) remarca que la distinció entre recerca fonamental i recerca industrial i aplicada tendeix a desaparèixer en virtut de la reducció del lapse entre la descoberta al laboratori i la comercialització dels productes; cal, doncs, evitar tota mena de hiatus entre el procés de recerca i el procés d'exploació.

Abans hem subratllat que les relacions entre universitats depassen les fronteres nacionals. Això ha estat sempre així en el món universitari. Però aquí destaquem que la universitat té uns possibles destinataris que no han de residir precisament en el mateix territori i que en el procés de realització hi poden intervenir de tot arreu. Paral·lelament, l'àmbit territorial de referència pot ésser menys que nacional, en la mesura que respongui a les necessitats d'una comunitat local o territorial, com nuclis d'atracció d'empreses industrials o de serveis i, especialment institucions culturals. El fet que algunes universitats concentrin llurs esforços en un àrea regional o local no els eximeix de cercar

una reputació internacional en alguns dels seus departaments.

Per tant, la penetració del mercat no únicament ha erosionat la idea d'universitat com a sistema de promoció controlada i regulada pels estats; sinó que també ha vingut a fer indefinit l'àmbit de la seva actuació, per sobre (global) i per sota (regional i local).

XARXES UNIVERSITÀRIES

En segon lloc, el descabdellament de les xarxes universitàries. Ja ens hem referit a la necessària cooperació entre universitats. La diferenciació entre universitats –resultat de llur adaptació a una societat canviant– demanda una nova divisió del treball entre institucions d'ensenyament superior. La cooperació requereix la constitució de xarxes universitàries, que no únicament han d'integrar universitats sinó d'altres institucions públiques i privades, econòmiques i culturals. La incorporació a xarxes que cobreixen camps específics estabilitza i organitza les aliances estratègiques d'una universitat. Per a les universitats, la xarxa és un mètode de portar a la pràctica les prioritats institucionals, tot mantenint el control sobre un conjunt d'activitats que d'altra manera restarien tan sols en mans de l'actuació espontània dels membres de la universitat. D'aquesta manera esdevé possible de reforçar la cohesió interna i la identitat de les universitats.

M. Gibbons ha posat de relleu que el coneixement sembla que actualment s'orienta cap la pluridisciplinarietat i se centra en la solució dels problemes segons són plantejats pel medi on s'han d'aplicar els

coneixements. D'aquesta manera, l'organització disciplinària, homogènia, sovint jerarquitzada, és substituïda per la negociació entre els qui hi intervenen, més enllà d'una disciplina i més enllà d'una universitat, cercant freqüentment la cooperació amb laboratoris no universitaris. Aquí hi ha un camp ben profitós per a la constitució de xarxes, amb data de caducitat.

Simultàniament, atès que una part d'aquesta col·laboració no pot fer-se només pels mitjans tècnics actuals i quan hi ha perspectives d'estabilitat a llarg termini, la universitat pot desplegar-se entre diferents campus per tal de respondre millor a necessitats creixents d'una aglomeració. Per tant, també és variable el campus mateix, l'organització interna i àdhuc, la creació, supressió o fusió de les institucions o de part d'elles.

AUGMENT DE L'AUTONOMIA

La imprevisibilitat dels canvis i la penetració del mercat d'ensenyament superior han eixamplat progressivament l'àmbit de l'autonomia universitària. Als països de tradició europea continental el procés és evident: la retirada ministerial ha exigint omplir el buit dotant de poder l'autoritat central de la universitat (creant-la en el cas límit: a França, amb la Llei Faure). Ara, això també es dona al Regne Unit, on la tradicional autonomia ha reforçat recentment el paper de l'autoritat central, perquè l'objectiu ha estat limitar el poder corporatiu.

L'exercici d'aquest augment de facultats internes ha anat acompanyat de l'exigència de fer front a la concurrència d'al-

tres institucions. Però la concurrència, a més, reforça el centrifugisme de la universitat, on departaments i grups de recerca rivalitzen internament i externament. Un nou problema, per tant.

Assenyalaré seguidament alguns aspectes de la pràctica de l'autonomia:

a) Tot i que l'adaptació de la universitat no depèn únicament de decisions de l'autoritat central, cal pensar que la improvisació o bé la mera reacció, renunciant doncs a prendre la iniciativa, té uns costos elevats per a l'establiment, en la mesura que l'adaptació es conformarà segons pressions irresistibles o iniciatives de nivell subcentral, en detriment de criteris de conjunt i acadèmics. D'altra banda, una universitat no pot oferir tot el ventall d'activitats i disciplines que ara es demanen; cal doncs elegir. La formulació de plans estratègics, de terminis llargs, periòdicament revisables pot ésser una via per encarrilar aquestes qüestions.

b) Un inconvenient en la presa de decisions internes de la universitat rau a confiar en persones massa polaritzades per la institució mateixa, parcialment inaptes per discernir el sistema de forjar xarxes adequades o establir els acords permanents adients amb la resta de la societat. A més, confiar excessivament en representants corporatius pot fer difícil qualsevol reforma. Tot plegat planteja el tema de la incorporació de persones externes a la institució en els òrgans de govern. Convé establir una distinció pel que fa a aquesta incorporació. D'una part convé a les universitats incorporar externs *ad personam* per tal de pilotar el canvi i l'adaptació, tot participant com a membres plens en els òrgans superiors centrals. D'una altra part, han d'afegir-se a les universitats els represen-

tants de les diferents institucions socials en les diverses actuacions universitàries, en proporcions potser diverses, atenent l'especificitat de cadascuna d'aquestes actuacions.

c) La gestió habitual de les universitats presenta arreu alguns trets especials. Sol esmentar-se'n: la divisió de les funcions de direcció de caràcter polisínodal; l'*amateurisme* de dirigents i gestors; la fragmentació de la universitat en unitats autònomes; la multiplicitat dels qui intervenen representant diferents col·lectius, etc. Tret del cas que la lluita d'influències paralizzi la universitat, aquest sistema ha donat a la universitat estabilitat, compensant mesures conjunturals, però ha impedit una presa ràpida de decisions, que d'altra banda, han d'ésser eficients i transparents. Alguns han proposat el desenrotllament de mercats interns al si de la universitat, tot distingint dues unitats sota la direcció de l'autoritat central: d'una banda, la direcció de les activitats bàsiques de recerca i ensenyament i d'altra, l'organisme encarregat d'adaptar els recursos humans existents als requeriments de les activitats, especialment les activitats bàsiques de recerca i de formació.

d) Enlloc –tampoc a les universitats de tradició anglosaxona– ha estat possible dirigir la institució sense exercir contínuament la persuasió, a fi d'obtenir el consens. Però el consens és més eficaç si es dota la institució dels mecanismes que evitin una immediata reversibilitat de les decisions. A tot arreu la funció directiva correspon a un rector, president o vicedecaneller, elegit ordinàriament pel senat o el cos ensenyant (al continent) o buscat pel consell (als països anglosaxons). En aquest segon cas, els *leaders* solen dirigir la universitat amb criteris gerencials. Ambdós

sistemes d'elecció i nomenament tenen com a moment decisiu la proposta de candidats.

e) L'exercici d'una autonomia ampliada i la reducció de recursos financers ha exigít:

- un avanç en les tasques de gestió i d'administració al nivell de la institució i a nivells subcentrals,

- una modificació de les tasques i de l'autoritat relativa dels professors i administradors a la universitat,

- un augment de les tasques a assegurar pels administratius i un augment de llur efectius (A Finlàndia, per exemple, si els acadèmics han crescut un 5,5% entre 1987 i 1992, el personal no acadèmic ho ha fet en un 20%),

- un desenvolupament de l'administració universitària i per tant una burocratització de les instàncies col·legiades.

La relació entre el *leader* de la universitat i l'estructura administrativa és un problema complex. De fet, es reproduïx en els graons inferiors. El cap de l'administració en alguns llocs se sotmet al rector; en d'altres, el nomenament té un altre origen. Però l'autonomia ha crescut per la necessitat d'adaptar-se al canvi, no pas per autogestionar la universitat; per tant, l'augment de l'administració ha d'obeir a aquesta necessària exigència (preparació per a les tècniques de gestió financera, realització de programes de perfeccionament, comunicació entre els administradors, posada en pràctica de modalitats de nomenaments i promoció que tinguin en compte el reclutament i la conservació de personal molt qualificat amb sentit d'iniciativa i flexibilitat, portar a la realitat sistemes d'informatització de la gestió, revisar la composició i la pràctica dels comitès).

POLÍTICA UNIVERSITÀRIA

Finalment, el canvi d'orientació de la política universitària. La política dels governs en relació a les universitats presenta les anomalies pròpies de dos processos de signe contrari que ofereixen ara com ara una imatge de confusió considerable. D'aquesta manera, creix el grau de perplexitat dels responsables de les universitats. De primer, els governs –ho hem vist– es retiren de la seva funció ordenadora *ex ante* del sistema universitari. En efecte, per un costat, les universitats disposen de major autonomia i per un altre, els hi arriben els fons de forma global i no condicionats (en tot cas, més que no abans).

Però, simultàniament, la importància de la formació i de la recerca per la societat

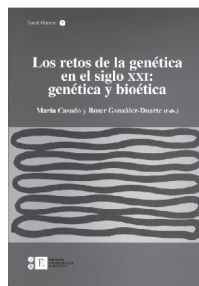
i l'economia –i també l'entitat dels fons destinats al finançament de l'ensenyament superior–, ha fet que els governs intervinguessin a les universitats, de manera diferent. Per això, assenyalen alguns objectius socials i econòmics que suposen prioritats clares en formació i recerca i, per tant, activitats (i finançament prioritari). Aquests objectius poden formular-se pels diferents nivells de l'Administració de l'Estat.

D'altra banda, els governs volen avaluar si la tasca és feta de manera adient per la universitat, raó per la qual promouen sistemes d'avaluació. Això suposa una nova forma d'intervenció, que no confia tant en regulacions i controls previs com en formes indirectes: pilotatge a distància, anàlisi de resultats i coordinació entre plans públics i estratègies de cada universitat. □

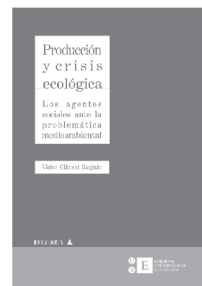

EDICIONS
UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Balmes, 25
08007 Barcelona
Tel.: 93 403 55 30 / Fax: 93 403 55 31
eub@org.ub.es

PVP 2.800,-

PVP 1.650,-

Podeu consultar el catàleg a:
<http://www.ub.es/edicions/eub.htm>

Distribució comercial:

Av. Jordà, 31
08035 Barcelona

Els límits de la política universitària i els reptes del discurs

Ander Gurrutxaga Abad

En totes les societats occidentals la universitat es troba immersa en un procés complex –incert quant al resultat final i de conseqüències debatudes– de reordenació de les ofertes i d'increment de les demandes dels seus serveis.

Els grans eixos del debat són el model d'organització més adequat per gestionar la complexitat universitària, el finançament de l'ensenyament superior, l'envitricollada relació del sistema universitari amb el mercat de treball, les relacions amb la societat, l'adequació dels plans d'estudi a les necessitats productives o la manifesta massificació de les aules. Els interrogants des de dins de la institució coincideixen amb les expressions externes d'aquests problemes. Tot plegat indica que de la transformació a què es veu sotmesa, la universitat no n'ix indemne. I la conseqüència n'és que ha de funcionar en un mar de paradoxes. D'aquestes, les més significatives deriven de la seua forma d'estructurar-se i del medi social en el qual s'insereix. Diu M. Beltrán, i hi estic d'acord, que poques institucions o serveis públics han suscitat en els darrers trenta

anys expectatives tan intenses com la universitat, i certament no n'hi ha cap que haja sofert una explosió tan gran de la seua clientela, ni que s'haja vist tan fortament i profundament transformada.

Més enllà de les crítiques a la manera de descabdellar-se el procés, el resultat és que dels quasi cent mil estudiants que hi havia el 1960 s'ha passat a un milió i mig el 1998. L'estadística és aclaparadora: en trenta anys, si fa no fa, el nombre d'estudiants universitaris s'ha multiplicat per quinze.

LA RESPOSTA INSTITUCIONAL

La Llei de Reforma Universitària (LRU) és la resposta que es dona des del poder polític a la universitat de masses que es configura en les dècades anteriors. La LRU construeix l'ordre normatiu univesitari damunt de dos pilars: la concepció de la institució com a servei públic, per un costat, i l'autonomia universitària per l'altre.

Tot i aquests assoliments, no aconsegueix resoldre alguns dels dilemes històrics. Així, per exemple, defineix i assenta un sistema universitari engavanyat per problemes de coordinació i de repartiment de competències, en recaure en tres instàncies distintes les competències exclusives: l'estat, la universitat i les comunitats

Ander Gurrutxaga Abad és catedràtic de Sociologia de la Universitat del País Basc i viceconseller d'Universitat i Recerca del Govern Basc.

autònomes. La triple dimensió que caracteritza el repartiment competencial, dissenyat pel bloc de constitucionalitat, dota el sistema d'una estructura peculiar que consisteix en què a les competències de l'estat i de les comunitats autònomes cal sumar-hi les derivades de l'autonomia de les universitats, que necessàriament limiten les primeres. I d'aquesta manera, l'excés del competencial de l'estat i la lectura «autonomista» de l'autonomia universitària resta a les comunitats autònomes capacitat de decisió i d'intervenció en afers de la màxima importància per al desenvolupament de l'estat de les autonomies i per a la planificació estratègica de la universitat. La paradoxa és que, amb les transferències corresponents, les comunitats autònomes financen el sistema universitari, però no hi tenen gairebé cap poder de decisió (no poden dissenyar la carrera docent, homologar títols, dissenyar òrgans de govern, intervenir en les directrius bàsiques dels plans d'estudi, etc.). Una de les conseqüències d'aquesta disposició és que els problemes que hom va voler resoldre amb la LRU, tornen a emergir.

La universitat no té, a Espanya, un model organitzatiu clar. Més encara, es pot dir que aquesta institució té una naturalesa híbrida, que es pot explicar, en bona part, per la seua mateixa història.

L'entrellat burocràtic universitari és tan complex que, sovint, la gestió de la complexitat no té relació amb el grau de responsabilitat exigida, encara, amb les conseqüències que pot comportar la gestió universitària. S'esdevé així sobretot quan els gestors han d'assumir decisions sobre les quals no han estat consultats, ni hi han intervingut, però de les quals, malgrat això, han de fer-se responsables.

Aquests problemes menen a un repte fonamental: com cal organitzar la col·legialitat, l'autonomia financera, l'excel·lència acadèmica, i com s'articula tot això amb la recerca de la utilitat del servei que forneix. Resoldre aquest dilema implica dissenyar nous escenaris per al desenvolupament universitari.

El finançament ha esdevingut progressivament una de les qüestions més debatudes en els ambients universitaris. Convé constatar un fet primari: els recursos financers invertits en el sistema educatiu espanyol han estat, i són, més baixos que als països del seu entorn, tant si considerem la despesa pública total com a percentatge del PIB com si considerem la despesa per alumne o per titulat.

Cal tenir en compte que la xifra de la despesa no sols s'explica per la baixa inversió en ensenyament superior, sinó per un sistema universitari ineficient que infla el nombre d'estudiants. De fet, les matrícules són poc indicatives per la inexistència legal dels alumnes a temps parcial, per la llarga durada de les carreres, pels excessius abandonaments tardans, per l'excessiva repetició de cursos.

Què podem dir dels objectius i l'eficiència de la institució? Doncs, pel que fa als objectius, caldrà resoldre si volem tenir molts estudiants seguint cursos a la universitat o que s'hi graduen, perquè no podem cloure els ulls per tal de no veure que l'excessiva durada dels estudis, la repetició i els abandonaments freqüents encareixen el cost de les nostres universitats. Quant a l'eficiència, és important –i ningú no ho dubta– l'augment del finançament, però això no és prou. Vull dir que és tan significativa la quantitat de recursos com la forma en què es fan servir

els mecanismes de finançament per tal d'incentivar l'ús eficient d'aquests recursos. I no es pot oblidar que, de vegades, el problema és més aviat com enfrontar els dèficits en la subvenció de la universitat quan, alhora, es vol reduir el dèficit públic. La pregunta es planteja tot d'una: com es poden finançar les universitats, per tal de millorar la quantitat i la qualitat dels seus serveis, sense augmentar significativament les matrícules ni les aportacions de fons públics?

Un dels eixos del debat, assenyalava al començament, és la qüestió de l'ocupació, que es troba absent de les reformes educatives, quan, ben al contrari, n'hauria de ser un dels objectius centrals. Perquè és clar, i tothom ho repeteix, que la universitat no s'esgota en el seu caire professional, sinó que atèn també altres requeriments i altres funcions.

ELS LÍMITS DE LA POLÍTICA UNIVERSITÀRIA

El model de la universitat actual recolza en una situació híbrida. El model d'organització està aigualit. Aigualit en un doble sentit: d'una banda, hi ha diferents situacions territorials; d'altra, els camps de coneixement apareixen, sovint, barrejats, formant part d'una universitat única. Així, doncs, hi ha un nivell territorial format per disset comunitats autònomes amb competències sobre alguns aspectes de la universitat, amb situacions diferents. N'hi ha que tenen diverses universitats, n'hi ha que només en tenen una.

A més, les situacions internes de les universitats són molt diferents. N'hi ha en què els camps de coneixement es troben

separats –especialment entre les politècniques i les altres– i n'hi ha que ofereixen un tipus o altre de titulació sense distingir-ne camps de coneixement. N'hi ha que barregen llicenciatures de primer i de segon cycle amb estudis de primer cycle, sense distingir entre facultats, escoles superiors o escoles universitàries. D'altres dupliquen les titulacions de primer cycle. N'hi ha que ho fan amb llicenciatures de primer i segon cycle. Autonomies veïnes repeteixen gairebé mimèticament els mateixos títols. Hi ha universitats privades que ofereixen titulacions que ja s'imparteixen a la universitat pública.

Trobe que cal una reordenació que limite les competències del centre, atorgue major nivell competencial a les comunitats autònomes i reoriente el concepte d'autonomia universitària, tot cercant una coordinació més gran entre les accions de la universitat i les de les autoritats polítiques. Sembla bastant absurd continuar exigint finançament i suport a les comunitats autònomes quan el seu marc competencial és tan esquitit. D'altra banda, la coordinació des del centre és poc eficaç.

La tasca de coordinació del Ministeri ha de centrar-se a desenvolupar una política de mínims amb l'objectiu de protegir les condicions que fan possible el funcionament del sistema universitari. Voler anar més enllà, voler regular-ho tot amb mesures homogeneïtzadores, no condueix sinó a produir institucions sense nervi, on la competència entre unes i altres no passa de ser un somni fugisser. Des de quina mena de política universitària es pot imposar una única estructura salarial per als diferents tipus de professorat? Per què no s'ha de permetre que comunitats autònomes i universitats completen els mínims

de les necessitats que expressen, els requeriments que exigeixen, les ofertes que volen potenciar o el tipus de titulacions que s'estimen més desenvolupar? El sistema universitari actual demana flexibilitat, organització en xarxa. La complexitat del sistema fa inviable el model homogeneïtzador actual, que condemna les universitats a l'ostracisme burocràtic i les comunitats autònomes a contemplar un joc en què les possibilitats d'intervenir-hi amb eficàcia són, al capdavant, migrades.

S'imposa, doncs, repensar les competències d'uns i d'altres, repensar el model de relació que ha de presidir la necessària coordinació entre tots els agents que intervenen en la política universitària.

Per tal de reeixir en el canvi necessari, no sols cal un pacte polític, sinó també la creació de mecanismes de finançament, però no estic gens d'acord amb aquells que es limiten a introduir, sense més, criteris incrementalistes en la discussió. Certament: cal augmentar substancialment el finançament, però hem de defugir l'incrementalisme lineal. Crec, doncs, que el debat sobre el finançament hauria de ser, sobretot, un debat sobre objectius, prioritats i accions estratègiques de les universitats, i no tant sobre quantitats globals. La pregunta no hauria de ser «quant?», sinó més aviat «per a què?». I en aquesta reflexió hauria d'haver-hi espai per al paper de les entitats privades en el marc general de finançament (quant?, com?, per a què?). Tinc la sensació que només separant aquests dos nivells —el de la subvenció per al funcionament normal de la universitat i el del finançament selectiu basat en accions estratègiques a través de contractes-programa— podrem trobar vies d'eixida vàlides pel que fa al marc general del finançament.

Quelcom de semblant s'esdevé en allò relatiu a la carrera docent. Es parla molt a hores d'ara sobre la inadequació, en la situació actual, del títol cinquè de la LRU. Certament, l'estructura del professorat que dissenyà la LRU s'ha desballestat com a efecte del creixement i la diversificació que s'ha esdevingut a la universitat. El cas més cridaner n'és la figura del professor associat, que es va pensar i dissenyar per a situacions específiques i ha acabat sent una mena de calaix de sastre per a resoldre situacions no previstes.

No es pot separar la qüestió de la carrera docent de l'anàlisi de les necessitats de la universitat. No tindria sentit, per exemple, tenir professors rígidament adscrits a àrees de coneixement que, tot i que protegeixen i racionalitzen l'oferta de coneixements universitaris, esdevenen una cotilla rígida i insuperable quan es planteja la necessitat d'adaptar la «carrera» a les necessitats docents. És absurd que, amb el pretext dels canvis causats per la reforma dels plans d'estudi i el major o menor atractiu social d'algunes llicenciatures, hi haja professors amb nul·la, o molt escassa, capacitat docent, professors que —si podien accedir al reciclatge corresponent— s'incorporarien fàcilment a àrees de coneixement que no eren les seues de bon començament. Cal flexibilitzar l'adscripció.

De la mateixa manera, cal motivar més l'activitat docent dels professors, i primar, per mitjà de complements específics, la bona qualificació en les avaluacions institucionals, la participació ininterrompuda en tasques d'investigació o la gestió institucional.

Cal qüestionar també el principi d'homogeneïtat, i substituir-lo pel principi de qualitat i d'excel·lència. No es tracta d'en-

trar en una revisió radical de l'estructura salarial dels docents, però sí de diferenciar el salari dels altres complements als quals poden tenir accés aquells que millor exerceixen la seua funció. Es pot al·legar que ja existeix, amb aquesta finalitat, l'article 46.2 de la LRU, però una anàlisi d'aquest article mostra que té una escassa aplicabilitat, tret de casos excepcionals. Hem de crear nous incentius associats a la «feina ben feta» més que no a la reproducció ampliada de l'homogeneïtzació del professorat. Ací, una vegada més, les universitats i les comunitats autònomes han de tenir més i majors competències per fixar criteris incentivadors i desbloquejar la rigidesa de la legislació actual. Mantenir els criteris d'ara condueix a una situació permanent de «solucions *ad hoc*», perquè el problema no és només l'estabilitat dels professors associats, l'accés a titularitats i càtedres o el nomenament dels tribunals. Cal considerar la funció docent en la seua integritat, tot buscant la flexibilitat, la motivació, la qualificació i la formació permanent.

Pel que fa a la docència, sovint es dona per descomptat, amb massa facilitat, que el binomi ensenyar/aprendre té a la universitat les mateixes característiques que en qualsevol altra etapa del sistema educatiu, bé que en el seu màxim, propi de l'ensenyament superior. Doncs bé: la qüestió és més complexa, perquè a la universitat hi ha processos que tenen a veure amb la formació professional en sentit estricte (és el cas de les diplomatures de primer cicle), d'altres que pretenen una educació superior de caràcter general (com sembla que és el cas dels segons cicles) i d'altres, finalment, que tenen a veure amb la preparació per a la recerca científica i la docència (que és l'objectiu

del doctorat o tercer cicle). Propòsits tan diversos impliquen, òbviament, processos diferenciats, per bé que tots s'apleguen sota el mateix rètol, més o menys vague, d'educació superior, i s'instrumenten mitjançant plans d'estudi específics que condueixen a determinades titulacions.

Els nous plans d'estudi han de demostrar que serveixen per aconseguir allò que s'havia pretès. Encara és d'hora per fer avaluacions dels resultats educatius de la reforma. Però ni les crítiques constants que el procés ha rebut, ni la tímida contrareforma encetada, en són un bon senyal. Ni el Ministeri fou capaç de definir amb coherència els criteris bàsics de la reforma, ni les universitats foren capaces de sostenir-les als interessos corporatius. Una reforma que exigia implicació, participació i més mitjans econòmics es queda a mitjan camí. Encara n'hem de veure els resultats globals, però les crítiques ininterrompudes i la contrareforma encetada donen molt a pensar. Una altra cosa fóra analitzar totes i cadascuna de les titulacions, l'adequació als objectius o la connexió amb el mercat laboral. A la universitat li pertoca encara definir amb precisió el subjecte dels plans, així com la imprescindible interconnexió amb el medi social i amb l'entrellat socioproductiu.

Des del punt de vista intern, cal dir que els òrgans de govern de la universitat projecten un model d'organització més aviat problemàtic. A la universitat s'hi apleguen cinc nivells competencials diferents i tots cinc tenen atribuïts graus de responsabilitat. Així mateix, hi ha diferents formes d'exercir els càrrecs unipersonals. Alhora, la capacitat d'acció d'aquests càrrecs és limitada per l'acció dels càrrecs col·lectius.

Caldria començar a reflexionar sobre un altre sistema per estructurar l'organització i la presa de decisions. Un sistema que hauria de partir d'aquestes premisses: 1) separació progressiva de la gestió administrativa i de la gestió acadèmica; 2) reducció del nombre de gestors que decideixen sobre diversos afers universitaris; 3) reformulació dels òrgans màxims de govern universitari (Claustre i Junta de Govern) amb unes altres funcions i una altra composició; 4) descentralització de serveis; 5) flexibilització i desburocratització de la presa de decisions i de la seua execució; 6) organització de la universitat a partir de la separació entre carreres de cicle curt, cicle llarg i tercer cicle i aquestes, al seu torn, des dels diferents camps de coneixement.

A aquesta anàlisi caldria afegir-hi dues qüestions que tot just esbossaré. Crec que hi ha una mancança, a la universitat, de reflexions més particulars, referides al medi social al qual ha de servir. El principi d'autonomia és una virtut i una forma d'organitzar el servei universitari cap endins, però la universitat és esclava de l'excessiva homogeneïtzació. Hom ha confós la coordinació dels serveis universitaris amb l'homogeneïtzació del servei. En comptes d'haver reflexionat sobre els mínims comuns denominadors que hauria d'observar el sistema universitari, s'ha construït un sistema homogeneïtzador, en el qual totes (universitats i comunitats autònomes) han de ser paregudes, seguir els mateixos criteris, etc. El principi d'autonomia s'ha convertit així no en un principi director, sinó en l'aplicació de l'homogeneïtzació. Però aquest principi ha envaït, ha penetrat en l'estructura, els models de gestió, el disseny curricular, l'es-

tructura docent i, fins i tot, els sistemes de finançament. Crec que cal respectar el principi d'autonomia i traslladar-lo a tot el model d'organització del sistema universitari, però també a les relacions de les comunitats autònomes amb l'estat, de les comunitats entre si i d'aquestes amb la universitat. Al meu parer, hi ha dos debats pendents: *a)* quins han de ser els mínims comuns que garantirien la coordinació del sistema, per a la qual cosa l'estat i les comunitats autònomes haurien d'establir un nou model de relació que no es base ni en el control burocràtic d'algunes d'aquestes pràctiques ni en pretesos sistemes homogeneïtzadors, que a la fi només provoquen confusió en voler homogeneïtzar allò diferent; *b)* quines han de ser les competències d'uns i d'altres. No es pot demanar, per exemple, per part de l'estat responsabilitat sobre el finançament a les comunitats autònomes quan se'ls impedeix de desenvolupar competències que tenen una gran incidència sobre el sistema universitari que han d'administrar, però sobre el qual tenen molt poques competències (siga la definició de plans d'estudi, la carrera docent, l'homologació de títols, l'estructura salarial de docents i personal d'administració i serveis, etc.).

LÍMITS DE L'ACTIVITAT UNIVERSITÀRIA

Pense que cal autonomitzar l'autonomia, resoldre els mínims imprescindibles per fomentar la coordinació, «enterrar» la idea de l'homogeneïtzació i revisar des d'uns altres *a priori* el principi general de l'autonomia, principi que hauria d'estendre's a totes les institucions que intervenen en el sistema

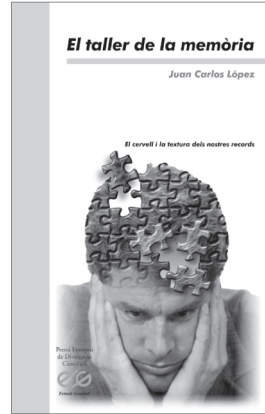
universitari. Es tracta de llegir la diferència des de la interdependència, per mitjà de la coordinació que representen els mínims comuns i no des del control d'una homogeneïtzació ultrapassada per la complexitat que ha assolit l'organització universitària.

La cultura universitària ancestral, basada en la distinció pel nivell de coneixement assolit, i l'estamentalització del col·lectiu docent menen els universitaris a mirar cap endins, a recloure's en si mateixos i a identificar-se amb la seua institució, però sempre des d'una mentalitat de propietari. El servei públic que és la universitat obliga a «suportar» controls externs dels poders públics, que viuen la subvenció atorgada a la universitat com una inversió. Ambdues realitats internes ensopeguen, de vegades, amb les demandes de la comunitat científica d'origen. La qüestió és: com pot la universitat incorporar al seu si la cultura de la gestió i del control del seu producte? N'hi ha prou amb els mecanismes relacionats amb la qualitat o caldria cercar uns altres principis directius per a l'acció universitària?

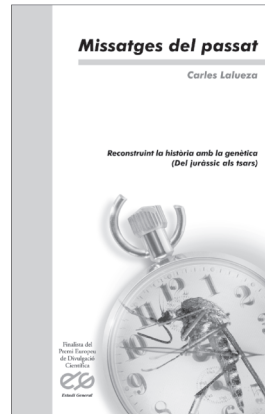
No sabria concloure sense remarcar que la universitat no és referent de si mateixa, sinó que més aviat l'espill en el qual ha de mirar-se és la societat a què serveix. Cada societat té trets propis i aquests es concreten en demandes específiques, siguen en matèria lingüística, en estratègies i programes concrets d'investigació, en títols propis, etc. Arribats en aquest punt, caldrà deixar obert l'interrogant substancial: quin model d'universitat ens estan exigint les nostres societats?

Traducció de Jaume Soler

sense *f*ronteres

Per què podem recordar unes coses millor que unes altres? Aquesta obra és un recorregut didàctic i amè per a descobrir els mecanismes de la memòria d'una forma senzilla i entenedora.

Els avanços tecnològics ens permeten ja recuperar material genètic de restes arqueològiques. Aquests missatges del passat ens expliquen històries fascinants sobre el món que ens envolta.

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
Edicions Bromera

En valencià...

Sempre Bromera

La dialèctica públic-privat a la universitat de la societat del coneixement

Antoni Elias Fusté

UN NOU ESPAI SOCIAL: LA SOCIETAT DEL CONEIXEMENT

Per situar i comprendre en tota la seva dimensió el fenomen de l'entrada a la societat del coneixement i de les anomenades noves tecnologies de la informació i les comunicacions (NTIC), per intentar esbrinar la magnitud del canvi que es produeix, començarem fent una reflexió sobre els principals esdeveniments tecnològics de la humanitat.

El filòsof nord-americà Thomas Stoiner¹ ha propugnat la tesi que hi ha tres estats bàsics originals al nostre univers: matèria, energia i informació. Si acceptem l'existència d'aquests tres estats, ens adonarem que els grans canvis estructurals de la humanitat coincideixen amb el domini per part de l'home de cada període. Durant el paleolític els primers homínids comencen a transformar els materials lítics en eines, i amb l'arribada del neolític ja podem parlar de les primeres organitzacions socials estables, en les quals el domini de la matèria es veu afavorit per una especialització d'aquestes habilitats propi-

ciada per la jerarquització social. Al progressiu domini de la matèria, s'hi va sumant lentament l'intent de control de l'energia; aquest control no esdevé evident de manera efectiva fins al segle XVIII amb l'invent de la màquina de vapor de Watt, circumstància que propicia l'anomenada Revolució Industrial, que en menys d'un segle va transformar una societat eminentment rural i agrària en una societat urbana i proletària. Finalment, una de les conseqüències d'aquesta revolució industrial és el naixement de la telecomunicació, que respon a la necessitat d'enviar i rebre informació no solament d'interès per als militars i governants, sinó per als nous fabricants industrials que necessiten sistemes efectius i eficaços per posar-se en contacte amb proveïdors, clients, financers i altres agents reguladors.

Actualment, a les acaballes del segle XX, amb una habilitat especial per difondre, emmagatzemar i processar informació, som de ple al domini del tercer estat bàsic anunciat per Stoiner. Les conseqüències d'aquest domini seran de la mateixa magnitud o superaran les anteriors i el canvi es farà en menys temps. I és aquí on entra en joc la universitat, com a dipositària de coneixements. Cal dir, però, que la universitat no és l'única dipositària de coneixements, n'hi ha d'altres: l'administració,

¹ Antoni Elias Fusté és director de l'ETSETB i vicepresident del Consell de Directors i Degans de Centres Docents de la Universitat Politècnica de Catalunya.

fundacions, empreses, etc. I amb la xarxa de telecomunicació i Internet, es poden difondre arreu. Però tenir informació no implica la transformació immediata en coneixement. No hem d'oblidar que a la xarxa hi ha tota mena d'informacions i dades, que n'hi ha massa, de manera que no resulta fàcil ni eficient intentar esbrinar i digerir, de tota aquesta informació, quina ens cal. L'excés, més que no pas il·luminar, enlluerna i no permet veure la informació que no hi ha. No ens convé oblidar que les fonts d'informació a la xarxa són de tota mena: n'hi ha de bona però també de qualitat dubtosa, amb objectius bons i amb objectius qüestionables, amb interessos educacionals reals i amb altres interessos menys lloables.

Amb tot, resulta evident que cal anar incorporant aquestes noves tecnologies també en l'àmbit de l'ensenyament no solament perquè permeten obrir noves possibilitats d'exploració, accés a informació, creativitat, etc., sinó també perquè l'entorn va canviant i la recerca d'optimització en un entorn dinàmic força i condueix la innovació que sol arribar quan la tecnologia la permet i la suporta. Ara ens trobem en un d'aquests moments: la davallada demogràfica, la necessitat de canviar la manera d'educar anteriorment esmentada, l'acceptació del principi de formació continuada al llarg de tota la vida, etc., tot ens està dient que cal assajar noves maneres de transmetre i crear coneixements. L'ús ampli de la xarxa evitarà, a més, que aquesta pugui caure en mans d'un sol proveïdor, que és el que, seguint amb el símil històric del Renaixement, malauradament va passar amb la impremta, que –dit amb tots els respectes– va ser pràcticament segrestada per la multina-

cional més poderosa de l'època, l'església, amb les conseqüències que tots coneixem: inquisicions, llista de llibres prohibits, etc.

En particular, les NTIC ja estan fent forat en les àrees següents:

- Docència: procediments d'ensenyament i aprenentatge, programes, cursos i serveis, i organització i gestió de la docència.

- Recerca: procediments de recerca (inici i recerca d'informació, compartició de coneixements...), nous mitjans de difusió (publicació) dels treballs de recerca.

- Serveis d'informació: biblioteques i serveis d'accés a la informació, gestió de la informació.

- Gestió i administració de les universitats: nous procediments de gestió basats en l'accés a la informació, més eficiència en els procediments comptables i administratius.

LA UNIVERSITAT DES DEL PUNT DE VISTA DOCENT

La universitat és un lloc on s'ensenyava, i sobretot un lloc on s'aprèn. La docència, l'acció d'ensenyar, és una de les diverses maneres que hi ha de transmetre coneixements; potser és la més eficient, perquè es basa en la transmissió i l'aprenentatge de l'experiència, ja sigui pròpia o aliena, i aquest és el gran avantatge de l'ensenyament davant de les altres maneres d'aprendre (experiència pròpia, prova i error, recerca particular d'informació, etc.). L'ensenyament és molt més que un guiatge per a una bona progressió en l'aprenentatge. El «mestre» (el que ensenya) no tan sols és una autoritat en la matèria que imparteix, és un educador en el sentit més ampli de la paraula. Sense arribar a l'es-

quema més clàssic de l'acadèmia grega on els mestres eren els que escollien els seus estudiants (deixebles), sí que hem de constatar que el mestre és qui motiva, engresca, viu una determinada matèria, i a més transmet informació per cada porus del seu cos, perquè el mestre indirectament també educa en comportament, en valors ètics, en manera de ser i estar. El mestre és un model de científic, lletrat, enginyer, professional, i ciutadà, a imitar. Conceptualment, en aquests moments hem de saber que formem ciutadans per a la societat del tercer mil·lenni, i que un dels principals objectius de la universitat és formar «professionals il·lustrats», competents i altament qualificats en els diferents àmbits de l'activitat humana, i també generadors d'opinió, preparats per comprendre i intervenir en la realitat social d'un món complex i cada cop més petit.

La formació de professionals il·lustrats, doncs, requereix recuperar la vocació d'universalitat de les primeres universitats, aquella aspiració al coneixement total que harmonitza l'intel·lecte. L'estudi i la formació en ciències i arts aplicades que caracteritza bona part de les nostres universitats no ens ha de fer oblidar aquest objectiu. Una visió a curt termini que només tingui en compte paràmetres com la inserció laboral dels titulats pot provocar una desviació de l'autèntica missió de l'ensenyament universitari. No hem de caure en el parany de pensar que tot el que s'ensenya i s'aprèn a la universitat ha de tenir una aplicació immediata; l'educació universitària ha de ser, sobretot, socialment estratègica, ha de permetre crear somniadors, ha d'encoratjar, potenciar i no deformar els genis, ha d'il·luminar possibles

nous camins, ha de possibilitar trencaments dràstics, coses que a llarg termini permeten configurar els grans salts del progrés de la humanitat. Aquesta mena d'educació, que en principi sembla que no té una aplicació social immediata, ha de crear un clima intel·lectual que generi opinió, provoqui la comprensió del tarannà complex dels ens socials i de la societat mateixa i permeti entreveure el camí de la solidaritat, l'equilibri i l'avenç social. En aquest sentit, trobo especialment encertades les pautes que el filòsof Emilio Lledó, catedràtic d'Història de la Filosofia, recull en el seu llibre *Imágenes y palabras*, tot atribuint-les a Harold i June Shane,² i que reproduïxo al quadre núm. 1.

En aquest marc, les NTIC són una bona eina per assolir eficaçment el canvi conceptual descrit al quadre núm. 1. Tot i que l'aplicació eficient d'aquestes tecnologies resta encara en una etapa experimental, cal cercar fins i tot un nou llenguatge, han de ser un instrument per aconseguir les pautes anteriorment anunciades. Posar-ho en pràctica segurament ens definirà un nou paper per al professor: aquest haurà d'esdevenir tutor, promotor, incitador de l'activitat d'aprenentatge, el que sempre hauria d'haver estat i que, sota l'excusa d'una massificació d'estudiants, en molts àmbits es va perdre; ara podrà recuperar el seu paper vertader, però el que també és segur és que per a un aprenentatge eficient, continuarà sent imprescindible.

A les acaballes del segle XX ha aparegut un altre fenomen que també influeix en la idea general de formació, la necessitat de la formació permanent. En principi podríem dir que sempre ha estat així i que l'educació d'una persona no s'acaba mai,

Quadre 1

Proposta per on ha d'anar la innovació en la pràctica de l'ensenyament

De:	A:
Aprenentatge singular Incorporació passiva de respostes Programes rígids Instrucció en sabers formals Iniciativa i direcció del professor Continguts aïllats Respostes memoritzades Importància dels llibres de text Domini passiu de la informació	Aprenentatge múltiple Recerca activa de respostes Programes flexibles Construcció d'actituds que estimulin la necessitat i la recerca de coneixements Planificació comuna d'iniciatives Continguts interrelacionats Plantejament de problemes Utilització d'altres mitjans complementaris Estimulació activa de l'enteniment

però en aquests moments ha esdevingut una autèntica necessitat, sobretot per als professionals que en el seu acompliment professional utilitzen tècniques i tecnologia. Les innovacions són tan ràpides que fan que en el decurs de la vida professional s'hagi canviat de tècnica i tecnologia unes deu vegades; per tant, cal anar incorporant en el coneixement particular tots els canvis que representin una millora del cabal tecnològic, tècnic i cultural del professional.

L'afrontament seriós de la formació permanent ha de sorgir de la conjunció de quatre protagonistes: les universitats o organitzacions professionals d'ensenyament, les associacions professionals, les associacions patronals i el mateix professional. Les primeres, perquè són les que tradicionalment han estat dipositàries i creadores dels coneixements; la recerca de nous coneixements continua sent una missió irrenunciable de la universitat. Les associacions professionals, perquè poden

detectar les necessitats de formació d'una manera més general i amb una certa anticipació, igual que els empresaris, que a més són els que han de sufragar la formació permanent aplicada en la seva major part (el professional ha de mantenir la seva formació en temps laboral). I finalment, els mateixos protagonistes de la formació permanent, els professionals, perquè són els que han d'estar convençuts d'aquesta necessitat; la seva supervivència professional en depèn. I aquí torna a aparèixer la importància de la formació universitària, perquè només si en la darrera etapa de formació regulada (universitària) dels professionals, se'ls ha motivat, n'han gaudit, se'ls ha anunciat i preparat i, sobretot, no han estat tractats ni examinats com a mers absorbents d'informació, en la seva etapa professional estaran preparats i amb bona actitud respecte d'aquesta necessitat ineludible de la formació continuada, tant en l'àmbit més tècnic i aplicat com en el del conreu intel·lectual.

LA UNIVERSITAT DES DEL PUNT DE VISTA DE LA RECERCA

Paral·lelament a la seva funció docent, de transmissió i difusió de coneixements, la universitat ha de ser també creadora de coneixements. La principal font de creació de coneixement és la recerca, la recerca entesa en els seus dos vessants: el que esbrina el nostre passat històric i cultural i ens forneix una millor comprensió del nostre entorn social, i el que ens va descobrint els secrets de la natura i permet fer avançar la ciència, és a dir, la «recerca bàsica» i l'anomenada «recerca aplicada», que ens proporciona nous invents i aplicacions dels coneixements obtinguts mitjançant la recerca bàsica.

Si la universitat deixa de fer recerca, es converteix en una acadèmia, una entitat que fa classes, que prepara per a les oposicions, etc. —aquí el mot «acadèmia» no té res a veure amb el concepte d'acadèmia rescatat a la Itàlia del segle XV en homenatge a l'Acadèmia Platònica, i que posteriorment ha estat utilitzat per dignificar oficialment les elits gremials dels artistes, dels literats, dels científics, dels juristes i darrerament també dels enginyers.

A la universitat espanyola, la recerca comença de manera sistemàtica en la dècada dels seixanta, en què es comencen a formar grups de recerca, però no és fins a la publicació l'any 1983 de la Llei de reforma universitària (LRU) que es consolida el canvi de model que s'havia iniciat gairebé dues dècades abans. La LRU va propiciar una universitat regida amb criteris de qualitat de la recerca, organitzada en departaments independents i amb incentius econòmics per dur a terme l'anomenada R+D (recerca i desenvolupament), amb contractes amb el sector privat i amb un alt grau d'autonomia en la seva gestió, gestió que ha passat a ser responsabilitat de la comunitat acadèmica de cada universitat.

Conseqüència de tot això fou l'increment espectacular del personal investigador de les universitats (vegeu el quadre núm. 2, tret del *Llibre blanc* de Cotec).³ La despesa en R+D de les universitats en el període 1987-96 ha superat cada any la dels Organismes Públics d'Investigació (OPI); si tenim en compte, a més, que l'OPI més important és el Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC) i que el CSIC ha creat 26 centres mixtos

Quadre 2
Evolució del personal en el sistema públic espanyol d'R+D
(en milers de persones en dedicació plena)

	1987	1991	1993	1994	1996
Personal universitari d'R + D	15,4	20,8	30,0	35,0	38,9
Investigadors Universitaris	15,1	20,7	24,0	28,5	30,8
Personal OPI d'R + D	12,5	17,6	17,5	17,5	17,9
Investigadors OPI	4,5	8,1	7,7	8,2	9,1

amb universitats i 40 unitats associades amb 23 universitats de l'Estat, podem entreveure la importància que la recerca universitària ha adquirit en aquests darrers deu anys.

Les universitats politècniques de Madrid (UPM), Barcelona (UPC) i València (UPV) són les que més col·laboracions en R+D han fet amb la indústria i els serveis. Les universitats amb més producció científica, producció comparable en qualitat i impacte amb les millors universitats internacionals, són la Universitat Autònoma de Madrid, la Universitat de Barcelona, la Universitat Complutense de Madrid i la Universitat Autònoma de Barcelona.⁴ La resta de les 64 universitats públiques i privades de l'Estat espanyol queda lluny, almenys en un ordre de magnitud, d'aquestes.

Una segona lectura d'aquest quadre ens pot fer veure que la recerca universitària l'any 1987 (pràcticament als inicis) estava totalment suportada pel personal universitari, mentre que les OPI tenien

més personal d'infraestructura i suport que no investigadors. La infraestructura de suport de les universitats encara es manté lluny de les OPI el 1996, per bé que això no significa que la proporció de les OPI sigui l'òptima.

LA UNIVERSITAT DES D'UN PUNT DE VISTA ECONÒMIC

L'ensenyament, i sobretot l'universitari, no s'ha de veure mai com un negoci. La universitat, des del punt de vista de la docència regulada, és una inversió a mitjà i llarg termini per a la societat que la manté (universitat pública), i a curt termini per a una entitat privada que faci pagar el cost real de l'ensenyament. Per tant, una entitat privada, que es mou amb paràmetres de mercat, procurarà proveir docència allà on no es satisfaci la demanda social d'estudis, sense tenir en compte per a res la necessitat social real d'aquests estudis ni si

Quadre 3
*Estudiants a les universitats espanyoles públiques i privades
els anys acadèmics 1992-93 i 1997-98*

Estudiants	1992-93		1997-98		Increment en %
Universitats públiques	1.250.153		1.494.800		20%
Universitats privades	41.843		84.500		105%
Total d'estudiants	1.291.996		1.579.300		22%
	/ %		/ %		
Cicle llarg (llicenciatures)	873.848	68%	1.035.000	65%	19%
Cicle curt (diplomatures)	416.673	31%	536.300	34%	29%
Titulacions pròpies	1.475	1%	8.000	1%	440%
Total d'estudiants	1.291.996		1.579.300		22%

en un futur més o menys immediat la societat tindrà necessitat d'aquests titulats.

Si observem el quadre núm. 3 (font: Cotec),⁵ ens adonarem que la cobertura formativa de les universitats privades representa només un 5,3% del total d'estudiants del darrer any acadèmic (3,24% l'any acadèmic 1992-93); tot i que el nombre d'estudiants de les universitats privades s'ha doblat en aquests 5 anys, encara representen molt poc en el total d'es-

tudiants universitaris, un augment de 2,06 punts percentuals respecte d'un augment d'estudiants del 22%. Dit d'una altra manera, en els darrers 5 anys la universitat pública ha satisfet un increment del 20% de la demanda de formació superior, mentre que la privada només n'ha satisfet el 2%.

D'altra banda, veiem també més creixement en la demanda d'estudis de primer cicle (diplomatures i enginyeries tècni-

Quadre 4
Finançament de la formació universitària en percentatge del PIB autonòmic, període 1996-97

Comunitats autònomes	Estimació sobre el finançament públic i privat en relació amb el PIB autonòmic 1996-97 (%)	Nombre d'estudiants l'any acadèmic 1996-97
Balears	0,4	14.801
Castella-la Manxa	0,5	6.856
País Valencià	0,8	140.350
Navarra	0,8	30.294
Galícia	0,8	24.800
Extremadura	0,9	95.580
Aragó	0,9	44.945
Múrcia	0,9	36.563
País Basc	0,9	81.417
Cantàbria	1,0	15.273
Astúries	1,0	42.815
Catalunya	1,1	193.543
Castella i Lleó	1,2	106.554
Madrid	1,2	257.826
Andalusia	1,3	255.022
Canàries	1,3	47.612
UNED		135.549
Espanya	1,0	1.551.969
Unió Europea	1,6	
OCDE	1,7	

ques) que no de primer i segon cicle (licenciatures i enginyeries superiors i arquitectures), tot i així, encara hi ha més demanda absoluta de formació de cicles llargs que no de cicles curts. El que sí que resulta espectacular és el creixement absolut en titulacions pròpies, tot i que continua representant únicament un 1% de la demanda global de formació.

Al quadre núm. 4 (font: Cotec)⁶ veiem la manca d'inversió en formació universitària a tot l'Estat espanyol. Estem 0,6 punts del PIB per sota de la mitjana de la UE i 0,7 punts per sota de la mitjana dels països de l'OCDE. Això reforça la tesi que la formació universitària és una inversió a llarg termini. Segurament els governants consideren llarg termini tot allò que sobrepassa els quatre anys del període interelectoral, i si volem que això canviï en la direcció adequada els haurem de convèncer que per a la formació superior cal una política més estratègica que no pas tàctica, ens caldrà animar-los a ser més estadistes que no polítics.

També podem observar que les universitats privades es concentren totes en autonomies on hi ha una massa estudiantil de més de 100.000 estudiants; segurament són els únics llocs on aquest ensenyament els permet cobrir despeses.

Al quadre núm. 5 podem veure les mitjanes d'estudiants per universitat pel que fa als Països Catalans i a l'Estat espanyol. Si utilitzem paràmetres europeus (la grandària de les universitats està al voltant dels 10.000 estudiants), ens adonarem que no sembla exagerat el nombre d'universitats; ara bé, cal tenir en compte que a Espanya i a Catalunya s'estan fent estudis universitaris i formacions superiors que no es consideren així arreu del món. Sense arribar al cas francès, en què ni les enginyeries i arquitectures són universitàries, aquí les escoles d'hostaleria o de fotografia, que poden ser centres de formació superior, potser no caldria que fossin universitàries.

Si calculem la grandària mitjana de les universitats privades de l'Estat espanyol,

Quadre 5
Mitjanes, espanyola i dels Països Catalans, en nombre d'estudiants per universitat, l'any acadèmic 1996-97

Comunitat	Nombre d'estudiants curs 1996-97	Nombre d'universitats, públiques i privades	Mitjana d'estudiants per universitat
Catalunya	193.543	11	17.595
Comunitat Valenciana	140.350	5	28.070
Illes Balears	14.801	1	14.801
Països Catalans	348.694	17	20.511
Espanya	1.551.969	64	24.249

tenim 84.500 estudiants entre 16 universitats, la qual cosa ens dona una mitjana de 5.281 estudiants, que significa una grandària petita, el que podríem anomenar «grandària europea de qualitat», cosa que tampoc no aplica el model espanyol d'universitats privades, perquè pel que coneixem, les úniques universitats que han iniciat una política de desmassificació de les aules són la Universitat Politècnica de Catalunya (centres com l'ETSETB tenen un màxim de 60 alumnes per aula) i la Universitat Pompeu Fabra, amb un màxim de 80 estudiants per aula. Les altres universitats no s'han atrevit amb una política de limitació d'accés a les aules, perquè d'entrada és complicada i impopular de cara als estudiants, atès que no poden anar a la classe que volen –però ja se sap que qualsevol optimització implica un retall dels graus de llibertat.

Hi ha un altre intangible que resulta equivalent a una inversió a termini indefinit: l'agenda. En parlar d'«agenda», em vull referir al conjunt de contactes, adreces, telèfons, amistats o col·legues, en una paraula, que un estudiant o titulat fa durant els seus estudis i que constitueixen un valor afegit a la seva formació. El fet de pertànyer a un clan pot ser decisiu a l'hora de trobar una bona feina, o a l'hora de canviar-ne, a l'hora de fer un negoci; però també és important per a qui ha facilitat i propiciat l'existència d'aquest clan, a l'ens formatiu, i això és tant o més important com més fix és l'estament rector de l'establiment d'ensenyament –si és públic i amb funcionament democràtic els canvis de degans i rectors amb tots els seus equips cada quatre o vuit anys fa que aquest intangible no sigui tan important com ho pot arribar a ser en un establiment el

gestor del qual es mantingui més de quinze o vint anys.

En els darrers quinze anys ha aparegut un mercat de formació en el sector de l'ensenyament, bàsicament en l'àmbit de la formació permanent i de postgrau. En un estudi recent realitzat per l'empresa barcelonina Doxa Consulting,⁷ s'hi indica que a Espanya aquest mercat va superar els 550.000 milions de pessetes l'any 1997, repartits al 50% entre formació ocupacional i formació continuada o permanent, i amb una oferta, a més, molt atomitzada. Així, les 10 empreses més grans facturaren per sota dels 30.000 milions de pessetes. L'estudi preveu que aquest mercat continuarà creixent els propers anys i en aquest creixement s'espera que augmenti molt més la formació basada en les noves tecnologies multimèdia (les no presencials), que actualment representen només un 6%; les previsions de la Unió Europea (UE) són que, per exemple, la formació amb suport multimèdia i teleformació en l'àmbit empresarial serà del 60% del total de l'àmbit l'any 2005.

Resulta força evident que els propers dos anys la formació continuada a distància serà majoritàriament adreçada a universitaris (formació continuada, complementària, etc.), tant pel fet de ser els clients susceptibles d'una motivació més clara, com de ser també els més disposats a utilitzar els nous mitjans. Hi ha, per tant, un mercat de formació superior, mercat que si es basa en les NTIC es pot multiplicar per 10 (pensem només en Hispanoamèrica), i en el qual les entitats privades, amb les seves característiques operacionals de flexibilitat, adaptabilitat i capacitat de reacció tindran oportunitats de fer un ensenyament econòmicament rendible a

curt i mitjà termini. Les universitats públiques, per la seva pròpia organització, tindran més dificultats a proporcionar aquests serveis de formació a curt termini, però a mesura que hi vagin entrant, en els àmbits més tècnics, científics i humanístics marcaran, com gairebé sempre, la pauta, entre altres coses perquè són les que estan en disposició d'oferir més continguts, i continguts de qualitat, perquè són les que tenen els especialistes de prestigi, prestigi obtingut a força d'anys de recerca i docència.

PRIVAT *VERSUS* PÚBLIC

Hi ha serveis que no es poden regir per una economia de mercat. L'ensenyament universitari n'és un; per tant l'Estat l'ha de proveir. Això no vol dir que no hi hagi marge per a un ensenyament superior privat, evidentment hi és i en molts casos de categoria universitària, però no tots els ensenyaments postsecundaris han de dur el qualificatiu d'universitaris, ni tots els privats ni tots els públics. També cal fugir dels tòpics, ni privat ni públic són per si mateix sinònims de qualitat. El que sí és cert, però, és que la selecció de professorat ha sigut molt més acurada en el sistema públic que en el privat.

En aquest país, les universitats públiques tenen una història de vuit segles de formació superior regulada. Sense entrar en detalls històrics sobre la creació i el desenvolupament d'aquests centres d'ensenyament superior, el que sí que hem de constatar és que la formació universitària sempre s'ha considerat una formació d'elits, i la universitat sempre ha gaudit d'una forta autonomia davant els poders

polítics i econòmics, autonomia que s'ha manifestat en conceptes diversos, principalment en la llibertat de càtedra i en una gestió i un funcionament democràtic, o si més no —quan no s'ha pogut— vocacionalment democràtic.

No hi ha un model únic d'universitat pública. Així, per exemple, en el domini públic i des del punt de vista de l'àmbit competencial, a Espanya hi ha universitats de lletres i ciències i tres universitats tecnològiques, les politècniques. Si bé és cert que ara gairebé totes les universitats públiques catalanes estan sol·licitant i aconseguint realitzar estudis d'enginyeria (cosa que no és res més que una fugida endavant a costa d'algunes promocions), les politècniques estan encara fortament especialitzades en les enginyeries i arquitectures.

Tampoc no hi ha un model únic d'universitat privada. N'hi ha que són una federació de centres amb una forta autonomia; molts ja eren centres d'ensenyament superior abans de la LRU, alguns adscrits a universitats públiques i d'altres no, però en general tots ja tenien una quota de mercat de la demanda perfectament consolidada basant-se en una bona qualitat de formació; aquest potser seria el cas de la Universitat Ramon Llull a Catalunya, la San Pablo CEU de Madrid, i la Universitat de Deusto al País Basc. D'altres, són com un gran centre pluridisciplinari en què els diferents estudis comparteixen instal·lacions, força professorat i gestió: potser seria el cas de la Universidad Alfonso X el Sabio i la Universidad Europea de Madrid.

Si cerquem models estrangers, la referència obligada sembla que són els Estats Units d'Amèrica. Als EUA tampoc hi ha un model únic d'universitats; si ens fixem

en un estat, Califòrnia per exemple, el més poblat i pròsper dels cinquanta estats nord-americans, ens adonarem que una gran part de l'ensenyament superior és públic i, per tant les orientacions importants són fixades per l'Estat. El sistema californià procura la igualtat d'oportunitats a nivell postsecundari, tot preservant els diferents objectius de les diferents categories de centres públics existents: els *Community Colleges* (centres d'ensenyament superior no universitari), la Universitat de l'Estat, i la Universitat de Califòrnia, té a més, les universitats privades (Stanford en fou la primera, i més antiga que les públiques). Totes competeixen pels estudiants i pels projectes de recerca, ja siguin de fons estatals o d'empreses privades, però també són capaces de cooperar en projectes concrets. La fama de qualitat de les universitats californianes ve donada principalment pels estudis de doctorat o tercer cicle, i per una decisió conscient d'optar per la qualitat abans que no per la quantitat.

Crec que s'hauria de ser molt rigorós en l'ús del terme *universitat*. La LRU, que va permetre la creació de les universitats privades, i el decret llei posterior que les va regular, potser s'haurien de revisar. Els mínims que van servir per iniciar aquest procés potser ara s'haurien de substituir per quelcom més exigent: nombre de doctors per titulació en comptes de globals de la universitat, nombre de titulacions, etc. Sense arribar al fenomen absurd de la Universitat Johann Cruyff, crec que hi ha una sèrie de preguntes que no tenen una resposta immediata i que cal que ens plantejem:

– En la societat del coneixement poden aparèixer ens privats, vinculats a una editorial, per exemple, que fent for-

mació a distància reclami el títol d'universitat? Pensem que els continguts de la Universitat Oberta de Catalunya els generen majoritàriament professors d'altres universitats, especialment de les públiques. Per què no poden treballar els professors de les públiques, segons l'article 11 de la LRU, per a una entitat privada de formació a distància? Si la resposta és afirmativa, aleshores ens hem de demanar: és lícit que facin la competència a la seva pròpia universitat? Qui és realment el propietari dels continguts?

– Pot un ens que es declara confessional, aspirar a la vocació d'universalitat i esdevenir universitat? (com a exemple hi ha la Universidad Católica de Ávila)

– Pot la universitat pública competir amb l'agilitat suficient amb la privada en l'àrea de la formació permanent? Però també: la rapidesa de resposta de les privades, els permet fer una formació permanent de prou qualitat universitària?

– Les universitats privades espanyoles, tenen totes l'estatut de societat sense ànim de lucre? (A tall d'exemple, val a dir que la Universidad Alfonso X el Sabio de Madrid té accionistes.)

– Interessa la recerca a totes les universitats privades espanyoles? N'hi ha alguna disposada a renunciar al títol d'universitat per prendre l'opció de no fer recerca?

Com hem dit, hi ha serveis que no es poden regir per una economia de mercat i l'ensenyament universitari n'és un, per tant hem de ser clars i honestos a l'hora de cercar finançament, a l'hora de fer publicitat, a l'hora de cercar l'excel·lència docent i de la recerca, i a l'hora de defensar l'autonomia d'unes institucions que, de grat o per força, només seran si continuen sent elitistes. □

1. Thomas Stonier. *Information and Internal Structure of the Universe*, Springer Verlag.
2. Emilio Lledó. *Imágenes y Palabras*, Santillana Taurus.
3. Fundación Cotec para la Innovación Tecnológica. *El Sistema español de Innovación. Diagnóstico y recomendaciones*. Libro Blanco, Madrid, Fundación Cotec.
4. *Ibidem*.
5. Fundación Cotec para la Innovación Tecnológica. *Informe Cotec 1998*.
6. *Ibidem*.
7. Doxa Consulting, *Cinco Días*, divendres 30 d'octubre de 1998, p. 20.

L'ESPILL

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Adreça _____ Població _____ Codi postal _____

Telèfon _____ e-mail _____

Em subscric a la revista *L'Espill* per 3 números (1 any) a partir del número _____, raó per la qual:

OPCIÓ A: Us tramet un xec per valor de 4.000 ptes.* a nom de: Universitat de València. Revista *L'Espill*.

OPCIÓ B: Us adjunte fotocòpia de l'ingrés de 4.000 ptes.*, a nom de la revista *L'Espill*, en el compte corrent de la Universitat de València (Bancaixa, Urbana Sorolla de València: 2077-0063-51-3101204651).

* Preu a Europa: 4.500 ptes. Resta del món: 5.000 ptes.

Data _____

Signatura

El futur de la recerca bàsica a la universitat

Juli Peretó

La recerca científica és reconeguda, si més no en la part del món industrialment més avançada, com un motor del millorament econòmic i social. L'organització política d'un país ha de proporcionar un suport adequat a la ciència si hom vol un benestar ciutadà tan generalitzat com siga possible. Ara bé, és important remarcar d'entrada que el progrés científic i l'avanç tecnològic tenen trajectòries en bona mesura autònomes, de forma que la inversió estatal en recerca és necessària però no suficient per beneficiar el creixement tecnològic i econòmic de la societat.

La diferenciació entre ciència bàsica, recerca aplicada i desenvolupament tecnològic és en bona part difusa. Tanmateix, aquestes categories són emprades pels responsables de l'organització dels sistemes de ciència i tecnologia, així com per aquells que elaboren les estadístiques d'aquestes accions, basant-se en definicions prèvies molt difícils d'aplicar en el dia a dia del quefer científic. Si bé hi ha una

certa base epistemològica per a tal diferenciació, és molt més útil parlar d'interessos públics davant dels privats, del finançament públic enfront del finançament industrial, de la tensió entre la llibertat acadèmica i la demanda d'una recerca utilitarista.

En aquest final de segle la funció de la universitat és motiu de reflexió col·lectiva, si més no a Europa occidental i als EUA. En general hom accepta que la universitat és una institució molt antiga (la de València el 1999 compleix 500 anys d'existència ininterrompuda) que, almenys des de fa dos segles, té el compromís ineludible de generar coneixements i de transmetre'ls. En la seua funció com a institució d'educació superior té l'obligació de formar les noves generacions de científics i de professionals, però alhora ha d'assumir la responsabilitat de mantenir al llarg de tota la vida la capacitat d'aquests. A més, l'ensenyament superior i la recerca han de formar un cos simbiòtic. Com veurem més endavant, el desenvolupament tecnològic i industrial descansa en gran manera en l'avanç científic fonamental. La recerca bàsica finançada amb fons públics, sobre la base de la qualitat contrastada, i executada sobretot a les universitats és, per tant, insubstituïble i imprescindible per al benestar de les futures generacions.

Juli Peretó és professor de Bioquímica i Biologia Molecular i vicerector de Cultura de la Universitat de València.

UNES DEFINICIONS AMB FRONTERES DIFUSES

Per començar, una qüestió terminològica. El *Manual de Frascati*, referència obligada en els països de l'OCDE pel que fa al disseny i seguiment dels sistemes de ciència i tecnologia, defineix tres tipus d'investigació en funció de la seua finalitat, el conjunt dels quals constitueixen les activitats d'R+D (recerca i desenvolupament) d'un país: recerca fonamental (bàsica o pura), recerca aplicada i desenvolupament tecnològic.¹ La frontera entre investigació bàsica i aplicada és, tanmateix, borrosa. Ni la ciència, diguem-ne, acadèmica és totalment pura ni la recerca aplicada és sempre utilitària. Quan es defineix la recerca bàsica com «la búsqueda de coneixement sense pensar en una aplicació pràctica» convindrem unànimement que la primera part és sempre certa: l'investigador pretén produir noves descobertes. Però la implicació que això necessàriament comporta una nítida separació amb la imaginació de les utilitats d'aquest coneixement és simplement falsa. Hi ha molts exemples que ho confirmen en el camp de la física, la química o la biologia. Els usos pràctics de la recerca aplicada són en general més obvis, però la recerca bàsica també pot tenir aplicacions pràctiques previsibles. Lord Porter, premi Nobel i expresident de la Royal Society, ho ha expressat així: «Hi ha dos tipus de recerca: l'aplicada i la que encara no és aplicable».

Aquestes categories usades als informes de l'OCDE de fet dificulten molt la tasca de saber exactament quina recerca es fa realment, qui la financia i per a què. Fa deu anys la National Science Foundation (NSF) ja va proposar substituir les fina-

litats de la ciència («per a què») pels destinataris («per a qui») i establir una taxonomia d'objectius en tres categories de recerca: fonamental, estratègica i dirigida.² Donald Stokes³ proposa superar definitivament aquesta relació entre «comprensió» i «utilitat» expandint la imatge dimensional de la recerca. Passar de l'espectre lineal, unidimensional «a la Frascati», a un espai bidimensional,³ definint els quadrants de Bohr, Pasteur i Edison de la següent forma:

		Recerca amb consideracions d'utilitat?	
		No	Sí
COMPRESIÓ?	Sí	BOHR Recerca bàsica pura	PASTEUR Recerca bàsica inspirada per la utilitat
	No		EDISON Recerca aplicada pura

Hi ha encara una altra forma de tipificar la investigació atenent més a criteris sociològics, fixant-nos en l'organització de la recerca. En la majoria dels sistemes de ciència i tecnologia són les empreses privades (majoritàriament en laboratoris i instal·lacions pròpies) i alguns organismes tecnològics oficials els que fan quasi totes les operacions de recerca aplicada i desenvolupament (fluint del quadrant de Pasteur al d'Edison). La investigació bàsica (que estaria fluint en ambdues direccions entre el quadrant de Bohr i el de Pasteur) està, pel contrari, més vinculada a les institucions universitàries. Mentre que hi ha autors que aporten una argumentació epistemològica sobre la diferenciació entre

ciència pura i aplicada o tecnologia, d'altres, com l'immunòleg Sir Peter Medawar,⁴ ens criden l'atenció dels riscos que poden haver darrere d'aquesta dicotomia: una major atenció a les aplicacions pràctiques pot conduir a un desequilibri on només siga mereixedora de suport aquella investigació comercialitzable. Vet aquí el resultat del que seria una política científica miop, dominada per la búsqueda de resultats a curt termini. Una qüestió clau serà, doncs, qui paga la recerca i per a què.

BREU APROXIMACIÓ AL PROCÉS D'INSTITUCIONALITZACIÓ DE LA CIÈNCIA

La capacitat d'observació i l'interès pel coneixement de l'entorn semblen ser característiques humanes ben antigues. Aquesta observació i aquesta interrogació a la natura es perd en la nit dels temps històrics i no coneix fronteres entre civilitzacions. La domesticació de plantes a Mesopotàmia i a Mesoamèrica o la matemàtica grega i les màquines per a la guerra d'Arquímedes són exemples de la riquesa i diversitat de les formes d'avanç en el coneixement de la natura i les seues aplicacions pràctiques. El domini del foc, l'agricultura i la ramaderia, l'escriptura, el treball dels metalls, la construcció de camins (que fins a Napoleó es construïen per raons militars), la pólvora, la brúixola, la impremta: aquesta és una sèrie de progressos humans produïts lentament i sense que significassen una autèntica revolució en els hàbits diaris dels humans. Uns progressos que foren adquirits sense base científica. La ciència com a tal coneixement avançà molt ràpidament durant els

segles XVII i XVIII i no fou sinó cap a finals del XVIII que inicià la seua influència sobre la tecnologia. En efecte, la idea de progrés en el coneixement és relativament moderna. Durant l'imperi romà i l'edat mitjana es pensava que difícilment hom podria superar els cims intel·lectuals assolits per Plató o Aristòtil. Els que són considerats fundadors de la ciència moderna, com Isaac Newton, Francis Bacon o Gottfried Leibniz, difongueren la visió que l'estudi sistemàtic i empíric de la natura podria suposar una acumulació de coneixements fins a la comprensió completa del món. El progrés científic al segle XIX, molt lligat al desenvolupament industrial, transmeté tanmateix una visió optimista sobre la gairebé infinitud del coneixement.

La institucionalització de la ciència es va començar a produir al final del segle passat i, amb aquesta, la diferenciació entre recerca pura i aplicada. La utilitat social de la química (en àmbits com l'agricultura o l'alimentació), de la física (en particular l'electromagnetisme o la mecànica) i de la biologia (per exemple, en el control de les fermentacions o la preparació de vacunes) facilità el suport econòmic a l'activitat científica en països com Alemanya, França, Gran Bretanya o els EUA. Això hi va afavorir la creació d'institucions i infraestructures al servei de la recerca i l'ensenyament. La idea de la necessària simbiosi entre acadèmia i indústria és una mica posterior, més pròpia de principis del nostre segle.⁵

Més avançat el segle XX els conflictes bèl·lics, en especial les dues guerres mundials, han estimulat de diverses formes la relació ciència-indústria. Sobretot per als EUA la Segona Guerra Mundial significà el triomf rotund de l'aplicació bèl·lica de

la ciència. El projecte Manhattan (que tenia per objectiu fabricar la bomba atòmica) i la invenció i aplicació del radar són dos exemples d'una nova orientació en la ciència institucional, d'un sistema de ciència i tecnologia amb capacitat d'assolir uns objectius concrets, en aquest cas d'una gran importància estratègica enmig d'un conflicte bèl·lic internacional.⁶ En aquesta nova etapa no n'hi havia prou amb els científics: calia també la participació dels enginyers i d'una estructura organitzativa complexa, a la manera d'una gran indústria. Els països directament implicats en la gran conflagració mundial dels anys 40 s'apressaren a convèncer tothom que la investigació científica podia ser tan important i decisiva en temps de pau com ho havia estat durant la guerra. Prova d'això és que els nord-americans pensaven prohibir la recerca científica a l'Alemanya vençuda. Gran Bretanya, però, va aconseguir que es permetés fer ciència bàsica però amb severes restriccions sobre la recerca aplicada.

Va ser precisament el 1945 quan el físic Vannevar Bush lliurà al president Harry Truman l'informe⁷ on es proclamava el caràcter inexplorat i gairebé il·limitat del paisatge científic i es presentava el progrés del coneixement com una «clau» per a la seguretat militar i el desenvolupament econòmic dels EUA. El 1950 es creava la National Science Foundation (NSF), una agència federal de caràcter netament civil dins l'entramat d'organitzacions promotores de la recerca però vinculades a interessos militars i que havien proliferat immediatament després de la guerra. La revolució soviètica i la nova URSS havien fomentat també una visió de la ciència progressiva i il·limitada. La guerra freda

esperonà la recerca científica i tecnològica en ambdós blocs.⁸ Des del punt de vista de la percepció pública, la justificació de la necessitat del suport econòmic a la recerca i el progrés científic resultava, en ambdós blocs antagònics, molt fàcil: calia mantenir un alt nivell tecnològic en els sistemes de defensa nacional. La imatge d'una ciència benigna al servei de la humanitat ja havia eixit fatalment tocada l'agost de 1945.

Malgrat que el «nou ordre mundial» podria dificultar ara les justificacions públiques, als EUA el suport governamental a la recerca continua sent sòlid, com ho és en una part d'Europa occidental i al Japó (a Rússia, tanmateix, la situació és actualment d'un patetisme extrem pel que fa a la recerca científica).⁹ M. Greenwood, director associat de l'Oficina del President per a la Política Científica i Tecnològica, ha remarcat que acabada la guerra freda, l'objectiu prioritari de les inversions federals en matèria científica i tecnològica ja no és la «seguretat nacional» sinó la creació de llocs de treball i la competitivitat econòmica. Per bé que els Hussein o els Milosevic de torn continuaran justificant aqueix 22,4% d'esforç en recerca militar en el conjunt de les activitats d'R+D als EUA (davant el 8,2% de la Unió Europea i el 1,1% al Japó, segons dades de la UNESCO). L'altra cara de la moneda és que la percepció pública de l'avanç científic ja no és tan optimista. La societat és sensible a les conseqüències potencialment negatives de les aplicacions del coneixement científic, particularment les bèl·liques, així com els seus efectes adversos sobre l'ambient. L'esforç per salvar les barreres de comunicació entre els científics i el públic també és prioritari en molts països industrialitzats, com ho és la preo-

cupació per millorar la qualitat de l'ensenyament de la ciència i les matemàtiques en els diferents nivells educatius preuniversitaris.

El nostre és el cas d'un sistema d'R+D feble, estimulat des de fa molts anys però sobre el qual actualment planen algunes incerteses. Fins als anys 70 el sistema universitari de recerca era molt dèbil i el seu impacte internacional quasi imperceptible. La promulgació de la LRU (1983) i, més tard, de l'anomenada «Llei de la Ciència» (1986), així com la descentralització de les competències en matèria educativa han contribuït a desenvolupar la capacitat de recerca de les universitats. Coincidint amb un increment notable del nombre d'estudiants i d'universitats, s'han fet esforços econòmics per augmentar la quantitat i la qualitat de la recerca universitària. També s'hi han posat en pràctica polítiques adreçades a diversificar l'origen dels fons destinats a la recerca, en un intent d'augmentar la implicació del sector privat i industrial.¹⁰

La lluita gairebé universal als països occidentals contra el dèficit públic en els darrers anys ha exercit una pressió duríssima sobre els pressupostos governamentals dedicats a R+D i, en moltes ocasions, s'ha traduït en retallades econòmiques notables. Empentats per aquest vent, alguns, com veurem més endavant, han començat a posar en dubte la necessitat del suport públic a la ciència bàsica i han demanat que es deixen de gastar els impostos dels ciutadans en el finançament d'una recerca inútil. En el cas espanyol, la caiguda del suport governamental des de 1992 ha estat dissimulada primer per la forta aportació de fons europeus i, en els darrers exercicis pressupostaris, pel còmput de les

despeses de recerca en matèria de defensa (uns 50.000 milions de ptes.) i de desenvolupament tecnològic a càrrec del MINER (més de 200.000 milions de ptes. en crèdits per a la construcció d'avions civils i militars, fragates i el carro de combat Leopard). Segons la distribució de les despeses dels PGE de 1998, només un 5,8% dels fons públics destinats a R+D podrien etiquetar-se com a «investigació bàsica».

LA RECERCA BÀSICA FINANÇADA PÚBLICAMENT ÉS EL FONAMENT DE LA INNOVACIÓ INDUSTRIAL

La innovació tecnològica, ha d'anar precedida per l'avanç en el coneixement científic? Hi ha qui taxativament anteposa la ciència pura a l'aplicada. Però potser hi ha tants exemples a la història a favor d'aquesta visió com casos en els quals el desenvolupament tecnològic ha precedit i esperonat l'elaboració dels conceptes i les teories.¹¹ Avui, tanmateix, el valor de la recerca bàsica per al progrés econòmic és efectivament molt elevat. Un estudi de la NSF ha mostrat que el finançament públic de la investigació bàsica als EUA (reflectit pel suport federal a la recerca que es realitza a les universitats i a d'altres institucions sense ànim de lucre) és en gran manera el punt de partida de la innovació tecnològica industrial.¹² L'anàlisi s'ha fet sobre les citacions d'articles científics que serveixen de fonament per a una patent, quina classe de recerca s'hi cita i d'on provenia el finançament necessari per a executar-la. L'estudi mostra un fort lligam de les invencions patentades amb la recerca

finançada amb fons públics. Les dades econòmiques recollides a l'informe, d'altra banda, constaten que el finançament privat de la recerca (tant bàsica com aplicada) es materialitza majoritàriament en els laboratoris industrials, mentre que el finançament públic de la recerca (sobretot bàsica) s'executa principalment a les universitats. Les indústries alhora inverteixen també una petita part en recerca acadèmica. I ho fan, segons la NSF, perquè aquesta investigació acadèmica és tant la base de la futura innovació tecnològica com generadora d'un ambient adequat per a la formació de les noves generacions de personal tècnic qualificat. Es conclou que el suport federal, públic, a la recerca és fonamental per al creixement econòmic.

Ara extrapoleu a la situació d'un país com el nostre on les instal·lacions d'R+D industrials són escassíssimes i on el missatge governamental és còpia d'un fracàs com el britànic: davant uns pressupostos estatals per a recerca bàsica esquistats, el que cal és que les universitats s'espavilen i es busquen el suport a la investigació a les empreses. Tot plegat, un gran despropòsit que poc té a veure amb l'organització dels sistemes de ciència i tecnologia més avançats. En efecte, l'Estat espanyol ocupa un lloc poc rellevant en el context europeu i de l'OCDE pel que fa als esforços públics o privats en el terreny de la recerca. La despesa total, pública i privada, en R+D espanyola fou, segons les dades oficials, del 0,8% del PIB el 1995 (ço és, uns 557.908 milions de ptes. corrents), quan el 1992 havia arribat al rècord del 0,92%. Mentrestant, la italiana sobrepassava clarament l'1%, la britànica, francesa, alemanya i nord-americana se situaven entre el 2 i el 2,5%, i la japonesa fregava el 3%

(la mitjana de la UE fou 1,85% i la de l'OCDE 2,15%). Segons les dades recollides als informes de la Fundació Cotec,¹³ el 1995 hi havia uns 35.000 investigadors en el sector públic (principalment universitats i OPIs, el més important dels quals és el CSIC), gairebé el 75% del total. Aquesta dada contrasta amb el repartiment quasi a parts iguals dels investigadors públics i privats a d'altres països de la UE. La despesa total en R+D a l'Estat espanyol ve a repartir-se per igual entre els sectors públic i privat. L'origen dels fons en cada cas, però, és força diferent. La recerca universitària és suportada en un 91% pel sector públic i en un 9% pel privat, gairebé tot per part d'empreses. Als OPIs el finançament públic puja al 94% i el privat n'és el 6%. Al contrari, les empreses i altres entitats sense ànim de lucre, que executen l'altra meitat del total del pastís d'R+D, financen les seues activitats en un 16% amb fons públics i un 84% amb privats.

Sempre hem tingut els EUA com un epítom del finançament privat de la recerca, però la situació del suport relatiu públic/privat a la investigació universitària no és gaire diferent a la nostra. El 1997 la despesa total en R+D als EUA pujà a 202.500 milions de dòlars (uns 30 bilions de ptes.). Només un 10% d'aquest esforç fou executat per les universitats, un poc més pels laboratoris federals i al voltant del 78% per la indústria.¹⁴ Doncs bé, la recerca universitària nord-americana (el 95% de la qual es concentra en el 16% de les institucions d'educació superior, una dada molt significativa) es financia en un 86% per fons públics i un 14% per privats. Tant en universitats públiques com privades, la recerca pagada per la indústria

és només un 7%. D'altra banda, el finançament públic de la recerca industrial per part de les agències federals és d'un 20%. Hi ha una correlació molt bona entre el percentatge de fons destinats a recerca bàsica per part de les agències federals¹⁵ i el percentatge de recerca executada amb els fons federals per part de les universitats. Només se separen de la tendència general algunes agències, com la NASA, que tenen instal·lacions pròpies per a desenvolupar la seua recerca bàsica.¹⁶ És a dir, en general les universitats encara continuen sent el lloc adient per a realitzar aquella investigació «sense traves» (*unfettered*), «impulsada per la curiositat», el «moviment lliure de l'intel·lecte lliure» (segons paralles de Vannevar Bush).

Encara que no sempre és així, s'associa la recerca bàsica a projectes a llarg termini, de forma que, segons Andrew Odlyzko,¹⁷ dels laboratoris AT&T Bell, el declivi en el suport a la recerca bàsica per part de les corporacions industrials que s'havia produït en els darrers anys als EUA seria un indicador del fet que cada vegada es treballa a més curt termini, amb una visió més curta del futur. Aquesta és una situació que, d'allargar-se en el temps, podria arribar a contagiar les administracions públiques i les universitats. De fet, els darrers *Informes sobre la Ciència* de la UNESCO alerten sobre les tendències observades en molts països a disminuir el finançament públic de la recerca.

El finançament públic de la recerca universitària ha de ser una prioritat (i una obligació ineludible) dels governs democràtics.

Entre les prioritats i obligacions ineludibles d'un govern democràtic haurien d'estar la de defensar la plena autonomia

investigadora de les institucions públiques. Al seu torn el sistema públic d'R+D amb els recursos i mitjans (materials i humans) suficients hauria de garantir als ciutadans la independència respecte als interessos privats. Analitzem ara dues qüestions relacionades amb la tendència contrària, la de voler disminuir el suport públic a la recerca i substituir-lo amb recursos privats:

1. És realista pensar que el sector privat va a finançar tot tipus de recerca, incloent-hi les ciències socials i les humanitats? En 1996, Terence Kealey, un bioquímic de la Universitat de Cambridge (Anglaterra), publicà el llibre *The Economic Laws of Scientific Research* on contraposava la idea de Francis Bacon de la tecnologia que flueix de la ciència acadèmica enfront de la idea d'Adam Smith que el desenvolupament industrial es deriva de la tecnologia prèvia. Aquesta confrontació, gairebé ideològica, és extrapolada per Kealey fins a l'extrem de suggerir que el finançament públic de la recerca bàsica ha de desaparèixer en favor del finançament per part de les empreses. Segons Kealey, el suport governamental a la recerca bàsica (i, per tant, a la universitat) és un luxe de les societats econòmicament desenvolupades contemporànies totalment prescindible. Si tan important per a la innovació és la recerca bàsica, que la paguen les indústries.¹⁸ És decebedor que aquestes arrogàncies intel·lectuals puguen servir de justificació per a disminuir els esforços públics en investigació bàsica. És totalment il·lusori pensar que el finançament privat assumirà el pes d'una recerca bàsica les aplicacions de la qual poden trigar molt anys a produir-se, o bé els seus resultats no tenen un valor comercial tangible

sinó que passen a enriquir el nostre patrimoni intel·lectual.¹⁹

2. Potser les empreses finançaran investigacions que no sols no troben una aplicació directa i immediata sinó que, a més, puguen anar clarament en contra dels seus interessos comercials? Un exemple resulta ben aclaridor.²⁰ El 25 d'abril de 1996 el *Wall Street Journal* explicava en portada com l'empresa farmacèutica Boots, que havia contractat una recerca bàsica amb científics de la Universitat de Califòrnia a San Francisco (UCSF), en no agradar-li gens els resultats assolits va obligar els autors a retractar-se del que havien publicat en el *Journal of the American Medical Association*, sota l'amenaça de demandar la universitat. Boots havia encomanat uns estudis sobre si el seu medicament «Synthroid» (que als EUA prenen diàriament 8 milions de persones amb problemes d'hipotiroïdisme i que suposa un mercat de 600 milions de dòlars anuals) era biològicament equivalent a una forma genèrica molt més barata. Els científics de la UCSF demostraren experimentalment que eren del tot equivalents i enviaren els resultats a la revista. La comercialització del genèric significaria un estalvi de 356 milions de dòlars l'any... i òbviament un mal negoci per a Boots. L'empresa obligà a retractar-se els científics i la mateixa institució perquè havien passat per alt una clàusula del contracte, aquella que diu: «els resultats de la recerca no seran publicats sense l'autorització per escrit de l'empresa». És clar que la integritat, l'objectivitat, la sinceritat del sistema universitari estaria en joc si les institucions es veuen en la necessitat de recórrer únicament al finançament privat de la recerca. La privatització del coneixement

és un risc que augmenta a mesura que creix la pressió sobre les universitats perquè troben finançament industrial per a la seua recerca, la qual cosa fa emergir uns conflictes d'interessos inevitables.

CONSIDERACIONS FINALS SOBRE EL PAPER DE LA UNIVERSITAT

Les nostres universitats estan a prop del model alemany o «humboldtí», que reclama de la seua plantilla acadèmica simultàniament un esforç tant en l'àmbit de l'ensenyament superior com en el de la recerca científica avançada. D'altra banda, segons l'informe Delors²¹ per a la UNESCO la universitat hauria d'assumir quatre funcions essencials: 1) La preparació per a la recerca i l'ensenyament. 2) L'oferta de formacions molt especialitzades i adaptades a les necessitats de la vida econòmica i social. 3) L'obertura a tots per tal de respondre als múltiples aspectes del que s'anomena educació permanent en el sentit més ampli. 4) La cooperació internacional. S'ha de fer compatible, doncs, la formació d'investigadors amb plena capacitat de desenvolupar recerques bàsiques amb la formació d'especialistes molt professionalitzats. Però, ha de ser necessàriament en la mateixa institució? Quines poden ser les fórmules de coexistència? Abans s'ha dit de passada que només un 16% de les institucions d'ensenyament superior als EUA concentren el 95% de la recerca executada a l'àmbit universitari. Una altra dada: només un 6% de les 3.600 institucions de rang superior nord-americanes tenen capacitat de concedir el grau de doctor. Això

vol dir que hi ha una oferta molt variada i àmplia de possibilitats de formació superior més enllà de les universitats «humboldtianes». I també una diversitat de models d'organització de la recerca universitària. Malgrat que a la Gran Bretanya el 95% de la despesa d'R+D universitària es concentra en el 36% de les institucions acadèmiques, causa perplexitat que l'informe Dearing²² hi constata que l'opinió majoritària és que la recerca científica i l'ensenyament superior són tasques inseparables a les universitats. De fet, hom reconeix l'impacte de la recerca acadèmica sobre la docència com el tret diferenciador de l'ensenyament superior.

Als EUA han augmentat les veus crítiques que alerten sobre el deteriorament de la qualitat de l'ensenyament universitari. Una de les causes que s'apunten és que molts professors empren massa temps en les tasques de recerca negligint la seua responsabilitat en la formació dels estudiants. És clar que l'educació superior té uns lligams inseparables de la recerca. Però cal vetllar perquè la qualitat de l'ensenyament siga elevada, cosa que no és afavorida pels actuals sistemes d'avaluació dels professors, on l'èmfasi es posa sobre la recerca.

Als EUA i també a Europa (especialment al Regne Unit) ha anat difonent-se el missatge de la necessitat que les universitats centren els seus esforços investigadors en la recerca aplicada i busquen el suport financer de la indústria. I, fins i tot, que s'organitzen a la manera de les corporacions industrials. Tot això no sols representa un front obert més contra els serveis públics sinó que, com ha quedat reflectit abans, pot posar en perill els aspectes més essencials del sistema universitari. La ma-

teixa divisió, una mica obsoleta, entre ciència bàsica i aplicada està sent substituïda per la difícil, però necessària, convivència entre el finançament públic i privat de la recerca. Sense dubte, les universitats continuen sent la «fortalesa de la recerca sense traves», agafant paraules d'Odlyzko. Però amb dificultats creixents.

Per una banda, hi ha la pressió de moure's cap a una recerca més utilitarista, amb un enfocament a més curt termini. Una de les recomanacions de l'anomenat «Llibre Blanc de la Innovació» realitzat per la Fundació Cotec²³ és que «la universitat com a institució, a l'hora de definir els seus ensenyaments, les seues investigacions i les seues estratègies, ha de dotar-se de capacitat per tal d'entendre les necessitats de les empreses i fer econòmicament rendibles els seus coneixements tecnològics». En aquest sentit, l'informe va més enllà i proposa la creació d'instituts universitaris amb la participació d'empreses com un mitjà per tal d'orientar la investigació universitària cap a les necessitats empresarials. En el fons ens podríem preguntar si les nostres universitats, carregant amb tot el pes de l'ensenyament superior i la capacitació dels científics i tecnòlegs, tenen el marge de maniobra, en recursos materials i humans, per tal d'atendre, a més, una funció tecnològica que en altres països del nostre entorn es realitza majoritàriament a les mateixes corporacions industrials. D'altra banda, hi ha els efectes que aquesta recerca orientada pot tenir sobre el sistema acadèmic. Un creixent grau d'especialització investigadora allunya progressivament els professors d'allò que han d'ensenyar a les aules i els laboratoris.

La recerca bàsica ofereix una sèrie d'avantatges per al sistema acadèmic que

són irrenunciables. Una forma adequada de preparar científics i tecnòlegs per a un món que canvia molt ràpidament no és precisament transmetre visions molt concretes i estretes de la seua especialitat, sinó habilitats més genèriques i fonamentals. Hi ha la percepció, prou generalitzada, que la recerca bàsica és un bé públic, intel·lectualment més atractiva que la investigació destinada únicament a incrementar els beneficis econòmics. La història ens mostra que no és una bona estratègia abordar els reptes tecnològics a curt termini, segons se'ns presenten, sense una mirada a llarg termini que ens prepare per abordar situacions crítiques imprevisibles. La investigació bàsica no sols satisfà la

necessitat humana de comprendre l'univers que ens envolta sinó que, com ja hem comprovat, és la base de noves tecnologies. La recerca bàsica ha de ser finançada amb recursos públics perquè els seus resultats, que d'entrada no rendeixen diners sinó noves idees, no poden ser secrets. La bona qualitat d'aquests resultats depèn molt de la lliure circulació d'aquesta informació, del seu sotmetiment al debat científic. El futur de la recerca bàsica, sinònim del tipus d'investigació genuïnament universitària, passa necessàriament doncs per l'adopció de polítiques rigoroses de finançament públic i de defensa de l'autonomia intel·lectual i ètica dels científics universitaris. □

1. Segons el *Manual de Frascati* (OCDE Directorate for Scientific Affairs, *The Measurement of Scientific and Technical Activities: Proposed Standard Practice for Surveys of Research and Experimental Development*, Paris, 1993) la recerca bàsica comprén tots els estudis experimentals i teòrics destinats a adquirir coneixements sobre fenòmens i fets observables. *A priori* no hi ha cap perspectiva ni intenció d'aplicació d'aquests coneixements per part dels científics que la fan. Els resultats no són comercialitzats sinó publicats en els circuits adients, com són les revistes científiques especialitzades. La recerca aplicada és l'activitat original per adquirir nous coneixements amb l'objectiu de resoldre determinats problemes prèviament definits, per exemple, en l'àmbit industrial. Els resultats solen ser objecte de patents. Finalment, el desenvolupament tecnològic és el conjunt d'activitats i estudis basats en coneixements previs amb la finalitat de fabricar nous productes o perfilar nous procediments, sistemes o serveis, o la millora substancial dels ja existents. Molt sovint el pas crític, amb una problemàtica inherent, és passar de l'escala del laboratori de recerca aplicada a l'escala industrial.
2. Al *Report of the Task Force on Research and Develop-*

ment de 1989 es defineix la recerca fonamental com aquella que dóna resultats que en el moment de finançar-la són per a disseminar-se a altres investigadors i educadors. D'altra banda la recerca estratègica dóna resultats d'interès evident per a un espectre ampli d'usuaris, externs a la comunitat d'investigadors, que poden ser identificats en el moment del finançament. Finalment, la recerca dirigida dóna resultats que satisfan les necessitats específiques de l'organització finançadora. Malgrat aquest esforç aclaridor, la NSF encara continua emprant la classificació del Frascati.

3. Donald E. STOKES: *Pasteur's Quadrant. Basic Science and Technological Innovation*, Washington D.C., 1997, pp. 70 i ss.
4. Peter MEDAWAR: *Advice to a Young Scientist*, Nova York, Basic Books, 1979.
5. En el número del 6 de setembre de 1930 de la revista *Nature* hom pot llegir: «[...] No és possible traçar una distinció clara entre la ciència i la indústria. Els resultats de treballs d'investigació del caràcter més especulatiu condueixen sovint a resultats pràctics sorprenents. Societats tan progressives com les Imperial Chemical Industries Ltd. segueixen ara a An-

- glattera la pràctica (fa temps vigent a Alemanya) de mantenir un estret contacte amb el treball científic d'investigació de les universitats [...]». Citat per Bertrand RUSSELL: *The Scientific Outlook*, Londres, George Allen and Unwin, 1949.
6. Per a una discussió extensa vegeu les obres de José Manuel SÁNCHEZ RON: *El poder de la ciencia*, Madrid, Alianza Editorial, 1992 i *La ciencia. Su estructura y futuro*, Madrid, Debate, 1995.
 7. Vannevar BUSH: *Science-The Endless Frontier: A Report to the President on a Program for Postwar Scientific Research*, Washington DC, National Science Foundation, 1990 (reimpresió).
 8. Només tornar de Postdam, Stalin convocà el Comissari del Poble per a Municions, Boris Lvovich Vannikov, i els seus principals col·laboradors i els va dir: «Només vull demanar-los una cosa: subministreu-nos armes atòmiques al més aviat possible. Saben que Hiroshima ha sacsejat el món i s'ha destruït l'equilibri. Disposar de la bomba eliminarà un gran perill sobre nosaltres» (citat per Sánchez Ron 1992). El 29 d'agost de 1949, la URSS va assajar el seu primer enginy nuclear.
 9. Els *Informes Mundials sobre la Ciència* de la UNESCO són una bona font de dades comparatives sobre la situació dels diferents sistemes de R+D al món. La darrera edició és la corresponent a 1998 (Madrid, Santillana/Ediciones UNESCO, 301 pp.).
 10. Malgrat els esforços, podem dir que encara no hem arribat ni a la meitat del camí per assolir el lloc que ens correspon per la nostra posició socioeconòmica. Les darreres dades publicades per l'Observatoire des Sciences et des Techniques (Rémi BARRÉ (dir.): *Science & Technologie Indicateurs, Edition 1998*, París, Economica) són decebedores. Si observem el mapa d'Europa que reflecteix la situació de les diferents regions (p. 535), a l'àrea geogràfica coberta per la Xarxa d'Universitats Institut Joan Lluís Vives (Rosselló, Catalunya, País Valencià i Illes Balears) les activitats científiques i tecnològiques (mesurades en termes de publicacions i patents per habitant) es troben equilibrades en gran part del territori per bé que no representen més del 75% de la mitjana europea en les àrees de Barcelona i Tarragona i un 33% de la mitjana en la resta. L'excepció en són les àrees de València, Alacant i Balears, on l'activitat científica és d'un 70% de la mitjana europea però les activitats tecnològiques només freqüen el 15%.
 11. Si agafem exemples de la biologia, trobem que la ciència bàsica, la recerca sense un objectiu d'aplicació previ, ens ha donat els anticossos monoclonals, els mètodes de seqüenciació d'àcids nucleics i proteïnes o els enzims de restricció. És a dir, la recerca finançada generosament per agències que no demanaven ni exigien aplicacions industrials dels resultats de la investigació ha originat les eines que són centrals per a l'enginyeria genètica i la biotecnologia contemporània. Però d'altra banda, la termodinàmica, per exemple, es desenvolupà teòricament sobre la base de la utilitat de la màquina de vapor, i l'origen de la bioquímica hom el situa sovint en el context dels estudis sobre l'aplicació industrial de les fermentacions.
 12. National Science Foundation, National Science Board, «Industry Trends in Research Support and Links to Public Research», 25 de juny de 1998 (a l'abast a: <http://www.nsf.gov/nsb/documents>).
 13. Fundació Cotec para la Innovación Tecnológica, *Informe Cotec 1998. Tecnología e innovación en España*, Madrid, 220 pp.
 14. De fet, aquestes dades ja indiquen un afebliment del sector universitari nord-americà com a executor d'activitats de R+D. Les xifres recollides a l'*Informe Mundial sobre la Ciència* de la UNESCO de 1998 (p. 27) relatives a l'any 1994 donen un pes d'un 15,6% a la recerca executada per les universitats d'EUA, un 71% l'executa la indústria i un 13,4% les institucions públiques d'investigació. Comparativament, els percentatges per a la Unió Europea són, respectivament, 19,7%, 61,9% i 18,4% i per al Japó, 14,1%, 71,1% i 14,8%.
 15. Vegeu: National Academy of Sciences, National Academy of Engineering, Institute of Medicine, National Research Council, *Allocating Federal Funds for Science and Technology*, Washington DC, National Academy Press, 1995, 97 pp.
 16. A propòsit de la NASA, recentment un comentari a *Nature* es feia ressò d'estudis oficials que mostren com el recolzament a la recerca bàsica per part de la NASA ha disminuït i com aquesta agència no ha fet cas de les recomanacions oficials de derivar progressivament la recerca bàsica cap a la universitat.
 17. Andrew ODLIZKO: «The decline of unfettered research», 1995 (a l'abast a: <http://math.washington.edu/Commentary/science.html>).
 18. No cal dir que a Gran Bretanya la polèmica produïda per aquest llibre fou molt àcida, adolorida com estava la comunitat científica per les envestides «thatcherianes» contra el sistema públic d'educació i de recerca (vegeu, per exemple, Aaron KLUG: «Funding the future of our research», *New Scientist*, núm. del 10 d'agost de 1996, p. 47, i la ressenya sobre el llibre

de Kealey: M. V. POSNER: «Corrupted by money?», *Nature*, 382, pp. 123-124).

19. La visió de Kealey (vegeu també «You've all got it wrong», *New Scientist*, núm. del 29 de juny de 1996, pp. 23-26) la podríem associar amb la d'una ciència saturada, acabada, de la qual es poden esperar pocs avanços significatius. En efecte, per a John HORGAN (autor de *The End of Science. Facing the Limits of Knowledge in the Twilight of the Scientific Age*, Addison-Wesley, 1996) la ciència ha acabat. Totes les preguntes fonamentals, per haver-se contestat ja o per impossibilitat humana de trobar-ne la resposta, s'han exhaurit. Paga la pena, per tant, continuar invertint tants diners cercant respostes impossibles? Per recuperar la visió optimista sobre el futur de la ciència llegiu John MADDOX: *What Remains to Be Discovered. Mapping the Secrets of the Universe, the Origins of Life, and the Future of the Human Race*, Nova York, Free Press, 1998.
20. D. S. ZINBERG: «A cautionary tale», *Science* (1996), 273, p. 411.
21. Jacques DELORS *et al.*: *Educació: hi ha un tresor amagat a dins*, Barcelona, Centre UNESCO de Catalunya, 251 pp.
22. Ron DEARING: *Chairman, Higher Education in the Learning Society*, The National Committee of Inquiry into Higher Education. Londres, Report of The National Committee, 1997, caps. 8 i 11.
23. Fundación Cotec para la Innovación Tecnológica, *El sistema español de innovación. Diagnósticos y recomendaciones. Libro blanco*, Madrid, Fundación Cotec, 205 pp.

Universitat d'Alacant
Universidad de Alicante

Publicaciones

Mario Benedetti:
Inventario Cómplice

Carmen Alemañy
Remedios Mataix
J. Carlos Rovira (eds)

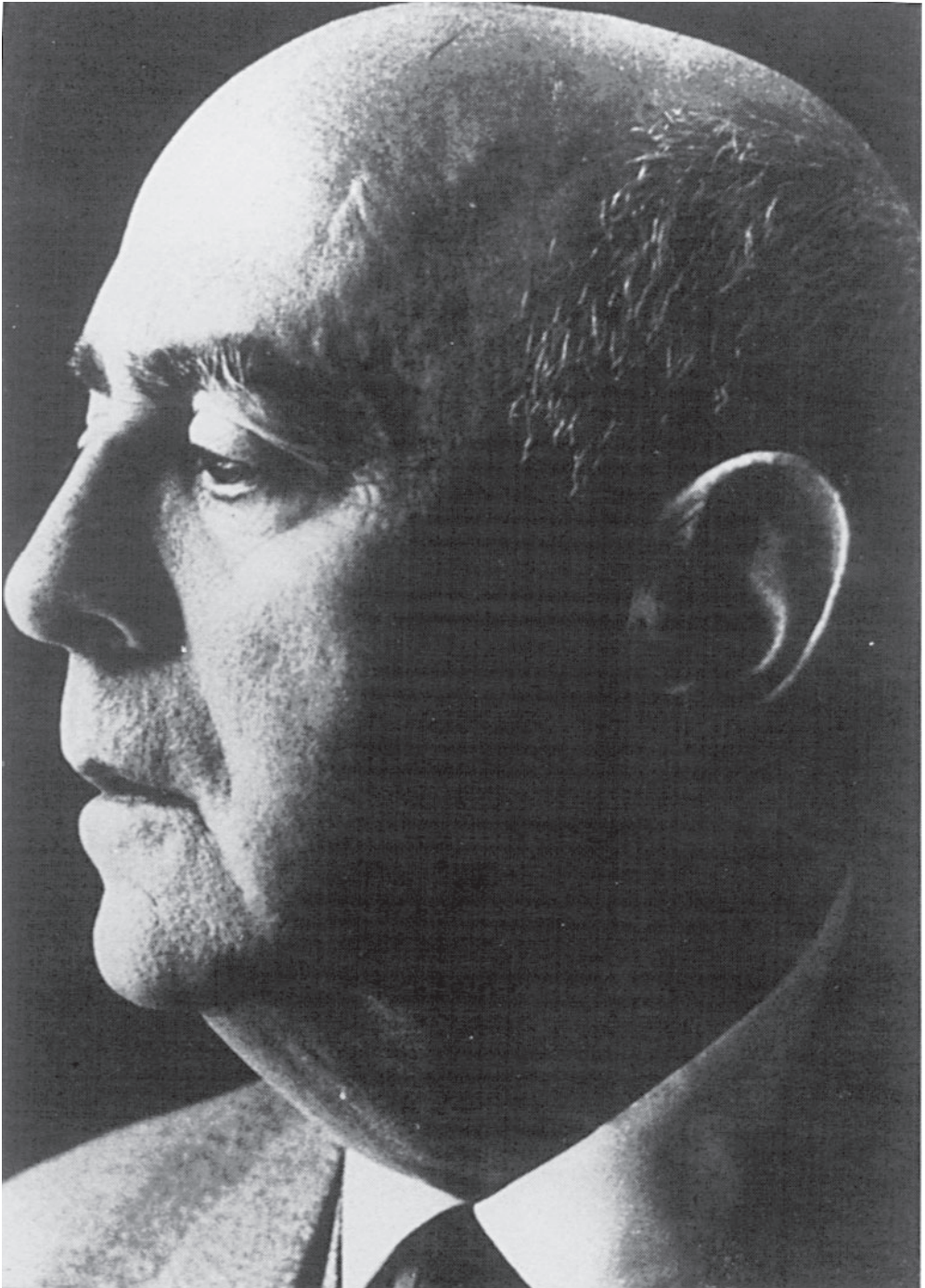
Las cofradías medievales
en el Reino de Valencia
(1329 - 1458)

M. Benítez Bolorinos

Gobernar con una
misma ley

E. Giménez López

PUBLICACIONES DE LA UNIVERSIDAD DE ALICANTE
Teléfono: 965 90 34 80 Fax: 965 90 94 45
e-mail: Publicaciones.Ventas@ua.es

Theodor W. Adorno

L'assaig com a forma

*Theodor W. Adorno**Veure allò precís, allò il·luminat, no pas la llum.*GOETHE, *Pandora*

Que l'assaig a Alemanya ha caigut en descrèdit com a producte ambivalent, que li falta una tradició formal convicent, que sols de tant en tant hom ha satisfet les seues altes exigències: tot això ha estat constatat i criticat a bastament. «La forma de l'assaig encara ara no ha sabut anar fins a la fi pel camí de la seva independització, camí que la seva germana, la poesia, ja fa temps que ha recorregut, és a dir, l'evolució a partir d'una unitat indiferenciada amb la ciència, la moral i l'art.»¹ Tanmateix, ni el neguit davant aquesta situació ni, encara, el que provoca l'estat d'ànim que hi reacciona reservant l'art com a territori de la irracionalitat, identificant el coneixement amb la ciència organitzada i exloent com a impur tot allò que no s'adiu amb aquesta antítesi, res de tot això no ha canviat gaires coses en el prejudici habitual al país. Encara a hores d'ara lloar algú com a *écrivain* serveix per mantenir fora de l'àmbit acadèmic el destinatari de l'elogi. Tot i la fecunda atenció que varen dedicar Simmel i el jove Lukács, Kassner i Benjamin a l'assaig, a l'especulació sobre objectes específics, culturalment ja preformats,² el gremi només accepta com a filosofia allò revestit amb la dignitat de l'universal, permanent i avui, encara, si és possible, de l'originari, sense parar esment a la formació espiritual particular excepte quan es troba escaient d'exemplificar-hi les categories generals o, a tot estirar, si és el cas que allò particular es fa transparent mitjançant aquestes. L'obstinació amb què sobreviu aquest esquema fóra tan enigmàtica com el seu guarniment afectiu si no fos perquè el nodreixen motius més forts que la penosa consciència de les mancances de cultiu d'una cultura que coneix històricament ben poc la figura de l'*homme de lettres*. A Alemanya l'assaig suscita prevenció perquè crida a la llibertat d'esperit, la qual, d'ençà del fracàs d'una Il·lustració ja tèbia des dels dies de Leibniz, no s'ha desenvolupat adequadament ni tan sols avui, sota condicions de llibertat formal, ans ha estat sempre disposada a proclamar com el seu veritable objectiu la submissió a qualssevol instàncies

Aquest text (títol original: *Der Essay als Form*) fou escrit per Theodor W. Adorno entre 1954 i 1958. Fou publicat a *Noten zur Literatur*, Suhrkamp Verlag, 1958 i recollit a Th. W. Adorno, *Gesammelte Schriften*, vol. 11, edició a cura de Rolf Tiedemann, © Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1974.

d'autoritat. L'assaig, però, no deixa que hom li prescriba la seua incumbència. En comptes de retre resultats científics o de produir artísticament alguna cosa, l'esforç de l'assaig reflecteix encara l'oci d'allò infantívol, capaç d'abrandar-se sense dubtar-ho amb el que altres han fet ja. L'assaig reflecteix allò estimat i allò odiat, en comptes de presentar l'esperit segons el model d'una il·limitada moral de treball com a creació a partir del no-res. Fortuna i joc hi són essencials. No comença amb Adam i Eva, sinó amb allò de què vol parlar; diu allò que se li acut sobre el tema i talla allà on creu que ha arribat al final, i no on ja no hi ha res més a dir: és així que se situa entre les «diversions». Els seus conceptes no es construeixen a partir de res de primer ni s'hi arrodoneixen en res d'últim. Les seues interpretacions no hi són corroborades i mesurades filològicament, sinó que són per principi hiperinterpretacions, per al veredicté automatitzat d'aquell enteniment alerta que es lloga com a agutzil de l'estúpida contra l'esperit. L'esforç del subjecte per penetrar allò que s'amaga com a objectivitat rere la façana és estigmatitzat com a cosa ociosa: ho és per simple por a la negativitat. Hom diu que tot fóra més senzill. Hom atribueix la cega taca groga a qui, en comptes d'acceptar i ordenar, i prou, s'entesta a interpretar; la cega taca groga de qui, impotent, amb intel·ligència foraviada, fa cabòries i busca raons i sentit allà on no hi ha res a interpretar. L'alternativa seria: home de fets o home d'aire. Però una vegada que s'ha cedit al terror d'aquesta prohibició de pensar més enllà d'allò que hi ha ja pensat en l'objecte com a tal, s'accepta també la falsa intenció que homes i coses es fan de si mateixos. Entendre no és aleshores una altra cosa que escorçar fins determinar què hi havia volgut dir l'autor en cada moment o, en el millor dels casos, identificar els moviments psicològics individuals que indiquen el fenomen. Però deixant de banda que és ben difícil determinar què ha pensat l'individu adés i ara, què hi havia sentit realment, d'aquesta mena de comprensió no en trauríem tampoc res d'essencial. Els moviments dels autors s'esborren en el contingut objectiu que aferren. I tanmateix, per desvelar-se, l'atapeïment objectiu de significats encabits en cada fenomen espiritual, reclama del receptor justament aquella espontaneïtat de la fantasia subjectiva que hom rebutja en nom de la disciplina objectiva. No es pot treure res per interpretació que no hi haja estat prèviament introduït com a interpretació implícita. Els criteris hi serien la compatibilitat de la interpretació amb el text i amb ella mateixa i la força que tinga aquesta per a traslladar plegats al llenguatge els elements de l'objecte. Amb això l'assaig s'acosta a una certa independència estètica, que és fàcil retreure-li adduint que és un mer manlleu de l'art, del qual tanmateix l'assaig es distingeix pel seu mitjà, els conceptes, i per la seua aspiració de veritat, despullada d'aparença estètica. Això és el que se li escapa a Lukács quan en la carta a Leo Popper, que fa d'introducció a *L'ànima i les formes*, qualifica l'assaig com a forma d'art.³ Ara: no és superior a això la màxima positivista segons la qual el que s'escriu sobre art no ha d'aspirar de cap manera a esdevenir exposició de caire artístic, és a dir, no ha d'aspirar a una autonomia formal. La tendència positivista en el seu conjunt, que contraposa rígidament al subjecte qualsevol objecte possible com a objecte d'investigació, s'ajusta en aquest aspecte com en tots els altres a la mera separació de forma i contingut: i, com seria possible parlar estèticament de l'estètic, sense la menor similitud amb la cosa, sense caure en la banalitat i allunyar-se

a priori de la cosa mateixa? D'acord amb l'ús positivista, el contingut, una vegada fixat segons la imatge primigènica de la proposició de protocol, hauria de ser indiferent a la seua exposició, i aquesta hauria de ser convencional, no exigida per la cosa. D'altra banda, l'instint del purisme científic considera qualsevol moviment expressiu en l'exposició com una amenaça per a una objectivitat que seria palesa bon punt es retirés el subjecte, una amenaça, doncs, també per a la integritat de la cosa, que –segons es pensa– s'afirma millor com menys depèn del recolzament de la forma, tot i que la norma mateixa d'aquesta consisteix precisament a fornir la cosa pura i sense afegitons. En l'al·lèrgia a les formes com a purs accidents, l'esperit científicista s'acosta bastant al tossudament dogmàtic. La paraula potinejada irresponsablement pretén ser mostra de responsabilitat envers la cosa, i la reflexió sobre allò espiritual es transforma en privilegi de qui manca d'esperit.

Tots aquests esguerros de rancúnia no són només falsedat. Perquè si l'assaig desdenya de procedir primerament a derivar formacions culturals de quelcom que hi subjau, per un altre costat s'embolica amb massa diligència en la maquinària cultural de la prominència, l'èxit i el prestigi dels productes del mercat. Les biografies novel·lades i tota la resta de literatura de premissa que s'hi relaciona, i que l'acompanya, no són mera degeneració, sinó la temptació permanent d'una forma respecte de la qual cal dir que la sospita de falsa profunditat no neutralitza de cap manera el capgirament en docta superficialitat. Ja en Saint-Beuve, de qui probablement deriva el gènere de l'assaig modern, es dibuixa aquesta tendència, que, juntament amb productes com els retrats literaris de Herbert Eulenberg, l'arquetip alemany d'un devesall de literatura cultural barata, incloent-hi els films sobre Rembrandt, Toulouse-Lautrec i la Sagrada Escripura, ha continuat promovent la neutralització de formacions culturals, tot fent-ne mercaderies, una neutralització que en qualsevol cas arrossega irresistiblement, en el decurs de la història cultural recent, allò que a l'Est hom anomena vergonyosament el llegat. Aquest procés és potser màximament visible en Stefan Zweig, que en la seua joventut fou capaç de produir alguns assaigs diferenciats per caure finalment, en el seu llibre sobre Balzac, en la psicologia de l'home creador. Aquesta mena de literatura no sotmet a crítica els conceptes bàsics, les dades sense concepte, els clixés més rebregats, ans els pressuposa tots implícitament i, per això, els accepta. Les romanalles de la psicologia comprensiva es fonen amb les categories més corrents de la concepció del món dels semianalfabets culturals, com ara les de personalitat o irracionalitat. Aquests assaigs es confonen, per pròpia iniciativa, amb el fulletó literari, amb el qual els enemics de la forma confonen la forma mateixa. Lliure de la disciplina de l'asserviment acadèmic, la llibertat espiritual recau ella mateixa en servitud i accepta de bon grat la necessitat socialment preformada de la clientela. La irresponsabilitat, moment en si mateixa de tota veritat que no es consumeix en responsabilitat envers l'existent, es fa en canvi responsable davant les necessitats de la consciència establerta; els assaigs dolents no són menys conformistes que les tesis doctorals dolentes. Ara: la responsabilitat no respecta sols les autoritats i les entitats col·legials, sinó també la cosa.

Però la forma no té cap culpa que l'assaig dolent parle de persones, en comptes d'explicar la cosa. La separació entre ciència i art és irreversible. Tan sols la ingenuïtat del

fabricant de literatura no se n'adona, perquè aquest es considera com a mínim un geni de l'organització i sap fer amb bones obres d'art ferralla que utilitza per a unes altres de dolentes. La ciència i l'art s'han separat amb la cosificació del món en el decurs de la progressiva desmitologització; es fa impossible restaurar amb un colp de vareta màgica una consciència per a la qual siguen una i la mateixa cosa intuïció i concepte, imatge i signe –si és que mai ha existit aquesta consciència–, i la seua restitució recauria en el caos. Només com a consumació del procés de mediació fóra imaginable aquesta consciència, com a utopia, tal com fou pensada pels filòsofs idealistes des de Kant amb el nom d'intuïció intel·lectual, que d'altra banda ha fracassat sempre que el coneixement actual l'ha invocada. Quan mitjançant manlleus de la poesia, la filosofia creu que pot eliminar el pensament objectivador i la seua història, l'antítesi de subjecte i objecte –segons la terminologia habitual–, i fins i tot espera que en una poesia muntada amb elements de Parmènides i Jungnickel hi parle l'Ésser mateix, aquesta filosofia s'acosta a la xerrameca cultural més depauperada. Amb sornegueria pagesa que invoca la qualitat d'allò primigeni, aquesta filosofia es nega a ajustar-se a les obligacions del pensament conceptual, per bé que les havia subscrietes des del moment que no s'estava de fer servir conceptes en la proposició i el judici, mentre que d'altra banda el seu element estètic no passa de ser una aigualida reminiscència de segona mà de Hölderlin, o de l'expressionisme, o de vegades fins i tot del *Jugendstil*, perquè cap pensament no pot confiar-se tan cegament i il·limitada al llenguatge com ho vol fer creure la idea del dir primigeni. La violència que es fan amb això recíprocament la imatge i el concepte brolla de l'argot de la propietat, en el qual tremolen paraules trasbalsades per la commoció bo i callant sobre què és allò que els commou. L'ambiciosa transcendència del llenguatge al sentit desemboca en un buit de sentit, que al capdavall el positivisme pot aferrar i circumscriure amb gran facilitat, per tal com encara que aquest llenguatge es crega superior al positivisme, de fet hi col·labora precisament pel seu buit de sentit, i no fa altra cosa que oferir-li material de crítica i jugar amb les seues cartes. Sota la suggestió d'aquests desenvolupaments, el llenguatge, quan encara gosa moure's en les ciències, s'aproxima a l'ofici artístic, i és l'investigador científic qui, en un sentit negatiu, més fermament serva la fidelitat estètica, en revoltar-se contra el llenguatge en general i, en comptes de rebaixar la paraula a mera paràfrasi dels seus números, s'estima més la taula numèrica, que almenys reconeix ja sense embuts la cosificació de la consciència i hi troba per a ella quelcom de semblant a una forma sense manlleus apològètics de l'art. És veritat que l'art ha estat sempre tan lligat a la tendència dominant de la Il·lustració que des de l'antiguitat s'ha servit en la seua tècnica de les troballes científiques. Però la quantitat muta en qualitat. Si la tècnica és absolutitzada en l'obra d'art, si la construcció es fa total i esborra allò que la motiva i s'hi contraposa –l'expressió–, si l'art pretén doncs ser directament ciència, ciència segons la seua mesura estricta, sanciona l'elevació preartística de la matèria, que té tant de sentit com puga tenir-ne l'Ésser dels seminaris de filosofia, amb la qual cosa s'agermana amb la cosificació. I fins al dia d'avui la funció d'allò que manca de funció, la funció de l'art, havia estat de protestar, ni que fos sordament, ni que fos, fins i tot, còsicament, contra la cosificació.

Però si l'art i la ciència es dissociaren en la història, tampoc no cal hipostatitzar-ne la

contraposició. L'aversió a la seua anacrònica mescla no santifica una cultura organitzada en compartiments. Perquè tot i que els compartiments siguem necessaris, la seua existència certifica, tanmateix, institucionalment, la renúncia a la veritat tota sencera. Els ideals de puresa i netedat, comuns a una filosofia veritable, orientada a valors d'eternitat, a una ciència internament organitzada sense clivelles, a prova de colps i d'empentes, i a un art intuïtiu desproveït de conceptes, són ideals que porten visible la marca d'un ordre repressiu. Hom demana de l'esperit un certificat d'aptitud administrativa, per tal que no ultrapasse les línies que assenyalen el límit culturalment confirmat de la cultura oficial. La premissa n'és que tot coneixement pot traslladar-se potencialment a ciència. Ni tan sols les teories del coneixement que distingeixen entre consciència precientífica i consciència científica no conceben aquesta diferència sinó en termes d'un pas gradual. Ara: el fet que no s'anés més enllà de la mera afirmació segura d'aqueix trasllat possible, sense que mai no arribés a transformar-se seriosament la consciència viva en consciència científica, remet, al capdavant, a la precarietat de la transició mateixa, a l'existència d'una diferència qualitativa. La més simple meditació sobre la vida de la consciència pot donar-nos a entendre fins a quin punt és inviable capturar amb la xarxa científista coneixements que no són, de cap manera, simples impressions i prou. L'obra de Marcel Proust, en la qual manquen tan escassament com en la de Bergson els elements científicopositivistes, és de cap a cap l'intent d'expressar coneixements necessaris i apressants relatius als homes i als lligams socials, uns coneixements que no podrien ser recollits sense més per la ciència, tot i que la seua aspiració a l'objectivitat no resta de cap manera minvada o rellegada a una vaga plausibilitat. La mesura d'aquesta objectivitat no és la verificació de les tesis establertes mitjançant la seua comprovació reiterada, sinó l'experiència humana individual que es manté aplegada en l'esperança i la desil·lusió. Dóna relleu a les seues observacions tot recordant-les, per confirmar-les o refutar-les. Però la seua unitat, individualment closa i en la qual malgrat tot hi apareix el tot, no seria susceptible de divisió, i de reordenació, entre les persones i aparats separats, per exemple, de la psicologia i la sociologia. Sota la pressió de l'esperit científicista i les seues *desiderata*, sempre presents i latents també en l'artista, i amb una tècnica imitada de les ciències, Proust ha procurat, en una espècie d'ordenació experimental, salvar o restablir allò que en els dies de l'individualisme burgès –quan la consciència individual encara es refiava d'ella mateixa i no s'angoixava per endavant sota la censura d'organització– era considerat com coneixement de l'home experimentat del tipus d'aquell ja desaparegut *homme de lettres*, un tipus que Proust conjura una vegada més com suprema encarnació del diletant. A ningú no se li hauria acudit llavors de considerar irrellevants i rebutjar com a accidentals i irracionals les comunicacions d'algú amb experiència, al·legant que aquesta experiència és només seua i no es pot generalitzar, sense més, en el terreny científic. Tanmateix, la part de les troballes que s'esmuny per les malles científiques es perd, sens dubte, per a la ciència mateixa. Com a ciència de l'esperit falla en allò que promet a l'esperit, que és obrir les seues formacions des de dins. El jove escriptor que vulga aprendre a la universitat què és una obra d'art, què és forma lingüística, què és qualitat estètica, fins i tot què és tècnica estètica, no hi copsarà en la major part dels casos més que bocins esparsos,

informacions que es prenen ja acabades de la filosofia en circulació en el moment, i que s'afegeixen més o menys arbitràriament al contingut de les formacions de què s'hi tracte. Però si adreça la seua atenció a l'estètica filosòfica, hom li fornirà proposicions d'un nivell d'abstracció que ni troben mediació amb les formacions que ell vol comprendre ni es troben en consonància, en veritat, amb el contingut rere el qual va. De tot això, en qual-sevol cas, no n'és culpable només la divisió del treball del *kosmos noetikos* en art i ciència, ni aquestes línies de demarcació poden ser eliminades sols per mitjà de la bona voluntat i d'una planificació superadora. I és que l'esperit, afaiçonat inapel·lablement segons el model del domini de la natura i de la producció material, es lliura al record d'aquell estadi ja ultrapassat, però que en promet un altre de futur, a la transcendència respecte de les endurides relacions de producció, i això paralitza el seu procediment especialitzat precisament enfront dels seus objectes específics.

En relació al procediment científic i la seua fonamentació filosòfica com a mètode, l'assaig, segons la seua idea, treu totes les conseqüències de la crítica al sistema. Fins i tot les doctrines empiristes, que atorguen preeminència a l'experiència –impossible de cloure i d'anticipar– per sobre de l'ordre fix dels conceptes, no deixen de ser sistemàtiques en la mesura que malden per escatir condicions del coneixement concebudes si fa no fa com a constants i desenvolupen el coneixement en una connexió tan constant com és possible. L'empirisme, no pas menys que el racionalisme, fou des de Bacon –ell mateix assagista– «mètode». El dubte pel que fa al dret absolut del mètode gairebé no s'ha realitzat, en la manera de procedir del pensament mateix, més que en l'assaig. L'assaig té en compte la consciència de no-identitat sense ni tan sols enunciar-la; és radical en el no-radicalisme, i ho és també en la negativa a reduir-ho tot a un principi, en l'accentuació del parcial enfront del total, en el seu caràcter fragmentari. «Potser sí que el gran *sieur* de Montaigne va sentir una cosa semblant quan donà als seus escrits el qualificatiu meravellosament formós i encertat d'*essays*. Perquè la senzilla modèstia d'aquest mot és una superba cortesia. L'assagista rebutja les pròpies orgullosos esperances, que sovint s'imaginen que han arribat fins a l'últim de tot –tanmateix només pot oferir explicacions de les poesies d'altri o en el millor dels casos explicacions dels propis conceptes. Però ell irònicament s'inclou en aquesta petitesa, en l'eterna petitesa dels més profunds pensaments enfront de la vida, i amb irònica modèstia encara la subratlla.»⁴ L'assaig no s'ajusta a la regla del joc de la ciència i la teoria organitzades, segons la qual, com diu la frase de Spinoza, l'ordre de les coses és el mateix que el de les idees. Perquè l'ordre sense esclatx dels conceptes no coincideix amb l'ens, l'assaig no apunta a una construcció tancada, deductiva o inductiva. Es revolta sobretot contra la doctrina, arrelada d'ençà de Plató, segons la qual allò canviant, allò efímer, és indigne de la filosofia. Es revolta contra aquesta antiga injustícia feta a allò peridor, per la qual encara se'l torna a condemnar en el concepte. L'assaig recula espantat davant la violència del dogma segons el qual el resultat de l'abstracció, el concepte atemporal i invariable, i no la individualitat que hi subjau i que ell aferra, mereix la dignitat ontològica. L'engany de l'*ordo idearum* com a *ordo rerum* és l'arrel de la postura que pren quelcom de mediat com a immediat. Igual que no es pot pensar quelcom de merament fàctic sense concepte, perquè pensar-ho

significa sempre conceptuar-ho, així tampoc no és pensable el concepte més pur sense cap referència a la facticitat. Fins i tot les formacions de la fantasia, suposadament alliberades de l'espai i el temps, remetent a existència individual, per derivadament que siga. Per això l'assaig no es deixa intimidar davant la depravada profunditat pensadora segons la qual història i veritat es contraposen de manera inconciliable. Si la veritat té realment un nucli temporal, el contingut històric ple hi esdevé element integral; el *a posteriori* es converteix concretament en *a priori*, com reclamaven Fichte i els seus successors només en general. La referència a una existència –a la qual l'assaig atorga tanta substància com la teoria tradicional a les meres categories– és referència a la història tota sencera; l'experiència purament individual, amb la qual comença la consciència perquè és allò que té més a prop, està mediada ella mateixa per la més àmplia de la humanitat històrica; i la idea que en comptes d'això aquesta siga mediada i el propi, individual, en cada cas siga el no mediat, no és més que autoengany de la societat i la ideologia individualistes. Per això l'assaig impugna el menysteniment d'allò històricament produït com a objecte de la teoria. És insostenible la distinció entre una filosofia primera i la mera filosofia de la cultura, que pressuposaria la primera i construiria a partir del seu fonament, distinció que val per a racionalitzar teorèticament el tabú existent pel que fa a l'assaig. Perd així la seua autoritat un mode de procedir de l'esperit que honora com a cànon la separació d'allò temporal i allò intemporal. Un nivell d'abstracció més elevat no atorga al pensament ni dignitat superior ni contingut metafísic; més aviat aquest es volatilitza amb la progressió de l'abstracció, i l'assaig voldria justament esmenar-ho això una mica. El retret habitual contra l'assaig, que és fragmentari i ocasional, postula sense més el caràcter donat de la totalitat, i amb això la identitat de subjecte i objecte, fent com si s'estigués en possessió del tot. L'assaig, però, no es proposa de buscar l'etern en allò peridor i fer-ne una destil·lació, sinó més aviat d'eternitzar allò peridor. La seua debilitat dona testimoniatge de la no-identitat mateixa que ell ha d'expressar; de l'excés de la intenció sobre la cosa i, amb això, d'aquella utopia rebutjada en la divisió del món entre l'etern i el peridor. En l'assaig emfàtic el pensament es deslliura de la idea tradicional de veritat.

Amb això deixa alhora en suspens el concepte tradicional de mètode. El pensament té profunditat segons la profunditat amb què penetra en la cosa, no segons la profunditat amb què la redueix a una altra cosa. Això és el que esmerça polèmicament l'assaig en tractar allò que, segons les regles del joc, es considera derivat sense resseguir-ne ell mateix la definitiva derivació. Pensa tot junt en llibertat allò que troba junt en l'objecte que tria lliurement. No s'encaterina amb un àmbit més enllà de mediacions –que són les mediacions històriques en les quals està sedimentada la societat tota sencera–, sinó que busca els continguts de veritat com a històrics ells mateixos. L'assaig no pregunta per res de donat i primigeni, en dany de la societat socialitzada, la qual, justament perquè no tolera res que no haja estat afaïçonat per ella, l'última cosa que podria tolerar seria allò que recorda la seua pròpia omnipresència, raó per la qual ha d'evocar necessàriament, com a complement ideològic, aquella natura de la qual la seua praxi no en deixa res. L'assaig revoca sense paraules la il·lusió que el pensament pot eixir-se'n del que és *thesei*, cultura, per irrompre en el que és *physei*, natura. Lligat per allò fixat, per allò confessadament

derivat, per allò format, l'assaig honora la natura en confirmar que aquesta no és ja l'home. El seu alexandrinisme és una resposta a la pretensió del saüquer i el rossinyol, que, quan és el cas que la xarxa universal els permet encara sobreviure, voldrien fer creure que, per la seua mera existència, la vida continua vivint. L'assaig abandona la ruta militar que cerca els orígens i que en veritat condueix al més derivat de tot, a l'ésser, a la ideologia duplicadora d'allò que ja existeix de totes maneres, però sense que per això acabe esvaint-se la idea mateixa d'immediatesa, postulada ja pel sentit mateix de la mediació. Tots els esglaons del mediat són immediats per a l'assaig, abans que es pose a reflexionar.

De la mateixa manera que la dada original, nega també la definició dels seus conceptes. La filosofia ha fet valer la seua crítica plena sota els aspectes més divergents: en Kant, en Hegel, en Nietzsche. Però la ciència no ha fet mai seua aquesta crítica. Mentre que el moviment que comença amb Kant, dirigit contra les romanalles escolàstiques presents en el pensament modern, substitueix les definicions verbals per la formació dels conceptes a partir del procés en el qual es produeixen, les ciències particulars, a fi de preservar la seguretat de la seua operació, s'atenen obstinadament a l'obligació precrítica de donar definicions; en això els neopositivistes, per als qui la filosofia és el mètode científic, coincideixen amb l'escolàstica. L'assaig, en canvi, assumeix l'impuls antisistemàtic en el seu procedir mateix i introdueix conceptes sense gaires miraments, «immediatament», tal com els rep. Només són precisats, aquests conceptes, arran de les seues relacions recíproques. Però en això troba suport en els conceptes mateixos. Perquè és pura superstició de la ciència afaiçonadora de creure que els conceptes són en ells mateixos indeterminats, i que sols assolirien determinació a través de la seua definició. La ciència necessita d'aquesta idea del concepte com a *tabula rasa* per tal d'afermar la seua pretensió de domini, pretensió de ser el poder únic que para la taula. En realitat, tots els conceptes es troben ja prèviament concretats pel llenguatge en el qual es troben. L'assaig parteix d'aquestes significacions i les desenvolupa, en tant que són essencialment llenguatge; voldria ajudar-lo en la seua relació amb els conceptes, i prendre aquests, tot reflectint-los, tal i com es troben anomenats ja inconscientment en el llenguatge. És això el que albira el procediment de l'anàlisi de significats de la fenomenologia, deixant de banda el fet que fetitxitzava la relació dels conceptes amb el llenguatge. L'assaig és tan escèptic davant això com pel que fa a les definicions. Accepta sense fer-ne apologia l'objecció que ningú no sap, fora de qualsevol dubte, què cal entendre pels conceptes. Perquè se n'adona que l'exigència de definicions estrictes serveix, fa ja temps, per a bandejar, mitjançant manipulacions que fixen els significats dels conceptes, l'element amoinador i perillós de les coses que viuen en els conceptes. Tanmateix, no per això pot l'assaig estar-se d'emprar conceptes generals —ni tan sols el llenguatge, que no fetitxitzava el concepte, pot prescindir-ne—, ni hi procedeix a la babalà. Per això atorga més rellevància a l'exposició, en comparació amb els procediments que distingeixen el mètode de la cosa, indiferents respecte de la presentació del seu contingut objectivat. El «com» de l'expressió ha de salvar en precisió allò que sacrifica la renúncia a la delimitació estricta, sense lliurar però allò que es vol tractar a l'arbitrarietat de les significacions conceptuals decretades d'una vegada i per a sempre. Benjamin fou en això un mestre inigualat. Però aquesta mena de precisió no pot

restar atomitzada. L'assaig no promou menys sinó, al contrari, més la interacció dels seus conceptes en el procés de l'experiència intel·lectual. En aquesta, els conceptes no constitueixen un continu operatiu, el pensament no hi avança de manera unidireccional, sinó que els diversos moments es teixeixen plegats com en un tapís. De la densitat d'aquest entrellaçament en depén la fecunditat del pensament. En realitat, el pensador no pensa, ans esdevé escenari de l'experiència intel·lectual, sense oferir-la. Tot i que hi extreu també els seus impulsos, el pensament tradicional, d'acord amb la seua forma pròpia, n'elimina el record. L'assaig, en canvi, tria l'experiència intel·lectual com a model, per bé que sense imitar-la simplement com a forma reflectida; la sotmet a mediació a través de la seua pròpia organització conceptual; el seu procediment, si es vol, és metòdicament ametòdic.

La manera com l'assaig es fa seus els conceptes es podria comparar sobretot amb el capteniment de qui, trobant-se en un país estranger, ha de llançar-se a parlar-ne la llengua en comptes d'anar component-la, segons els procediments escolars, mitjançant l'acumulació d'elements. Llegirà sense diccionari. I quan haja vist la mateixa paraula trenta vegades en contextos sempre canviants, n'haurà copsat el sentit molt millor que si hagués buscat al diccionari totes les significacions recollides, que són en la major part dels casos massa estretes en relació als canvis de context, i massa vagues pel que fa als matisos inconfusibles que aquest estableix en cada cas. I així com aquest tipus d'aprenentatge s'exposa a l'error, així també l'assaig com a forma; l'assaig ha de pagar, per la seua afinitat amb l'experiència intel·lectual oberta, el preu de la manca d'aquella mena de seguretat temuda com la mort per la norma del pensament establert. L'assaig no només descura la certesa lliure de dubte, sinó que, més encara, renuncia a aquesta certesa com a ideal. Es fa veritable en el seu procés de fer-se, que el porta més enllà d'ell mateix, no en la recerca obsessiva de fonaments, semblant a la de qui va en cerca de tresors amagats. Allò que il·lumina els seus conceptes és un *terminus ad quem* ocult en l'assaig mateix, no pas un *terminus a quo* descobert: en això palesa el seu mètode mateix la intenció utòpica. Tots els seus conceptes han de ser exposats de manera que es recolzen mútuament, que cadascun d'ells s'articule segons la seua configuració en relació als altres. En l'assaig s'apleguen en un tot llegible elements discrets, diferenciats i contraposats; l'assaig, però, no és ni bastida ni construcció. Com a configuració, tanmateix, els elements hi cristal·litzen pel seu moviment. És un camp de forces, de la mateixa manera que, sota la mirada de l'assaig, tot producte de l'esperit ha de transformar-se en un camp de forces.

L'assaig és una provocació amable a l'ideal de la *clara et distincta perceptio* i de la certesa lliure de dubte. En conjunt caldria interpretar-lo com una protesta contra les quatre regles que el *Discours de la Méthode* de Descartes dreça als inicis de la ciència occidental i la seua teoria. La segona d'aquestes regles, la divisió de cadascuna de les dificultats «en tantes parts com fos possible i com calgués per a resoldre-la millor»,⁵ esbossa aquella anàlisi elemental sota el signe de la qual la teoria tradicional posa en consonància els esquemes d'ordre conceptual amb les estructures de l'ésser. L'objecte de l'assaig, emperò, els artefactes, es resisteixen a l'anàlisi elemental i només poden construir-se a partir de la seua idea específica. No debades va tractar Kant, pel que fa a aquesta qüestió, de manera

anàloga les obres d'art i els organismes, per bé que continuà alhora distingint-los, insubornablement, contra tot obscurantisme romàntic. Cal no hipostatitzar la totalitat com a entitat primera i tampoc el producte de l'anàlisi, els elements. Enfront d'això, l'assaig s'orienta segons la idea d'aquella mena d'interacció que rebutja tan fermament la pregunta pels elements com la recerca d'allò elemental. Ni els moments poden ser desenvolupats purament a partir del tot ni, a l'inrevés, el tot a partir dels moments. El tot és mònada i no ho és; els seus moments, d'índole conceptual com a tals, remetent més enllà de l'objecte específic en què s'apleguen. L'assaig, però, no els persegueix fins allà on, enllà de l'objecte específic, es legitimarien: si ho fes cauria en una dolenta infinitud. Més aviat s'acosta tant a l'*hic et nunc* de l'objecte que aquest es dissocia en els moments en els quals té la seua vida, en comptes de ser objecte i prou.

La tercera regla cartesiana, «conduir per ordre els meus pensaments, començant pels objectes més simples i més fàcils de conèixer per ascendir a poc a poc, gradualment, fins el coneixement dels més complexos», contradiu asprament la forma assaig en la mesura que aquesta parteix del més complex i no del més simple o d'allò més conegut i familiar. La forma assaig s'até impertorbable a l'actitud de qui comença l'estudi de la filosofia i ja en té, més o menys, una idea feta. Difícilment es lliurarà a la lectura dels autors més simples, el *common sense* dels quals sol lliscar allà on caldria detenir-se, sinó que més aviat anirà als aparentment més difícils, els quals projecten aleshores la seua llum retrospectivament vers allò senzill i ho il·luminen com a «posició del pensament respecte de l'objectivitat». La ingenuïtat de l'estudiant, a qui només satisfà –i encara gràcies– el més difícil i formidable, és més entenimentada que no la pedanteria de l'adult que amb dit amenaçador adverteix al pensament que ha de capir primerament allò senzill abans d'endinsar-se en allò complex, que tanmateix és el que li atrau. Aquesta mena d'ajornament del pensar no fa més que impedir-lo. Enfront del *convenciu* de la comprensibilitat, de la idea de la veritat com a conjunt d'efectes, l'assaig obliga a pensar de bon començament la cosa en tota la seua complexitat, tot fent de correctiu d'aquella primitivitat encarcarada que sempre s'associa a la *ratio* corrent. Si la ciència trasllada la dificultat i complexitat d'una realitat antagonista i fragmentada monàdicament a models simplificadors, falsejant-la segons el seu costum, i els matisa posteriorment mitjançant pretesos exemples materials, l'assaig es desempallega d'antuvi de la il·lusió d'un món simple, i en el fons lògic, tan còmoda per a la defensa d'allò que merament existeix. La seua originalitat no és un afegit, sinó el seu mitjà mateix. De grat atribueix el pensament establert aquesta originalitat a la mera psicologia del subjecte del coneixement, creient que així descarta allò que té de necessari. Les solemnes declaracions científiques contra l'excés d'enginy no afecten en veritat al mètode, que seria poc digne de confiança per la seua precipitació, sinó al caràcter desconcertant de la cosa que aquest permet de manifestar-se.

La quarta regla cartesiana, segons la qual cal «fer arreu recomptes tan complets i revisions tan generals» que hom pugui estar «segur de no ometre res», que és el principi veritablement sistemàtic, reapareix encara inalterada en la polèmica de Kant contra el pensament «rapsòdic» d'Aristòtil. Coincideix amb el retret que es fa a l'assaig de no ser, per dir-ho com els mestretites, exhaustiu, quan és el cas que tot objecte, i sens dubte l'objecte

intel·lectual, inclou infinits aspectes, en la selecció dels quals tan sols decideix la intenció de qui coneix. La «revisió general» seria possible tan sols en el cas que estigués clar d'antuvi que l'objecte que cal tractar es resol del tot en els conceptes del seu tractament; que no en restaria res que no pogués ser anticipat a partir d'aquests conceptes. Ara: la regla de la completesa dels membres particulars pretén, en coherència amb aquella primera hipòtesi, que l'objecte pot ser exposat en una connexió deductiva sense esclertes, la qual cosa no deixa de ser un supòsit propi de la filosofia de la identitat. Com l'exigència de definició, també aquesta regla cartesiana, com a indicació pràctica de pensament, ha sobreviscut al teorema racionalista en què recolzava, car també a la ciència empírica i oberta se li exigeix visió de conjunt i continuïtat en l'exposició. Amb això el que en Descartes era consciència intel·lectual que pretén vetllar pel caràcter necessari del coneixement es transforma en arbitriarietat, la d'un *frame of reference*, d'una axiomàtica que cal col·locar al principi per satisfer l'exigència metòdica i per donar plausibilitat al tot, sense que siga possible provar-ne la validesa o la pròpia evidència; o encara, en la versió alemanya, en l'arbitriarietat d'un «projecte» (*Entwurf*) que, amb el seu *pathos* d'anar a la recerca de l'ésser mateix no fa altra cosa que amagar les seues condicions subjectives. L'exigència de continuïtat en la direcció del pensament tendeix ja a donar per feta la concordança en l'objecte, una harmonia inherent a aquest. Però la continuïtat en l'exposició estaria en contradicció amb el caràcter antagònic de la cosa, mentre no definesca la continuïtat ensems com a discontinuïtat. En l'assaig com a forma es fa present, de manera inconscient i no teòrica, la necessitat d'anul·lar les pretensions teòricament ultrapassades de completesa i de continuïtat també en el procediment concret de l'esperit. Si es rebel·la estèticament contra el mètode mesquí que no té cap altra pruija que no ometre res, és perquè respon a una motivació epistemologicocrítica. La concepció romàntica del fragment com a creació inacabada que es projecta nogensmenys vers l'infinít per mitjà de l'autoreflexió defensa aquest motiu antiidealista al si mateix de l'idealisme. Tampoc en la forma d'exposició no ha de fer l'assaig com si hagués deduït l'objecte, i ja no tingués res més a dir-ne. És inherent a la seua forma la seua pròpia relativització: l'assaig ha de compondre's com si pogués interrompre's en qualsevol moment. L'assaig pensa en fragments, de la mateixa manera que la realitat és feta de fragments, i troba la seua unitat a través de les ruptures, no tractant d'aplanar-les. La uniformitat de l'ordre lògic enganya quant a la naturalesa antagonista d'allò a què se li imposa aquest ordre. La discontinuïtat és indescribable de l'assaig, la seua comesa és sempre un conflicte ajornat. Alhora que compatibilitza conceptes per la seua funció en el paral·lelògram de forces de les coses, recula davant el concepte superior sota el qual caldria aplegar-los tots; perquè el mètode de l'assaig sap que allò que aquest aparenta fornir és insoluble, i tanmateix tracta de fornir-lo. El terme «assaig», en el qual s'agermanen la utopia del pensament de tocar-hi i alhora la consciència de la pròpia fal·libilitat i provisionalitat, dóna indici, com s'esdevé d'altra banda amb moltes terminologies que sobreviuen històricament, sobre la forma en qüestió, que cal saber valorar encara més pel fet que no ho fa programàticament, sinó com a característica de la intenció de tempteig. L'assaig ha d'aconseguir que es projecte la llum de la totalitat per un tret parcial, triat deliberadament o trobat a l'atzar, sense

afirmar però que aquesta totalitat és present. L'assaig esmena allò casual o particularitzat de les seues interpretacions i fa que aquestes, bé seguint el seu propi curs, bé com a peça de mosaic en la relació amb altres assaigs, es multipliquen, es confirmen o es limiten; no les redueix pas de manera abstracta a unitats característiques tretes d'aquelles interpretacions. «Vet ací el que distingeix un assaig d'un tractat. Escriure assagísticament vol dir procedir de manera experimental, és a dir, retornar sobre l'objecte una i altra vegada, interrogar-lo, temptejar-lo, examinar-lo, pensar-lo de cap a cap, atacar-lo des de diferents costats, aplegar allò que hom hi veu amb els ulls de l'intel·lecte i traslladar a paraules allò que l'objecte permet veure en les condicions creades per l'escriptura.»⁶ El neguit que causa aquest procediment, la sensació que pot prolongar-se arbitràriament, té el seu punt de veritat i el seu punt de falsedat. De veritat perquè, certament, l'assaig no tanca, i la incapacitat per fer-ho retorna com a paròdia del seu propi *a priori*; i llavors se li carrega com a culpa allò de què en realitat són culpables les formes que esborren el rastre de l'arbitrarietat. Però també hi ha falsedat en aquest neguit perquè, malgrat tot, la constel·lació de l'assaig no és tan arbitrària com es pensa un subjectivisme filosòfic que canvia el constrenyiment de la cosa pel de l'ordre conceptual. L'assaig està determinat per la unitat del seu objecte juntament amb la de la teoria i l'experiència encarnades en aquest. L'obertura de l'assaig no és la vagarosa obertura del sentiment i de l'estat d'ànim, sinó que pren perfils precisos pel seu contingut. S'oposa a la idea d'obra capital, una idea que reflecteix ella mateixa la de creació i totalitat. La seua forma s'ajusta al pensament crític segons el qual l'home no és creador, res humà no és creació. L'assaig mateix, referit sempre a quelcom de ja creat, no es presenta com a creació ni pretén tampoc aconseguir res d'omniabraçador, la totalitat del qual pogués assemblar-se a la de la creació. La seua totalitat, la unitat d'una forma construïda en si mateixa i a partir de si mateixa, és totalitat del no total, és a dir, que ni tan sols com a forma afirma la tesi de la identitat de pensament i cosa, que rebutja pel que fa al contingut. L'alliberament respecte de la coerció de la identitat atorga de vegades a l'assaig el que se li escapa al pensament oficial, el moment de l'inesborrable, del color indeleble. Determinades paraules estrangeres utilitzades per Simmel –com ara *cachet* o *attitude*– revelen aquesta intenció, per bé que sense que la qüestió mateixa fos tractada per ell teòricament.

L'assaig és alhora més obert i més tancat del que agrada al pensament tradicional. És més obert en la mesura que, per la seua disposició mateixa, nega tot sistema i respon millor a la seua pròpia naturalesa com més rigorosament s'hi até; els residus sistemàtics presents en determinats assaigs, com ara la infiltració d'estudis literaris per filosofemes àmpliament estesos, assumits tal com vénen, amb els quals pretenen guanyar respectabilitat, no aporten més que les trivialitats psicològiques. Però l'assaig és més tancat perquè treballa empàticament en la forma d'exposició. La consciència de la no identitat de l'exposició i la cosa l'obliga a un esforç sense límit. Tan sols ací hi ha analogia entre l'assaig i l'art; altrament, pels conceptes que hi apareixen, que obtenen de l'exterior no només el seu significat sinó també el seu lligam teòretic, serva necessàriament parentiu amb la teoria. Certament, el seu capteniment envers aquesta és tan prudent com envers el concepte. No tan sols no es deriva obligadament de la teoria –l'errada capital de tots

els treballs assagístics tardans de Lukács—, sinó que tampoc no és, per dir-ho així, pagament a compte de síntesis futures. El desastre amenaça l'experiència intel·lectual com més esforçadament se solidifica en teoria i es condueix com si tingués la pedra filosofal a les mans. I tanmateix aspira, d'acord amb el seu sentit inherent, a aquesta mena d'objectivació. L'assaig reflecteix aquesta antinòmia. Així com absorbeix de fora conceptes i experiències, també teories. Però la seua relació amb aquestes no és una relació de punt de vista. Si la manca de punt de vista de l'assaig no respon ja a un sotmetiment ingenu davant la prominència dels seus objectes; si aprofita, en canvi, la relació amb els seus objectes com a mitjà per sostreure's al constrenyiment del principi, li és permès de realitzar, de manera paròdica, per dir-ho així, la polèmica, que en un altre cas seria impotent, del pensament contra la mera filosofia del punt de vista. L'assaig devora les teories que li són properes; la seua tendència és sempre la liquidació de l'opinió, incloent-hi també aquella de la qual parteix. L'assaig és allò que fou de bon començament: la forma crítica *par excellence*; i, com a crítica immanent de les formacions espirituals, com a confrontació del que aquestes són amb el seu concepte, l'assaig és crítica de la ideologia. «L'assaig és la forma de la categoria crítica del nostre esperit. Perquè qui critica necessàriament ha d'experimentar, ha de crear condicions en les quals un objecte pugui ser visible de nou, sols que de manera diferent a com apareix en un autor donat; i sobretot cal sotmetre a prova, assajar, la caducitat de l'objecte, i aquest és precisament el sentit de la petita variació que experimenta l'objecte en mans del seu crític.»⁷ Quan hom retreu a l'assaig manca de punt de vista i relativisme perquè no reconeix cap punt de vista extern a ell, el que s'hi posa en joc de nou és la idea de la veritat com a cosa «feta i acabada», com a jerarquia de conceptes, una idea que Hegel —que no s'estimava gens els punts de vista— destruï: és ací on l'assaig toca el seu extrem, la filosofia del saber absolut. L'assaig voldria guarir el pensament de la seua arbitrarietat tot recollint-la mitjançant la reflexió en el seu procedir propi, en comptes de disfressar-la com a immediatesa.

És cert, de tota manera, que aquella filosofia no s'alliberà mai d'una certa inconseqüència, derivada del fet que criticava el concepte superior abstracte, el simple «resultat», en nom de la discontinuïtat inherent al procés, alhora que, segons el costum idealista, parlava de mètode dialèctic. És per això que l'assaig és més dialèctic que la dialèctica quan aquesta s'exposa a si mateixa. Li pren la paraula a la lògica hegeliana: no es pot brandar immediatament la veritat de la totalitat contra els judicis particulars, ni limitar la veritat al judici particular, sinó que cal prendre's literalment la pretensió de veritat de la singularitat fins l'evidència de la seua no-veritat. Allò que n'hi ha d'agosarat, d'anticipador, de no totalment garantit, en cadascun dels detalls de l'assaig provoca la negació per uns altres; la no-veritat en què l'assaig s'endinsa a consciència és l'element de la seua veritat. Sens dubte hi ha també no-veritat en la seua mera forma, en la seua relació amb allò culturalment preformat, i derivat, que tracta com si fos ens en si. Però com més energies esmerça a bandejar el concepte de quelcom de primer, i a negar-se a extreure la cultura de la natura, més pregonament reconeix l'essència natural de la cultura mateixa. Fins als nostres dies s'hi perpetua la connexió cega amb la natura, és a dir, el mite, i sobre això precisament reflexiona l'assaig: la relació entre natura i cultura és el seu autèntic

tema. No debades, en comptes de «reduir-los», l'assaig se submergeix en els fenòmens de cultura, com en una segona natura, una segona immediatesa, per tal d'anul·lar-ne, obstinadament, la il·lusió. L'assaig s'enganya tan escassament com la filosofia dels orígens sobre la diferència entre la cultura i allò que hi subjau. Però per a ell la cultura no és un epifenomen que caldria destruir, per damunt de l'ésser, sinó que fins i tot allò que hi subjau és *thesei*, la falsa societat. És per això que per a l'assaig l'origen no val més que la sobreestructura. Deu la llibertat en l'elecció dels objectes, la sobirania envers totes les *priorities* del fet concret o de la teoria, al fet que per a l'assaig tots els objectes es troben, en certa mesura, equidistants del centre: del principi que a tots embruixa. No exalça l'ocupació amb allò originari perquè siga originari, en detriment d'allò sotmès a mediació, perquè per a ell aquest caràcter d'originari és també objecte de reflexió, i és quelcom de negatiu. Això correspon a una situació en què l'originari, com a punt de vista de l'esperit enmig del món socialitzat, ha esdevingut mentida. Una mentida que s'estén des de l'elevació de conceptes històrics trets de llengües històriques al rang de paraules primigènies fins a l'ensenyament acadèmic del *creative writing*, i al primitivisme transformat en activitat professional, tot passant per les flautes dolces i el *finger painting*, en què la misèria pedagògica hi es presentada com a virtut metafísica. El pensament no resta al marge de la rebel·lió baudelairiana de la poesia contra la natura com a reserva social. Tampoc el pensament no té ja d'altres paradisos que els artificials, i a ells es llança l'assaig. I ja que, com va dir Hegel, no hi ha res entre el cel i la terra que no estiga sotmès a mediació, l'assaig només pot ser fidel a la idea d'immediatesa que a través de les mediacions, alhora que n'esdevé víctima tan bon punt aferra immediatament allò no mediat. Amb murrieria es fa fort l'assaig en els textos, com si existissen sense més, donats, i tinguessen autoritat. D'aquesta manera aconsegueix, però sense l'engany de quelcom de primigeni, un sòl per als peus, per dubtós que siga, que podria comparar-se amb l'antiga exègesi teològica dels textos. La seua tendència, tanmateix, és la contrària, la crítica: la tendència a confrontar els textos amb el seu concepte empàtic, amb la veritat que cadascun d'ells al·ludeix encara que no vulga aludir-hi, tot maldant per sacsejar la cultura en les seues pretensions, per induir-la a admetre la seua no-veritat, és a dir, precisament aquella aparença ideològica en què la cultura es manifesta com sotmesa a la natura. Sota l'esguard de l'assaig la segona naturalesa es percep a si mateixa com naturalesa primera.

Si la veritat de l'assaig es mou a través de la seua no-veritat, no haurem de buscar-la en la mera contraposició amb allò que té d'insincer i proscrit, sinó en això mateix, en la seua mobilitat, en la seua manca d'aquella solidesa l'exigència de la qual la ciència va transferir de les relacions de propietat a l'esperit. Aquells que es creuen en l'obligació de defensar l'esperit contra la manca de solidesa, són els seus enemics: l'esperit mateix, un cop emancipat, és mòbil. Així que vol alguna cosa més que la simple repetició administrativa i l'elaboració d'allò que existeix ja en cada cas, presenta aspectes no garantits; però la veritat al marge d'aquest joc fóra mera tautologia. Històricament, doncs, l'assaig es troba emparentat amb la retòrica, a la qual l'esperit científic ha volgut, d'ençà de Descartes i Bacon, fer miques, fins que de manera conseqüent en l'era científica la reduí

a una ciència *sui generis*, la ciència de la comunicació. Possiblement la retòrica ha estat sempre pensament adaptat al llenguatge de la comunicació. Aquest pensament aspirava a una eficàcia immediata: la satisfacció vicària de l'auditori. Precisament en l'autonomia de l'exposició, que el distingeix de la comunicació científica, l'assaig conserva un rastre d'aquell element comunicatiu que no té aquesta. Les satisfaccions que la retòrica vol donar a l'oïdor són sublimades en l'assaig en una idea de felicitat com a llibertat enfront de l'objecte, llibertat que fa més justícia a l'objecte que si aquest fos inserit en l'ordre implacable de les idees. La consciència científicista, oposada a tota concepció antropomòrfica, ha estat sempre aliada amb el principi de realitat, i tan hostil a la felicitat com aquest. Si el domini de la naturalesa pretén sempre que té com a finalitat la felicitat, aquesta apareix alhora als seus ulls com a regressió a un estat de mera naturalesa. Això es fa palès fins en les filosofies més altes, fins en Kant i Hegel. Tot i que tenen el seu *pathos* en la raó, en la idea absoluta de la raó, no s'estan de bescantar-la, com a impertinent i irrespectuosa, en la mesura que relativitza coses plenament vigents. Contra aquesta propensió, l'assaig salva un moment de sofística. L'hostilitat a la felicitat del pensament crític oficial és perceptible, especialment, en la dialèctica transcendental de Kant, que voldria eternitzar la frontera entre enteniment i especulació i evitar, com diu la metàfora característica, el «vagareig en móns intel·ligibles». Mentre que en Kant la raó que es critica ella mateixa pretén estar amb els dos peus fermament en terra, fonamentant-se a si mateixa, en veritat esdevé, segons la seua inspiració més íntima, hermètica envers qualsevol innovació i es gira d'esquena a la curiositat, el principi del plaer del pensament, bescantat també per l'ontologia existencial. Allò que Kant, quant al fons, reconeix com la finalitat de la raó –la instauració de la humanitat, la utopia–, no ho permet la forma, la teoria del coneixement, que impedeix a la raó d'anar més enllà del domini de l'experiència, que en el mecanisme del simple material i de la categoria inmutable, s'encongeix en allò que ha existit de sempre. Tanmateix, l'objecte de l'assaig és la novetat com a novetat, allò que no es pot reduir al passat, que no es pot traduir a formes preexistents. En reflectir l'objecte sense violència, diguem-ne, l'assaig es queixa calladament tot al·legant que la veritat potser traeix la felicitat i amb això també a si mateixa; i aquesta queixa mou l'assaig a una actitud irada. El caràcter persuasiu de la comunicació hi és privat de la seua finalitat original, com en el canvi de funció de determinats trets en la música autònoma, i esdevé determinació pura de l'exposició en si, d'allò que és forçós en la seua estructura, que no pretén reproduir la cosa, sinó reconstruir-la a partir dels seus *disjecta membra* conceptuals. Ara: les bescantades transicions de la retòrica, en les quals les associacions, la multivocitat de les paraules i l'omissió de síntesis lògiques tenien com a finalitat posar les coses fàcils a l'oïdor i, una vegada afeblit, sotmetre'l a la voluntat de l'orador, es fonen en l'assaig amb el contingut de veritat. Les seues transicions desautoritzen la deducció concloent a favor de les connexions transversals entre elements, en les quals no hi ha espai per a la lògica dicursiva. Fa servir l'equívoc no pas per descurança, ni perquè ignore que el científicisme el prohibeix, sinó per arribar allà on la crítica dels equívocs, la mera distinció dels significats, poques vegades hi arriba: al fet que sempre que una paraula cobreix una diversitat, allò divers no pot ser del tot diferent, sinó que la

unitat de la paraula evoca una unitat, per amagada que estiga, de la cosa, sense que, evidentment, aquesta es puga confondre, com s'esdevé d'habitud en les filosofies restauratives actuals, amb parentius lingüístics. També en això frega l'assaig la lògica musical, l'art altament rigorós i tanmateix sense conceptes de la transició musical per lliurar al llenguatge que parla quelcom d'allò que ha perdut sota el domini de la lògica discursiva, la qual, això no obstant, no pot ser bandejada, sinó només vençuda en astúcia quant a les seues formes pròpies gràcies a la penetració de l'expressió subjectiva. Perquè l'assaig no es troba tot simplement en oposició al procediment discursiu. L'assaig no és il·lògic; lluny d'això, s'ajusta a criteris lògics en la mesura que el conjunt de les seues proposicions ha de presentar-se de manera coherent. No hi poden restar simples contradiccions, llevat que deriven com a tals de la cosa mateixa. Però desenvolupa les idees d'una manera diferent a la lògica discursiva. Ni és deducció d'un principi ni segueix observacions particulars proveïdes de coherència. Coordina els elements en comptes de subordinar-los; i sols l'essència del seu contingut, no pas el seu mode de presentació, és commensurable amb els criteris lògics. Si l'assaig, comparat amb les formes en què es comunica indifereentment un contingut ja preparat, és més dinàmic que el pensament tradicional, gràcies a la tensió entre l'exposició i allò exposat, és al mateix temps més estàtic, com a juxtaposició construïda. Només en això rau la seua afinitat amb la imatge, tret del fet que l'estàtica de l'assaig és la de relacions de tensió detingudes en certa manera. La lleugera elasticitat del raonament de l'assagista el mena, obligadament, a una intensitat més gran que la del pensament discursiu, perquè l'assaig no procedeix, com aquest, de manera cega, automatitzada, sinó que en cada moment ha de reflexionar sobre si mateix. Certament, aquesta reflexió no afecta sols a la seua relació amb el pensament establert, sinó també a la retòrica i la comunicació. Altrament, allò que creuria ser supracientífic fóra en realitat, més aviat, precientífic.

L'actualitat de l'assaig és l'actualitat de l'anacronisme. L'hora li és menys favorable que mai. Es troba aixafat entre una ciència organitzada en la qual tots pretenen controlar-ho tot i a tothom, i que exclou allò que no s'ajusta al consens mitjançant lloances hipòcritament exalçadores d'«intuïtiu» i «suggeridor», i una filosofia que s'acontenta amb les restes buides i abstractes d'allò que la professió científica encara no ha ocupat i que precisament per això esdevé per a ella objecte d'una activitat de segon grau. Però l'assaig s'ocupa amb allò que hi ha de cec en els seus objectes. Voldria fer esclatar, amb conceptes, allò que no entra en els conceptes o allò que revela, per les contradiccions en què aquests s'emboiquen, el fet que la xarxa de la seua objectivitat és mera cerimònia subjectiva. Voldria polaritzar l'opac, deslliurar les forces que s'hi troben latents. Malda per concretar el contingut determinat a l'espai i el temps; construeix la imbricació dels conceptes tal com es presenten, val a dir, imbricats en l'objecte mateix. L'assaig bandeja el dictat dels atributs assignats a les idees d'ençà de la definició del *Simposi*, «eternes en el seu ésser, no engendrades ni peridores, no subjectes a canvi ni a minva»; «un ésser per si mateix i per a si mateix, associat a una forma eternament única»; i tanmateix l'assaig no deixa de ser idea, perquè no capitula davant el pes de l'essent, no es doblega davant d'allò que simplement és. Però no ho mesura segons res d'etern, sinó més aviat segons un fragment entu-

siàstic de l'època tardana de Nietzsche: «Si diguem sí a un sol moment, diguem sí, amb això, no sols a nosaltres mateixos, sinó a tota l'existència. Perquè res no existeix per si mateix, ni en nosaltres ni en les coses; i si la nostra ànima ha vibrat i ressonat una sola vegada com una corda de felicitat, totes les eternitats havien calgut per menar a aquest esdeveniment, i en aquest únic instant de la nostra afirmació tota l'eternitat hi ha estat aprovada, redimida, justificada i afirmada.»⁸ Tanmateix l'assaig es malfia d'aquesta justificació i afirmació. Per a la felicitat, que era sagrada per a Nietzsche, no en sap un altre nom que un de negatiu. Fins i tot les més altes manifestacions de l'esperit, que l'expressen, continuen essent alhora culpables de posar-hi entrebancs, mentre continuen essent mer esperit. Per això la llei formal més pregona de l'assaig és l'heretgia. Mitjançant la contravenció de l'ortodòxia del pensament es fa visible en la cosa allò que és secreta i objectiva finalitat de l'ortodòxia de mantenir invisible.

Traducció de Gustau Muñoz

1. Georg von LUKÁCS, *Die Seele und die Formen*, Berlín 1911, p. 29. (Traducció catalana d'Artur Quintana: *L'ànima i les formes*, Barcelona, Edicions 62, 1984, p. 51.)
2. Vegeu LUKÁCS, *loc. cit.*, p. 23 (trad. cat. cit., p. 48): «L'assaig parla sempre d'una cosa preformada o en el millor dels casos d'una cosa preexistent; és propi, doncs, de la seva essència de mai no treure coses noves d'un buit no-res, però sí de posar en ordre coses que en un moment o altre foren vives. I com que l'assaig les ordena de nou, com que no forma res de nou a partir d'allò que està mancat de forma, s'hi troba també lligat i sempre ha de proclamar-ne la veritat, ha de trobar expressió per a llur essència.»
3. LUKÁCS, *loc. cit.*, p. 5 i *passim*. (Trad. cat. cit., p. 38 i *passim*.)
4. LUKÁCS, *loc. cit.*, p. 21. (Trad. cat. cit., p. 47.)
5. DESCARTES, *Philosophische Werke*, Leipzig, Buchenau, 1922, I, p. 15. (Traducció catalana de Pere Lluís Font: *Discurs del mètode*, Barcelona, Edicions 62, 1996, pp. 98-99.)
6. MAX BENSE, «Über den Essay und seine Prosa», *Merkur*, I (1947), 3, p. 418.
7. BENSE, *loc. cit.*, p. 420.
8. Friedrich NIETZSCHE, *Der Wille zur Macht* (II), *Werke*, vol. X, Leipzig, 1906, p. 206, § 1032.

Patrimoni de la societat industrial: la ventafocs del patrimoni cultural

Manuel Cerdà

No fa gaire, a principis dels seixanta, una nova disciplina –l'arqueologia industrial– introduïa, des de la Gran Bretanya, la preocupació per les restes físiques de l'industrialisme en la problemàtica de la conservació i valorització del patrimoni històric en general. Eren moments en què, dia rere dia, desapareixien del paisatge de l'illa gran quantitat d'edificacions de la primera industrialització com a conseqüència de les transformacions urbanístiques i de la indústria iniciades en la postguerra. En els seus orígens l'arqueologia industrial va ser, abans que res, un moviment cívic que tenia com a principal objectiu la salvaguarda d'unes restes molt concretes: les fàbriques sobretot, en les quals veien, com deia André Malraux, «una espècie d'església de les catacumbes» que havia d'aspirar a «allò que era la catedral» en altres temps. Els aspectes arquitectònics quedaven així associats a allò que, poc després, es denominaria patrimoni industrial fins al punt d'arribar a identificar-se mútuament.

Des d'aleshores, algunes fàbriques antigues s'han transformat en contenidors de

tota mena de manifestacions de l'oci-espectacle que caracteritza el present panorama cultural: museus, supermercats, hotels, discoteques... I les actuacions per part de les instàncies polítiques, i també intel·lectuals i acadèmiques –cert que en menor mesura: ni l'arqueologia ni el patrimoni industrials semblen ser temes que despertem una certa inquietud en aquests medis–, gairebé ens podrien conduir a creure que hi ha una línia sistemàtica de recuperació i conservació dels vestigis materials del procés industrialitzador. Un professor d'una de les nostres universitats afirmava fa pocs anys que Alcoi era una ciutat modèlica en el tractament del patrimoni industrial. Un exemple?: «Mercadona ha instal·lat una de les seues tendes en una antiga nau de la fàbrica tèxtil Terol».

Hom segueix d'aquesta forma el que ha estat una constant de la societat occidental: convertir el passat en un gran museu des de la nostra perspectiva, des de la creença que tot ell està en funció del que som; que la història ha anat transcorrent, en línia ascendent sempre, fins al moment actual. El passat com a representació, com a mercaderia, no com a eina per preguntar i raonar. Així, si a l'edat mitjana les catedrals eren visitades per devots, ara ho són per turistes. Això sí, almenys, i a diferència de l'antiga fàbrica

Manuel Cerdà és professor de la Universitat de València.
Va editar, amb M. Garcia Bonafé, l'*Enciclopedia valenciana de arqueologia industrial*, IVEI, 1995.

Terol d'Alcoi –i de tantes altres–, han seguit conservant la seua fesomia i fins i tot la seua funció original.

Què passa, doncs, amb allò que denominem patrimoni industrial que, a diferència d'altres elements del patrimoni cultural, serveix per a qualsevol cosa menys –llevat d'alguna excepció, és clar– per a allò que va ser creat en el seu origen? Per què en uns moments en què, afortunadament, tendències en la museologia critiquen l'exhibició descontextualitzada de peces i objectes, gairebé ningú no protesta per la desfeta a què contínuament –fins i tot quan es diu que se *salven*– estan sotmesos els béns que integren el patrimoni industrial? Potser fóra convenient començar per preguntar-nos què és això que denominem patrimoni industrial. Malgrat que manquem d'una definició genèricament acceptada, gairebé ningú no discuteix que aquest estaria format pel conjunt de les manifestacions materials de la societat nascuda amb la industrialització capitalista. O, el que és el mateix: qualsevol bé moble o immoble d'aquest període.

Des d'aquesta concepció, res no distingiria el patrimoni industrial de la resta de béns que integren el patrimoni cultural, entès aquest com una globalitat i no com una suma de «patrimonis específics». Únicament la cronologia i la diversitat dels elements podrien servir de criteri diferenciador. En aquest sentit, potser fóra preferible parlar de patrimoni de la societat industrial que no pas de patrimoni industrial. Això suposa, abans de tot, aclarir què entenem amb el terme «industrial»; una qüestió que va ser objecte de debat durant algun temps per part de l'arqueologia industrial i que avui sembla ja estar superada. Si quan parlem d'aquest terme

ho fem des d'un punt de vista temàtic –és a dir, fent referència al conjunt d'operacions necessàries per a la producció de béns per part de les persones (allò relatiu a la indústria)–, el que denominem patrimoni industrial hauria d'abastar, per pura lògica, tots els moments en què l'ésser humà ha realitzat aquest tipus d'activitats. I això ens remuntaria fins al neolític, ja que d'aleshores ençà l'home mai no ha deixat de produir artefactes. Des d'una fulla de sílex a una trilladora, o un antic televisor en blanc i negre, en formarien part. Si, per contra, entenem el terme «industrial» com a període, aquest no pot ser altre que el de la societat industrialitzada, que no és el mateix que societat amb indústria, sinó que implica una nova forma d'organització del treball, desconeguda fins aleshores, i un altre sistema de vida, resultat d'un nou tipus de relacions socials. Llavors, les coses canvien radicalment: passarien a formar-ne part tant cases com factories, tant màquines com objectes de la vida quotidiana, tant els elements que conformen el paisatge urbà com els que conformen el paisatge rural... En definitiva, totes les manifestacions materials produïdes en el marc de la societat industrial. Això, en principi, fa d'aquesta qüestió un problema: un quadre de Miró, estaria integrat en aquest patrimoni, ja que no deixa de ser una manifestació material de l'època? Però, alhora, ajuda a aclarir el tema: el patrimoni de la societat industrial és alguna cosa més que les fàbriques i les màquines, perquè les activitats dels éssers humans no poden limitar-se sols a aquestes esferes de la vida. En conseqüència, entenem que el millor que els podria ocórrer tant a l'arqueologia industrial com al patrimoni industrial seria

que aquests termes deixaren d'emprar-se per innecessaris. En el primer cas, perquè suposaria que la ciència històrica acceptaria d'una vegada per totes que la investigació de l'època contemporània no pot fer-se basant-se únicament en el registre escrit. En el segon, perquè el patrimoni de la societat industrial començaria a situar-se en peu d'igualtat respecte al patrimoni d'altres èpoques anteriors, tot englobat dins del concepte més genèric de patrimoni cultural. Potser així força elements que ara passen desapercebuts, i corren el risc de perdre's per sempre, fossen més valorats.

Algú pensarà que aquestes reflexions són del tot sobrerres, fora de lloc, que no deixa de ser una ximpleria reivindicar que un disc de vinil, per posar un exemple, és patrimoni cultural. No hi respondré amb la típica comparança de per què un disc de vinil no i una inscripció romana sí. Em limitaré, en principi, al que diu la legislació vigent al respecte. Qui no estaria d'acord amb la definició de patrimoni cultural que fa la Llei 4/1998 de la Generalitat Valenciana, segons la qual formarien part d'aquest el conjunt de «béns mobles i immobles de valor històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, paleontològic, etnològic, documental, bibliogràfic, científic, tècnic o de qualsevol altra naturalesa existents al territori de la Comunitat Valenciana o que, trobant-se fora d'aquest, siguen especialment representatius de la història i cultura valenciana», independentment de les distintes èpoques històriques? L'ambigüïtat d'aquesta definició, com la de tota la llei –tot i que encara no disposa d'un reglament–, és palesa. Però no és aquest el problema més greu, sinó l'esbiaixada aplicació que se'n fa, de la qual cosa no cal culpar solament l'Admi-

nistració. El 18 de juny del 1999 acaba el termini perquè els municipis del País Valencià on hi haja algun immoble declarat bé d'interès cultural elaboren un pla especial de protecció i perquè tots els ajuntaments aproven provisionalment un catàleg de béns i espais protegits. Estic segur de l'incompliment del termini per una gran majoria d'ajuntaments. I qui es queixa públicament d'aquesta situació que podria, fins i tot, ser en un futur pròxim una eixida laboral per a molts estudiants?

Tot plegat permet constatar un desinterès generalitzat envers bona part del patrimoni cultural i ens apropa al que possiblement siga la millor definició que mai s'haja fet sobre el significat del patrimoni en general. Ens referim a la resposta que lord Charteris, president de la National Heritage Memorial Found, va donar quan va ser preguntat per aquesta qüestió: «Qualsevol cosa que hom vulga». Tot i que puga semblar una *boutade*, aquesta asseveració no deixa de constatar el fet que cada societat considera herència de les anteriors allò en què s'hi veu reflectida. I, ara com ara, encara que arribe a considerar-se el patrimoni de la societat industrial en els termes descrits adés, és evident que no tots els elements que l'integren són tractats de la mateixa forma, ja que els valors artístics, arquitectònics o estètics primen sobre els altres.

Una visió «monumentalista» s'ha apoderat del patrimoni en general. Així, pel que fa a l'època industrial, el patrimoni s'identifica amb les «grans realitzacions» i, com que el terme industrial continua associant-se al d'indústria, amb les «grans realitzacions» arquitectòniques. Hom parla, per exemple, d'una fàbrica modernista o racionalista com si l'únic valor a destacar fóra aquest. I serà aquest l'únic que es

tinga en compte a l'hora de decidir si en cal o no la conservació, mai el fet que siga un lloc on poder veure i analitzar processos de producció ja en desús, o condicions físiques de treball. El 14 de desembre de 1998 el diari *El País* publicava la notícia que l'antiga Fàbrica de Filats Casarramona, a la barcelonesa falda de Montjuïc, havia estat adquirida per la Fundació la Caixa per convertir-la en un gran museu d'art contemporani. De la fàbrica es destacava que era modernista i que seria tractada de manera que no perdés la seua fisonomia. Però, i l'interior, dipòsit de coneixements històrics? Una vegada més la història es veu reduïda a símbols i representacions.

Les restes del passat no han tingut en èpoques anteriors cap tipus de valor històric, raó per la qual es reutilitzaven en funció de la conveniència social. Aquest era l'únic valor que, de forma generalitzada, es tenia en compte. És lògic, doncs, que primassen els elements arquitectònics i, d'entre ells, els que pel seu tamany, estat de conservació o distribució espacial, millor s'adaptassen a aquesta conveniència. Ara bé, ja durant el Renaixement aquests criteris canvien i comencen a valorar-se les manifestacions més rellevants de l'antiguitat clàssica. L'antiguitat es converteix així en un valor per ella mateixa. Alhora va prenent cos la idea, sobretot en arquitectura, que la bellesa és tan important com la utilitat. L'art, per la seua banda, era entès com un luxe i, a més, vàlid com a tal luxe. Però des del segle XVIII començarà a entendre's gairebé com avui i a utilitzar-se el terme *belles arts*, aplicat a aquelles considerades més «elevades» i que, precisament per això, mancaven d'un caràcter utilitari, amb la relativa excepció de l'arquitectura,

la qual combina bellesa i utilitat, si bé, amb el temps, sempre es tindrà més en compte el primer aspecte.

Aquesta exaltació dels valors estètics, aquesta primacia de determinat tipus de producció dels homes enfront d'uns altres, de la idea enfront del treball manual, ha comportat la separació definitiva de les obres i el seu context. Una persona despullada no crida l'atenció en una platja nudista, i viceversa. És allò únic, irrepètible, el que importa i, per tal de destacar-ho, què millor que aïllar-ho de la pròpia realitat? I això, en bona part, ha perdurat fins als nostres dies. Com, sinó, s'entén la disposició de determinades obres en els museus, siga en col·leccions permanents o en exposicions temporals? Com s'entén que l'Administració pague sumes milionàries per una «obra d'art» mentre que deixa altres realitzacions, igualment representatives de la nostra civilització, condemnades al més absolut dels obllits i a la seua inexorable desaparició?

Són, per tant, la singularitat, la unitat, l'antiguitat, l'esteticisme, els valors que han predominat i predominen sobre el patrimoni en general i, és clar, també sobre el de la societat industrial. El 18 de maig de 1999, precisament el dia internacional dels museus, tots els mitjans de comunicació es van fer ressò de què un «boig escapat hores abans d'un hospital psiquiàtric» havia acoltellat l'obra de Picasso *Mujer desnuda frente al jardín* al Stedelijk, el museu d'art contemporani d'Amsterdam. Tothom semblava consternat. Però, mentrestant, altres elements del patrimoni de la societat industrial són sistemàticament i impunement destruïts i ningú no se'n fa ressò. Si l'atac s'hagués produït sobre un poblat ibèric és segur que també

s'hauria parlat de vandalisme i de l'obra d'un malalt mental, cosa que no es produeix si l'acció s'efectua sobre un poblat actual. Acabarà aquest per ser el cas d'El Cabanyal-Canyamelar a la ciutat de València? No fa gaire, a Alcoi una selfactina Platt del 1892, que encara funcionava perfectament, va acabar en la ferralla perquè no va saber-se què fer amb ella, on dipositar-la a causa de les seues dimensions i com finançar les despeses de desmuntar-la i tornar-la a muntar. Doncs bé, una selfactina semblant pot veure's en moviment a la fàbrica-museu de New Lanark (Escòcia), una antiga colònia industrial que la UNESCO va declarar patrimoni de la humanitat. Mirem aquest fet de forma positiva: hi ha llocs –no gaires– on algunes mostres de l'industrialisme es conserven, i a més *in situ*. Potser nosaltres també ho farem algun dia?

De totes formes, cap dels testimonis materials de la societat industrial –exceptuant aquells que podríem incloure en el que es denominen «belles arts» o «patrimoni artístic»– ha merescut fins el moment la mateixa consideració –ni de bon tros– que els d'èpoques anteriors. Algú pot imaginar-se que una pinta del 1845, posem per cas, ocupe un lloc destacat en un museu? Tanmateix, a pocs els estranyaran notícies com l'apareguda al diari *Levante-EMV* el 28 de març de 1999 amb el següent titular: «El Museo Arqueológico de Benifaió exhibirá un peine de la época almohade único en el mundo». No sé si serà únic –altra vegada la punyetera unicitat–, però sí que una pinta no és més que una pinta: a l'època almohade o al segle passat. I la seua funció –tot i que, segons la notícia, la pinta de Benifaió podia servir bé per a esplugar els cabells, bé per a

netejar les palletes de cànem– la mateixa. Al segle XIX també s'esplugaven els cabells i es netejava el cànem amb pintes. I qui diu una pinta diu un vas, una cullera, un plat... objectes que, si són d'èpoques anteriors a la medieval, solen exhibir-se als museus arqueològics per tal que els visitants puguen aproximar-se als costums i tradicions de cultures anteriors a la seua. Pot semblar un argument banal, però pintes, culleres, gots, plats, matalassos i, fins i tot, bolquers eren empenyorats el segle passat pels obrers alcoians per poder subsistir. No són també patrimoni, en tant que objectes d'un temps determinat i d'uns comportaments ja desapareguts?

Se'm dirà que no és així, que no hi ha tal manca de consideració i que des de fa uns anys cada vegada són més nombrosos els museus etnològics o etnogràfics que recullen i exhibeixen aquest tipus d'objectes. Ningú no ho nega, però es deu més a la voluntat d'alguns tècnics dels museus i a la sensibilitat del polític de torn que a una política sistemàtica i coherent de recuperació del patrimoni en tots els seus aspectes. D'altra banda, els elements que conformen les col·leccions d'aquests museus només són representatius de la tecnologia agrària tradicional i d'algunes facetes de la vida domèstica rural. La resta simplement s'ignora. I això no deixa d'entrar en franca contradicció amb el mateix objecte d'estudi de l'etnologia: els pobles i les seues cultures, considerant com a parts del sistema que un poble adopta en resposta al seu ambient històric i natural la tecnologia, els mètodes econòmics, les institucions socials i polítiques, les creences religioses, les creacions artístiques i el folklore. No és més que una definició a l'ús, susceptible sens dubte de tota classe de matisos, però,

encara que de forma genèrica, acceptada per tothom.

Un panorama gens falaguer se'ns presenta: museus tradicionals exhibint obres pertanyents a les arts plàstiques essencialment –fruit del geni més que no de l'enginy (paraula amb una acepció molt més àmplia)–, museus de caire etnològic que sols consideren determinats aspectes de la vida rural, i algunes de monogràfic. Tots ells mostrant una visió fragmentària i esbiaxada del nostre passat més immediat, amb elements aïllats per complet del seu context i, amb massa freqüència, mitjançant tècniques expositives absolutament tradicionals. I mentrestant, els altres elements patrimonials de la societat industrial perdent-se no sé si per sempre o fins que en un futur historiadors, arqueòlegs o etnòlegs, els «descobreixen» i puguen, així, ser exhibits en algun museu al marge de la construcció social i política del moment en què van ser elaborats. Com a relíquies del passat. Solament que una relíquia comença a devaluar-se si és malinterpretada des d'un primer moment –i açò, lògicament, és molt fàcil que pugui passar–, com va ocórrer quan es va descobrir que un pont de ferro en Yorkshire era anterior al de Shropshire, que se suposava que era el pont de ferro fos més antic del món. No convindria evitar la «sacralització» de la peça única?

No voldria donar la imatge llastimosa d'un romàntic –'afecionat a l'exaltament del sentiment, de la fantasia', en la definició del *Diccionari General Català* d'Ari-

many– que es queixa davant la contínua desaparició d'objectes i pràctiques socials i que advoca per la conservació de tot. És obvi que açò és impossible, però de cap manera ha de ser obstacle perquè les restes del passat s'estudien i es documenten en la seua totalitat i des de la seua globalitat. D'altra banda, i com s'ha dit repetides vegades, tenim tot el dret de decidir què es conserva i què no i amb quins criteris. Ni l'herència patrimonial que hem rebut és reflex del conjunt de les manifestacions materials produïdes per una societat concreta, ni tampoc pot ser-ho el que nosaltres transmetrem. Cada cosa estarà en funció dels valors i interessos que predominen en cada moment. Tampoc no negaré mai el dret de tothom de gaudir d'allò que considere bell o bonic. Però tinguem en compte que el que per a nosaltres pugui ser ara bell no té perquè haver estat sempre així. Ni ho serà en el futur. Les generacions posteriors podran fruit d'allò que estimen que és mereixedor de gaudi, que per descomptat seran elles qui ho decidiran, no nosaltres. No fem, doncs, de valors subjectius criteris presumptament objectius des dels quals jutjar què és i què no patrimoni, o què cal conservar i què no. Si ens basem en criteris estètics, o «artístics» si es vol, per què s'haurien de conservar a les filmoteques pel·lícules com les d'Andrés Pajares i Fernando Esteso? Des de la perspectiva que reflecteixen un moment conjuntural molt precís de l'Espanya dels anys seixanta, algú proposaria que ens en desfèrem? □

L'economia valenciana al tombant del segle

Vicent Soler

LES BASES DEL MODEL DE CREIXEMENT ACTUAL

L'economia valenciana és una economia relativament avançada. Forma part del món desenvolupat, però no està en el grup de capçalera. A més, és un *second comer*, és a dir, una economia que ha iniciat tard—més que Anglaterra, el nord-oest d'Europa o que el País Basc o Catalunya— els canvis estructurals que condueixen a la societat industrial. Hem hagut d'esperar fins a la segona meitat d'aquest segle perquè es donés aquest pas transcendental.

A principis del segle passat, cap al 1802, els ingressos mitjans de la població valenciana se situaven al voltant del 70% de la mitjana espanyola, segons ha estimat recentment Gabriel Tortella: només Galícia, Múrcia, Canàries i Astúries tenien una renda per càpita més baixa. Si foren certes aquestes xifres, hauríem de matisar d'altres plantejaments historiogràfics que fan del XVIII un segle de clara recuperació econòmica, tot i l'ocupació militar a què vam estar sotmesos arran de la batalla d'Almansa.

Tortella assenyala que és en la primera meitat del XIX quan l'economia valenciana comença a experimentar un creixement més ràpid que l'espanyola, de manera que el 1860 els ingressos per habitant arriben ja entorn del 95% de la mitjana. Novament, les tres primeres dècades del present segle reforcen aquest millor comportament relatiu de l'economia valenciana fins arribar, en els anys trenta, a un nivell superior en un 20% a la mitjana espanyola. Posteriorment, es tendirà a la convergència amb aquesta mitjana, particularment a partir dels seixanta.

L'agricultura (i les finances) seran les principals vies de penetració de les noves formes d'organització productiva. A partir de la dècada dels quaranta del segle passat, l'augment de la producció agrícola s'associa a l'ampliació de la superfície conreada en regadiu i a l'expansió de nous conreus orientats a la demanda exterior. El vi i la pansa primer i la taronja després protagonitzaren l'auge exportador, tot substituint la morera, que estava en retrocés per la crisi del sector seder. Una sèrie d'innovacions tècniques—màquines de vapor per elevar aigües subterrànies, ús de fertilitzants naturals importats— i nous mitjans de transport com el ferrocarril i la navegació de vapor van facilitar l'accés als mercats europeus. L'expansió del conreu dels

Vicent Soler és catedràtic d'Economia Aplicada a la Universitat de València. És autor del llibre *Guerra i expansió industrial: el País Valencià, 1914-1923* i coautor de *Introducció a l'economia valenciana*, entre altres publicacions.

cereals i la recuperació de la ramaderia completen el panorama agrari del darrer terç del segle.

Al començament del segle xx, el creixement de l'economia valenciana seguia basat en bona mesura en el dinamisme de l'agricultura –menor protagonisme del vi i de la pansa a causa, en part, de la fil·loxera, i creixent protagonisme de la taronja junt amb l'arròs i les hortalisses. A partir de la segona dècada, quantitats ingents de capital s'invertiran en la transformació del terreny i en la captació d'aigües subterrànies que conduiran a la predominança de la taronja en l'àmbit comercial –la dècada daurada de la taronja: en 1930 s'arriba a la fita d'un milió de tones exportades, xifra que no es tornarà assolir fins ben entrats els cinquanta. Tanmateix, la modernització i la capitalització no van ser generals, i àmplies zones interiors del País en queden al marge.

El període autàrquic de 1939-1959 va frenar bruscament la línia de progrés econòmic secular. No només per les dificultats per accedir a inputs d'importació vitals per mantenir la productivitat econòmica en els diversos sectors –com els adobs–, particularment en l'agricultura d'exportació, sinó també per l'impacte de l'estancament o retrocés dels nivells de vida sobre una activitat industrial incipient orientada a la manufactura de béns de consum, i per l'efecte negatiu d'un sistema irreal de tipus de canvi.

Cal insistir que tot el lent procés modernitzador des del segle passat s'ha viscut amb una important obertura econòmica –en principi, gràcies a l'agricultura comercial: vi i taronja, per aquest ordre– i en relació permanent amb els països europeus del nostre entorn. Aquesta major propen-

sió a exportar s'ha mantingut malgrat les vicissituds de l'estricta política proteccionista practicada pel govern espanyol durant la primera meitat d'aquest segle.

La controvèrsia lliurecanvi/proteccionisme es va viure, doncs, de manera particular al País Valencià. Els sectors majoritaris a escala estatal –manufatura i cereals (blat, arròs)– eren minoritaris ací, mentre que els sectors exportadors lliurecanvistes, minoritaris a l'Estat, eren clarament predominants en la nostra economia gràcies a la presència del vi, la pansa, els productes hortícoles i, especialment, la taronja.

La tradicional hegemonia agrària, però, no ha de fer oblidar la presència d'una base manufacturera d'una certa importància des de les darreries del xix, tot i que aquest sector no fou un important receptor de capitals valencians. Les úniques manufactures rellevants en la primera meitat del xix havien estat el tèxtil llaner i el sector paperer alcoians i la sederia de la ciutat de València, a més d'alguna presència tèxtil a les comarques de l'interior com és el cas de Morella o Énguera.

La nova base industrial finisecular estava formada per una manufactura diversa i dispersa en el territori, amb una certa especialització per comarques (que posteriorment esdevindrien autèntics districtes industrials), i vinculada al comerç de l'exportació agrària (paper, fusta, química –fertilitzants–), al creixement urbà (moble, calcer, ceràmica i taulellet, transformats metàl·lics, etc.), o a les insuficiències de les rendes agràries (cas paradigmàtic del tèxtil o el metal·lomecànic alcoià). S'inicia també la producció de màquines de vapor i turbines i arrenquen les primeres indústries metàl·liques, químiques i d'alimentació. Algunes conjuntures, com la de la Pri-

mera Guerra Mundial, permeteren reforçar la base manufacturera gràcies a les exportacions als països en guerra i al fenomen de la substitució d'importacions. El proteccionisme, en tot cas, ajudà la pervivència d'aquesta manufactura però també hi posà límits, donada la migradesa del mercat interior espanyol com a marc d'expansió potencial. Quan les restriccions proteccionistes foren relaxades, fou possible l'intens procés industrialitzador que transformà substantivament l'estructura econòmica valenciana. De tota manera, potser, sense aquesta base prèvia el procés industrialitzador dels seixanta no hauria estat possible.

L'inici de la relaxació de les restriccions fou el Pla d'Estabilització de 1959, que canvia fonamentalment l'escenari on haurà de moure's l'economia valenciana. No és només el final de vint anys d'autarquia, sinó també l'intent d'inserir l'economia espanyola en la lògica de la divisió internacional del treball, és a dir, d'entendre-la immersa en la realitat econòmica mundial. A més, s'emprèn la desburocratització de la vida econòmica interior, tot deixant al mercat un paper creixent. En aquest context, cal afegir l'ordenació de sectors econòmics bàsics, com ara el bancari, per mitjà de la Llei d'ordenació bancària de 1962.

L'economia valenciana es beneficiarà força de la nova situació. Moltes de les seues potencialitats latents podran desplegar-se i hom podrà connectar millor amb una Europa que estava en plena recuperació des de feia temps. Es podran assimilar pautes de consum, de tecnologies de producció i de models organitzatius que estaven utilitzant-se als països avançats del nostre entorn i, així, reduir la bretxa de

productivitat i d'ingressos que ens separava d'aquests països. Hom viurà, doncs, un creixement (des d'aleshores, la dimensió de l'economia valenciana en termes de producció de béns i serveis, s'ha multiplicat per cinc) i uns canvis i transformacions sense precedents sota el lideratge de la indústria, que inclouen l'ampliació i la diversificació de l'oferta productiva. Simultàniament, té lloc una intensa terciarització (els serveis augmentaran significativament el seu pes en el valor del PIB valencià, a preus corrents) tal i com s'ha esdevingut habitualment en els *second comers*. En el nostre cas, a més, ajudada per l'extraordinària expansió del sector turístic.

La transformació bàsica de la nostra economia es fa, doncs, a partir dels anys seixanta. Una economia basada en la petita i mitjana empresa, amb una mobilitat empresarial elevada (alt percentatge de naixements i de mortalitat d'empreses), baixa capitalització i un component tecnològic consegüentment reduït dels processos de producció. Una empresa l'estratègia competitiva de la qual —els seus avantatges comparatius— es basarà en els preus baixos, i que serà possible ja que els costos de producció també seran reduïts perquè els processos productius seran intensius en treball poc qualificat i els salaris seran relativament baixos. Aquest fet permetrà compensar amb escreix —en termes de costos unitaris de producció— la baixa productivitat industrial.

Així mateix, no es dubtarà a traslladar a la societat —*exogeneïtzar*, en diuen— una part dels costos per a millorar la rendibilitat empresarial o, fins i tot, per a la mateixa supervivència empresarial. És el cas dels outputs no desitjables, els residus d'afectació mediambiental, o de la pràctica

de l'economia submergida, per tal d'estalviar costos fiscals o socials. També es farà carregar sobre les esquenes dels assalariats tots el costos derivats dels ajustaments cíclics, quan les alternatives de flexibilització dels processos mitjançant la descentralització productiva esdevenen en realitat pràctiques d'economia negra, fora de la llei.

Per la seua banda, els productes tenen poca identitat i hi ha una manca de xarxes comercials pròpies. En unes altres paraules, hi ha un escàs conreu de les tècniques del màrqueting i la comercialització. Les fires monogràfiques, que va anar creant la Fira de Mostres de València, brinden en bona part els contactes necessaris entre productors i clients. La gestió empresarial té una dependència elevada del finançament extern, bàsicament del crèdit a curt termini (fins i tot per a operacions de finançament d'inversions). En general, però, constatem que la manca de formació no es dóna només entre els treballadors sinó també entre els empresaris. Aquests molt sovint no tenen capacitat per entendre la complexitat del que porten entre mans, particularment en períodes de vaques magres, sent com eren –i són– empreses que per les seues reduïdes dimensions prenen els preus del mercat.

Una economia, a més, poc vertebrada en el sentit que disposa d'escasses relacions interempresarials i intersectorials, perquè hi ha poca producció de béns intermedis o semitransformats. Es produeixen béns i serveis finals, principalment de consum, i s'utilitzen matèries primeres de procedència exterior. De tot això, ens dóna compte la Taula Input-Output de l'economia valenciana de 1980 (TIOCV-80), elaborada per Prevasa.

Tot plegat, conforma un model de creixement –en la seua fase extensiva– molt

similar al que el professor italià Bernardo Secchi tipificava per a la *Terza Italia* (Veneto, Emília-Romanya, Toscana) de la postguerra.

CRONOLOGIA DEL CANVI ESTRUCTURAL

La intensitat del creixement i dels canvis no ha estat la mateixa des de 1959. Hi hagué un primer període de quinze anys de gran dinamisme. Després seguí un llarg període de crisi entre 1975 i 1985. Tot seguit, cinc anys de recuperació (1985-1990). En els noranta, finalment, hi ha hagut una nova desacceleració econòmica –convertida en una autèntica recessió en 1992 i 1993–, a la qual ha seguit un període de recuperació que arriba fins al moment present, tot i que es va desacelerar en 1996.

Així doncs, en el primer període (1960-1975) s'hi dóna un canvi profund del paisatge econòmic. Aquest canvi, però, és acompanyat de canvis demogràfics i urbanístics, com també dels valors socials, cada vegada més distanciats dels patrons derivats de l'escassetat: és l'inici de *l'era de l'electrodomèstic*. Demogràficament, en quinze anys (1960-1975) es creix en un milió de persones –xifra que havia costat 60 anys a assolir abans–: en 1975, la població valenciana era de 3.400.000 persones. Aquest creixement en gran part es deu a l'important saldo migratori de quasi 300.000 persones. La comarca de l'Horta, la de dinamisme més accentuat, experimenta un creixement demogràfic del 55,6% en aquest període. La conseqüència de tot això és l'augment relatiu de la població valenciana en el conjunt estatal.

Territorialment, té lloc una acceleració del procés de despoblació de les comarques de l'interior i un altre de simultani

d'urbanització de la població. A part dels immigrants, més de 300.000 valencians canvien de domicili en aquests quinze anys, amb el consegüent protagonisme del sector de la construcció. Les infraestructures i els serveis públics no s'adeqüen a aquestes transformacions, atès que els poders públics es desenten de les necessitats creades i no posen fre a l'especulació urbanística i immobiliària que aquest procés desencadena. Tot això té uns costos socials i mediambientals molt elevats.

Aquests canvis demogràfics i territorials són motivats òbviament per la intensitat del ritme de creixement econòmic, però també perquè els sectors més dinàmics –indústria, construcció i serveis– es caracteritzaran per processos productius intensius en factor treball, la qual cosa origina uns alts requeriments de treballadors.

En tot cas, observarem que el factor de dinamisme pel que fa a la demanda agregada és el consum interior en la primera part del període, a causa de l'augment de la renda disponible a Espanya. A les darreries dels seixanta i sobretot en els primers setanta –gràcies en part, a l'Acord Preferencial amb la CEE de 1970–, les exportacions esdevindran el component de la demanda més dinàmic. Aquest comportament dels components de la demanda agregada s'atenen a la tesi de Linder segons la qual l'expansió del sector exterior sempre segueix una expansió prèvia del mercat interior.

En el segon període, a partir de mitjan dècada dels setanta, hi ha una deterioració de la situació econòmica que dura aproximadament deu anys (1975-1985), amb greus repercussions en l'ocupació: l'atur en 1975 era del 2,4% (en Espanya, del 4,4%) i en 1985 havia pujat al 21,8% (en

Espanya, el 22,0%). El canvi de ritme suposa que si en el primer període la taxa de creixement permetia duplicar el volum de béns i serveis en deu anys, en aquest segon període aquesta duplicació n'hagués necessitat trenta.

Els desordres monetaris internacionals, per la crisi del sistema de Bretton Woods, l'alteració dels preus relatius de les matèries primeres, particularment de l'energia, i l'aparició de nous països industrials en el sud-est asiàtic (els quatre dracs: Corea, Taiwan, Hong-Kong i Singapur) duen a una profunda i llarga crisi. En 1979, una nova pujada dels preus del petroli empitjorà les coses. Cal recordar que els processos productius eren, també, intensius en energia i, per tant, aquests augments dels preus del petroli augmentaven considerablement els costos de producció.

Així mateix, a nivell espanyol, s'han de considerar els efectes negatius particulars del retard amb què el govern pren mesures anticrisi rigoroses (puntualment, fins passades les primeres eleccions democràtiques del 15 de juny de 1977, amb els pactes de la Moncloa, i, sistemàticament, a partir de les darreries de 1982, amb el primer govern socialista).

Però, a més dels aspectes conjunturals, l'economia valenciana queda afectada pels canvis en la geografia dels avantatges comparatius, de manera que el model de creixement que hem anomenat de Secchi comença a ressentir-se'n. Entre d'altres raons, perquè els canvis institucionals derivats de la superació del règim dictatorial i la consolidació de la democràcia tindran efectes sobre l'economia, singularment sobre el mercat de treball, on les llibertats sindicals permetran configurar d'una altra manera variables essencials,

com ara els salaris. A termini mitjà, l'augment dels costos laborals unitaris no es deurà només als augments salarials sinó també a aspectes fiscals vinculats al factor treball com és el cas dels augments de les contribucions a la Seguretat Social. En pocs anys, els diferencials amb els costos laborals unitaris dels països europeus de l'entorn es reduiran significativament.

En aquesta època s'implanten al territori valencià dues de les multinacionals més significatives: Ford i IBM (aquesta darrera ha abandonat fa poc la factoria de la Pobla de Vallbona, i l'ha deixat en mans d'una empresa proveïdora de materials informàtics, la MSL). Totes dues, junt amb alguna que arribà posteriorment, com l'Alsthom (que adquirí l'empresa de material ferroviari Macosa) van contribuir no només a ampliar la nostra capacitat productiva sinó també a millorar la cultura de la qualitat de moltes de les *pimes* (petites i mitjanes empreses) valencianes que acabarien sent proveïdores seues.

La progressiva obertura a l'exterior fa que, a poc a poc, hi haja més convergència del cicle econòmic particular amb el més general dels països del nostre entorn, particularment els de l'Europa occidental. Així, a partir de 1986 i fins a l'inici del 1990, hi ha un tercer període, aquest de recuperació econòmica, seguint el comportament més general de l'economia europea. Una etapa en què la Generalitat, recuperada per l'Estatut d'Autonomia de 1982, pot elaborar polítiques econòmiques específiques, alhora que l'ingrés en la Comunitat Europea en 1986 obri tot un munt d'expectatives. L'obertura econòmica que s'hi produeix no lleva que el protagonisme d'aquest període, pel que fa a la demanda, se l'emporte el consum interior.

Finalment, en els noranta ens trobem un últim període, amb una primera part recessiva, en el marc d'una contracció econòmica general, que ha tingut uns perfils aguts –sobretot, en el tema de la desocupació– en 1992 i 1993. Després, a partir de l'últim trimestre de 1993, s'ha donat una nova recuperació econòmica d'intensitat diversa, també en el marc d'una conjuntura internacional del mateix signe.

Pel que fa a la crisi de 1992-93, efectivament, des de mitjan 1990 el conjunt de països de l'OCDE havien tingut un creixement feble, si no negatiu. Diversos factors havien intervingut en aquesta desacceleració econòmica, com la inicial dificultat per comprimir la taxa d'inflació, en part alimentada pel sector terciari. A Europa, a més, la crisi conjuntural havia estat alimentada per les dificultats alemanyes a l'hora de finançar la reconversió de l'economia de la zona oriental, cosa que va pressionar a l'alça els tipus d'interès. Això derivaria en tensions monetàries al si del Sistema Monetari Europeu i, en conseqüència, en inestabilitats canviàries quan justament aquest sistema s'havia creat per aconseguir una zona d'estabilitat en el camí cap a la Unió Monetària i per tal de fer viable el Mercat Únic que va entrar en vigor a principis de 1993.

A Espanya, la crisi s'havia particularitzat en taxes d'inflació i d'atur més altes. Al País Valencià, a més a més, la política monetària, que sostenia una pesseta d'alta cotització, creava problemes a les nostres exportacions i això feia que la crisi adoptara perfils més aguts.

Els factors explicatius d'aquella específica desacceleració econòmica valenciana deriven de la política monetària mateix, que discriminava les economies amb alta

propensió a exportar, com és el nostre cas, i també de la dèbil expectativa del sector de la construcció (que té uns efectes d'arrossegament molt alts en l'economia valenciana), que s'explica pels excedents de l'oferta immobiliària acumulats i la feblesa de l'activitat turística. Així, una economia que tradicionalment creixia per damunt de la mitjana espanyola, aleshores ho fa per davall durant dos anys, 1992 i 1993.

L'empitjorament de les expectatives econòmiques generals, però també l'elevat preu dels diners, fa caure la rendibilitat esperada dels projectes d'inversió i, en conseqüència, la taxa d'inversions. Així mateix, la sensibilitat del nostre mercat de treball als daltabaixos econòmics fa que en els anys més durs de la crisi, la taxa d'atur supere l'espanyola, cosa que no passava des de feia deu anys.

La recuperació econòmica que ha tingut lloc des de 1994 s'ha donat enmig d'una recuperació generalitzada en els països de l'OCDE, sense la intensitat esperada, amb les exportacions com a principal font de creixement –afavorides inicialment per successives devaluacions de la pesseta en 1992 i 1993– i sense que la demanda interior, malgrat la baixada de la taxa d'inflació i dels tipus d'interès, haja despuntat fins ben entrat l'any passat.

ANÀLISI DE L'EVOLUCIÓ

De tota manera, en els darrers decennis l'economia valenciana ha crescut, en general, per damunt de l'economia espanyola, a excepció dels períodes de crisi, com aquest darrer de 1992-93. Aquest millor comportament relatiu de l'economia valenciana s'ha donat amb més intensitat en determinades circumstàncies: en fases

expansives (1971-73 o 1985-88), perquè els productes valencians tenen una elasticitat-renda (una mesura de la sensibilitat de la demanda a les variacions de la renda dels consumidors) més alta, i en períodes en què el tipus de canvi abarateix la pesseta, perquè també els nostres productes tenen una elasticitat-preu (una mesura de la sensibilitat de la demanda a les variacions dels preus relatius) més alta en el mercat exterior, tot i que actualment s'estan revisant velles especificacions d'aquestes elasticitats potser excessivament altes. És un fet, però, que la dinàmica de les nostres exportacions, entre 1973 i 1977 va anar malament, però les devaluacions de Fuentes Quintana en 1977 i de Boyer en 1982 milloraren la situació, si bé l'entrada en el SME (Sistema Monetari Europeu) tornà a empitjorar les coses fins a les devaluacions de 1992 i 1993.

El major dinamisme econòmic valencià no s'ha traduït en una clara millora relativa de la renda per càpita en els últims 40 anys –en realitat, hem convergit pràcticament amb la mitjana espanyola, com ja hem assenyalat adés–, atès que també hi ha hagut un major creixement relatiu de la població, explicable perquè hem mantingut saldos migratoris positius fins el moment present, tot i que de menor intensitat en els darrers anys.

Però, fins i tot, aquesta millora de la renda per càpita no es deu a uns nivells de salaris superiors sinó a una major taxa d'activitat. De fet, els salaris valencians han estat tradicionalment inferiors als espanyols (encara més baixos que els catalans, per exemple, i, òbviament, que els europeus). En tot cas, hem pogut crear més ocupació relativa que el conjunt de l'economia espanyola. Només en els mo-

ments més durs de les fases recessives, la taxa de desocupació valenciana ha estat superior a l'espanyola (1982-83 i 1992-93). Novament, el caràcter intensiu en treball dels nostres processos de producció apareix com l'explicació raonable d'aquest fet. El contrapunt el dona la dificultat relativa consegüent per augmentar la productivitat del treball, sobretot en la indústria i els serveis, malgrat que la reassignació de recursos ha permès la millora de la productivitat total de l'economia valenciana. És un fet constatable que l'elevació del nivell d'ingrés per habitant i el diferent ritme d'avanç de la productivitat en les

distintes branques de l'activitat econòmica han alimentat el trànsit d'una economia de preponderància agrícola a una altra de preponderància industrial i de serveis.

Dit això, cal tenir en compte que, darrere de l'escàs 4% del PIB o el 8% de l'ocupació que assenyalen les estadístiques actuals, l'agricultura arrossega altres sectors que en depenen: magatzems, transports, envasaments, agroindústria, alimentació, comercialització, etc. Aquest sistema complex, tot plegat, significa el 12,5% del PIB i més del 17% de l'ocupació segons estudis recents de la Conselleria d'Agricultura.

Quadre 1
Evolució de l'estructura sectorial del PIB (a preus corrents)
(en percentatges)

ANYS	PAÍS VALENCIÀ					ESPANYA				
	Agric.	Indústr.	Constr.	Serveis	Total	Agric.	Indústr.	Constr.	Serveis	Total
1960	29,0	30,3	3,2	37,5	100	22,6	31,5	5,3	40,6	100
1975	9,0	32,5	8,0	50,5	100	9,7	31,8	7,3	51,2	100
1985	5,1	28,4	5,7	60,8	100	6,4	26,5	5,6	61,5	100
1989	4,4	27,9	8,0	59,7	100	5,0	25,3	7,9	61,8	100
1996	3,4	25,8	7,2	63,6	100	5,5	21,6	7,7	65,2	100
1997	3,8	24,2	7,7	64,4	100	4,9	21,6	7,9	65,5	100

Font: FIES de la Confederació Espanyola de Caixes d'Estalvi

Quadre 2
Evolució de l'estructura sectorial de l'ocupació
(en percentatges)

ANYS	PAÍS VALENCIÀ					ESPANYA				
	Agric.	Indústr.	Constr.	Serveis	Total	Agric.	Indústr.	Constr.	Serveis	Total
1960	42,6	23,6	5,1	28,7	100	41,7	23,2	6,8	28,3	100
1975	17,8	33,0	9,5	39,7	100	23,4	27,2	9,6	39,8	100
1985	14,3	28,8	6,4	50,5	100	17,7	24,8	7,2	50,3	100
1989	10,7	28,5	8,3	52,5	100	12,1	22,2	8,9	56,8	100
1996	6,5	23,3	6,8	63,4	100	8,4	18,1	8,4	64,9	100
1997	6,3	23,3	6,9	63,5	100	8,3	18,0	8,5	65,1	100

Font: EPA de l'INE

Així, doncs, el canvi d'estructura productiva ha implicat l'important transvasament de recursos que s'ha donat entre sectors. Aquest transvasament ha reforçat el procés de modernització productiva perquè ha tingut lloc des d'activitats menys productives, com ara l'agricultura, a d'altres que ho són més. Ha estat així fins al punt que, per al període 1955-1975, el de transvasament més important, la reassignació d'ocupació explica el 25% de l'avanç registrat en la productivitat de l'economia valenciana en el seu conjunt, mentre que en l'època de crisi 1975-1985, el desplaçament intersectorial de mà d'obra explica només un 15% del creixement de la productivitat global a causa de la pèrdua d'intensitat de la reassignació.

Per la seua banda, la productivitat total dels factors (PTF) o *residu de Solow*, és a dir, el creixement econòmic que no s'explica per un ús més gran de treball o de capital, sinó per la utilització més eficient d'aquests, ha crescut més en el nostre cas que no en l'espanyol: la taxa mitjana de creixement en el període 1964-1991 ha estat del 3,11 enfront de la del 3,03 de la taxa mitjana de creixement espanyola, segons els professors Ernest Reig i Andrés Picazo. Però, en analitzar la descomposició de la productivitat total dels factors –com es fa tradicionalment: en augments del capital públic, en augments del capital humà o en canvis de l'estructura productiva–, es fa palès que són els canvis en l'estructura productiva, és a dir, la reassignació de recursos, el factor que explica de manera determinant l'alta taxa de creixement.

L'ECONOMIA VALENCIANA A HORES D'ARA

La Taula Input-Output de la Comunitat Valenciana de 1990 (TIOCV-90) –la darrera de què disposem–, tot i que posa de relleu els canvis estructurals que es van donar en l'economia valenciana durant la dècada dels 80, confirma allò apuntat en la TIOCV-80 sobre la baixa articulació del sistema econòmic valencià, la poca vertebració, especialment pel que fa a l'activitat industrial on molts inputs són de procedència exterior, alhora que la producció té una clara orientació cap a la demanda final. Excepcionalment, la restauració i hostaleria, la construcció, els sectors agroalimentaris i els serveis prestats a les empreses són sectors amb un alt grau d'encadenaments o lligams amb altres sectors, tant cap endavant (que necessiten de la bona marxa del conjunt de l'economia per a anar bé) com cap endarrere (que tenen capacitat d'estímul d'altres sectors, mesurats en termes del coeficient de Streit, tot formant complexos industrials).

En general, la Comunitat Valenciana presenta una estructura productiva diversificada i equilibrada segons l'estructura del PIB i de l'ocupació, amb percentatges semblants a la mitjana estatal. S'hi aprecia, no obstant això, un pes lleugerament major de les activitats industrials i una importància un poc menor de l'agricultura i la construcció.

RECURSOS HUMANS

Segons les xifres provisionals de l'INE, el 1996 els valencians vam superar la xifra de quatre milions. Fixat aquest marc de referència, hem d'afegir tot seguit que el mer-

cat de treball valencià constata una desacceleració del creixement de la població activa que afavoreix la reducció de les xifres d'atur en moments, com els actuals, de recuperació econòmica, tal i com mostra el gràfic 1.

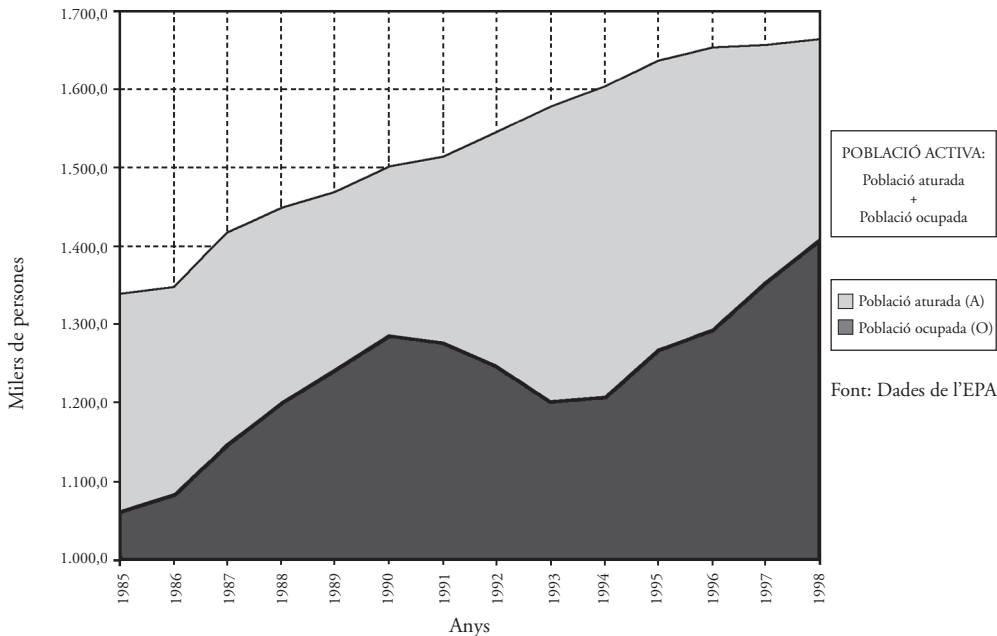
Aquestes xifres globals oculten, si més no, la important segmentació del mercat laboral per nivells de qualificació, edat i sexe. Així, s'arriba a conformar una clara dualització entre llocs de treball estables i ben remunerats per als casos on són exigibles coneixements i habilitats professionals i llocs de treball precaris i mal retribuïts quan no hi ha qualificació professional. En aquest segment abunda, a més, el treball submergit, que afecta particularment joves i dones. Igualment es constata que el nivell d'atur es duplica quan es tracta de joves menors de 25 anys i, sobretot, de dones joves.

En tot cas, un greu problema que s'arrossega des de sempre és la inferior qualificació dels nostres recursos humans respecte dels països del nostre entorn. Estem a la cua d'Europa, amb un percentatge de població qualificada del 20% (com a Portugal) enfront del 28% d'Espanya, el 35% de Grècia, el 65% de França o el 84% d'Alemanya, segons el professor Jordi Palafox. És especialment greu el dèficit en Formació Professional de segon grau i en diplomatures.

Una raó d'aquesta qualificació inferior dels nostres recursos humans són les majors oportunitats de trobar llocs de treball no qualificats en el mercat de treball valencià, cosa que produeix una taxa més elevada d'abandonament d'estudis, una vegada acabat el període obligatori. Però una altra no menys important és atribuïble al sistema educatiu. L'oferta d'estudis

Gràfic 1

Evolució de la població activa, ocupada i aturada al País Valencià (1985-1998)

és insuficient –tant de l'ensenyament reglat com del no reglat–, com desgraciadament mostra el fet que estem per sota de la mitjana espanyola en infraestructures educatives, o que, segons ha estimat el professor Enric Villareal, les universitats valencianes siguen les pitjor finançades en termes de despesa corrent en el marc europeu i espanyol (en 1996, 280.000 pessetes per alumne enfront de les 316.000 de la mitjana espanyola).

L'OFERTA PRODUCTIVA

L'economia valenciana continua especialitzada en activitats relacionades amb la demanda final, intensives en treball, amb mà d'obra de relativa baixa qualificació (i per tant, amb baixa productivitat relativa de la força de treball), de demanda dèbil i mitjana (segons la coneguda tipologia de l'OCDE que presumeix diferents comportaments de la demanda per als pròxims anys), madures tecnològicament i poc intensives en R+D (recerca tecnològica i aplicació d'aquesta a l'empresa). Ara bé, actualment la concepció imperant d'una indústria valenciana poc dotada de capital ha d'anar revisant-se: en 1988, aproximadament el 60% del VAB d'aquest sector el generaven activitats intensives en capital que donaven lloc al 40% de l'ocupació registrada.

Les unitats productives continuen sent bàsicament *pimes* (petita i mitjana empresa) amb algunes excepcions, algunes de les quals pertanyen a empreses multinacionals. El 96,8% són empreses de menys de 50 treballadors i signifiquen el 60% de l'ocupació registrada.

Es tracta d'una economia integrada significativament en Europa. Comparativament, és l'economia més exportadora de

mercaderies d'Espanya. El gruix de la seua exportació és destinat a la UE, al voltant del 70%, però també és d'Europa d'on ve la major part de les importacions, més del 63%. El turisme internacional també és bàsicament europeu. Tot tenint en compte els efectes de la integració econòmica en Europa que, pel que fa al de desviació de comerç, ha estat molt més suau que en el cas espanyol en exportacions: el comerç amb la UE-15 ha estat, entre 1985 i 1996, de 4,2 punts enfront dels 16,9 d'Espanya. En realitat, la coincidència d'aquest procés d'integració amb la major liberalització del comerç a escala mundial ha estat aprofitada per algunes empreses valencianes per obrir-se mercat en països tercers. No ha passat el mateix amb les importacions on la desviació de comerç s'ha sentit profundament: la quota europea ha passat del 44,1% al 63,8%, en el mateix període.

En tot cas, les fites més importants en la història econòmica valenciana recent han estat els moments d'impuls liberalitzador de l'economia espanyola, tant a escala europea com mundial: 1959 (Pla d'Estabilització), 1970 (Acord de preferències aranzelàries amb la CEE), 1986 (Ingrés en la CE), 1993 (Mercat Únic Europeu i Acord de Marràqueix del GATT) i 1999 (creació de l'euro i tercera fase de la Unió Monetària).

Cal destacar que en els darrers anys s'han detectat canvis en el comerç exterior que apunten en la línia correcta per tal de posar al dia la nostra estratègia competitiva: ha augmentat la presència del comerç intraindustrial (el patró de comerç típic dels països avançats, que descansa més en la diferenciació de productes i de qualitats que en els baixos costos laborals), que ha passat de representar el 39,2% del total del

nostre comerç exterior al 46% entre 1988 i 1996, segons les nostres estimacions, en col·laboració amb Manuel López Estornell.

ELS SECTORS NO AGRARIS:
INDÚSTRIA, CONSTRUCCIÓ I SERVEIS

La caracterització econòmica que hem esbossat fins ara abasta sense dificultats els sectors econòmics no agraris. Potser caldria assenyalar el caràcter de fort encadenament del sector de la construcció i el gran protagonisme que manté en l'economia valenciana, com palesa el fet que més del 60% de l'estoc de capital privat valencià siga del sector residencial (deu punts més que en el cas espanyol), sector que és referent determinant de l'activitat constructora.

També, que el sector terciari valencià es caracteritza pel gran pes dels subsectors de la distribució comercial, dels transports i del turisme. Tots tres requereixen una actualització urgent. Particularment, el turisme valencià, massiu, desqualificat i sostingut sobre l'oferta de sol i platja haurà de fer un gran esforç per fer front a les destinacions turístiques emergents i a les que s'hi afegiran quan desapareguen els conflictes del Mediterrani Oriental.

Així mateix, no hem d'oblidar la importància de les activitats financeres en una economia moderna. Constatem un pes menor d'aquestes activitats en el cas valencià que en l'espanyol, tot i que en la dècada dels noranta hi ha hagut un canvi simptomàtic pel que fa al seu dinamisme, mesurat per la ràtio de transformació bancària (crèdits en relació a dipòsits). Segons Ferran Agut, la ràtio valenciana és actualment superior al 100% i més elevada que l'espanyola.

Pel que fa al pes de les entitats autòctones en el sistema bancari, cal esmentar que un 63% dels dipòsits i un 50% dels crèdits són gestionats per aquestes entitats: caixes d'estalvi (Bancaixa i CAM, fonamentalment) i cooperatives de crèdit. En fer la distinció entre entitats autòctones i forànies, trobem que aquestes darreres tenen, en general, una ràtio de transformació més alta que les autòctones, per raons diverses i explicables. Ara bé, això no descarta la necessitat de dinamitzar les entitats autòctones, perquè n'hi ha altres aspectes que les fan més convenients, sobretot en la present etapa en què les entitats financeres s'estan posicionant en sectors estratègics de l'economia (telecomunicacions i energia, particularment).

Tornant a l'anàlisi global del sector terciari, hem d'esmentar que l'abundància d'activitats estancades (que no són capaces d'augmentar significativament la productivitat), de serveis finals (al consumidor i no a les empreses) i poc qualificats o tradicionals no només genera tensions inflacionàries, sinó que dificulta la modernització de l'empresa valenciana, ja que les innovacions i els coneixements no hi arriben tan sols amb les inversions físiques sinó també per mitjà dels serveis avançats a les empreses.

L'AGRICULTURA

Pel que fa a l'agricultura cal assenyalar-ne la diversitat interna i el fet que en una bona part no segueix les pautes de resposta a la crisi general en què estan immerses les agricultures dels països avançats per la disminució dels rendiments de les explotacions. Aquesta disminució es deu a què els preus dels productes agraris creixen

menys que els preus de la resta de productes i serveis i, en concret, dels que es necessiten com a inputs per a les feines del camp.

Normalment, això s'explica per l'increment de la dimensió mitjana de l'explotació per tal d'assegurar uns ingressos mínims a la unitat d'explotació, que sol ser la familiar. Al País Valencià la proximitat física de llocs de treball alternatius permet que en moltes comarques —de regadiu, principalment— es pugui practicar l'agricultura a temps parcial i molts propietaris conserven les seues explotacions com autèntics minifundis. L'alta productivitat de la terra —que no del treball, perquè també en l'agricultura malgrat tot, malgrat sobre tot l'alt índex de mecanització, la ràtio de treballadors per hectàrea és molt alta— no és una explicació suficient. Raons de prestigi social o d'expectatives racionals de plusvàlues per futurs canvis dels plans d'ordenació en zones periurbanes, poden explicar millor aquestes actituds.

Ara bé, la diversitat de l'agricultura valenciana pels microclimes i les condicions edafològiques no obsta perquè s'hi observe una gran concentració en el subsector de producció vegetal (78%) enfront del ramader (19%) i, dins d'aquell, en la producció de cítrics, hortalisses i fruites no cítriques, particularment en el regadiu (que ocupa prop del 40% de la terra conreable, un percentatge relativament alt).

En tot cas, les tècniques productives i de comercialització (amb alguna excepció honorable com ANECOOP) deixen molt a desitjar i plantegen dubtes sobre la viabilitat de molts coneixements en el marc de la PAC (Política Agrària Comuna) de la UE i de la progressiva liberalització comercial davant tercers països. L'alta taxa d'envelliment del propietari agrari afegeix difi-

cultats complementàries per a una enèrgica i no ajornable actualització del camp valencià.

LA RENDA I LA SEUA DISTRIBUCIÓ

En economia es diu que, com que la renda és el conjunt de les remuneracions percebudes pels «propietaris» dels factors de la producció, val la pena fer una primera anàlisi de com es distribueix la renda entre aquests «propietaris»: els del treball i els del capital (distribució funcional de la renda). Als primers se'ls retribueix amb els salaris i als altres amb tot el que queda (l'anomenat excedent brut d'explotació).

La quantitat de renda d'un país que correspon als assalariats depèn de dues coses: de la taxa de salarització (el percentatge de treballadors assalariats respecte del total de llocs de treball existents) i del cost laboral real unitari (CLRU) per producte. Aquest darrer terme mereix una atenció especial, perquè és una magnitud que depèn del «cost» del treball (tot el «cost»: els salaris, les aportacions a la Seguretat Social, mutualitats, etc.) però també de la seua productivitat, de la seua eficiència. Si aquesta és major, el CLRU serà menor per a un mateix nivell salarial. Partim d'unes diferències salarials molt grans respecte de la mitjana espanyola: fa trenta anys, els nostres CLRUs mitjans eren 6 punts més baixos que els espanyols. Ara continuen sent més baixos, però sense tanta diferència. D'altra banda, la nostra taxa de salarització és major que l'espanyola: 3,6 punts al principi i vora 1,5 en l'actualitat. El resultat és que la participació dels assalariats valencians en la renda nacional valenciana és menor que en el cas espanyol: 49,9% i 51,4%, respectivament.

D'altra banda, ja hem assenyalat que en les darreres dècades hi ha hagut una certa convergència de la renda per càpita valenciana i espanyola, pels transvasaments poblacionals que han generat un saldo migratori permanent en el cas valencià. Ara bé, quan es parla de renda per càpita només s'està parlant d'un simple quocient: el de la renda del país entre la població total. O entre les unitats familiars: aleshores es parla de la renda familiar directa, les retribucions dels factors de la producció (treball i capital) que arriben a les famílies en forma de salaris, de beneficis o de qualsevol altre concepte.

Aquesta renda, però, no és la que tenen les famílies a la seua disposició. Cal restar-ne l'import dels impostos, com el IRPF i altres impostos directes, i sumar-hi les transferències de l'estat, com les pensions, les beques, les ajudes per discapacitació, etc. En principi, els càlculs oficials només tenen en compte les transferències que es concreten en diners. El resultat d'aquestes sumes i restes és la renda disponible de les famílies. Amb aquesta renda les famílies poden concretar la seua despesa, poden consumir o estalviar.

En el cas valencià, aquesta renda disponible ha estat normalment més alta que la renda directa. La raó pot ser que, malgrat que tenim la segona despesa per càpita més baixa, després de Catalunya, i que som contribuents nets al Fons de Compensació Interterritorial, tenim, també, una menor càrrega impositiva neta en percentatge de les rendes directes per càpita. Per què pot passar això? Per exemple perquè, per a un mateix nivell d'impostos, els beneficis de les transferències siguen majors: més quantitat relativa de jubilats o de

persones que es beneficien de les ajudes per treballs estacionals, és a dir, per l'atur discontinu (en agricultura, restauració o en algunes indústries com el joguet, la sabata o el torró). O senzillament, a causa d'una major economia submergida (que no paga impostos ni cotitzacions a la Seguretat Social).

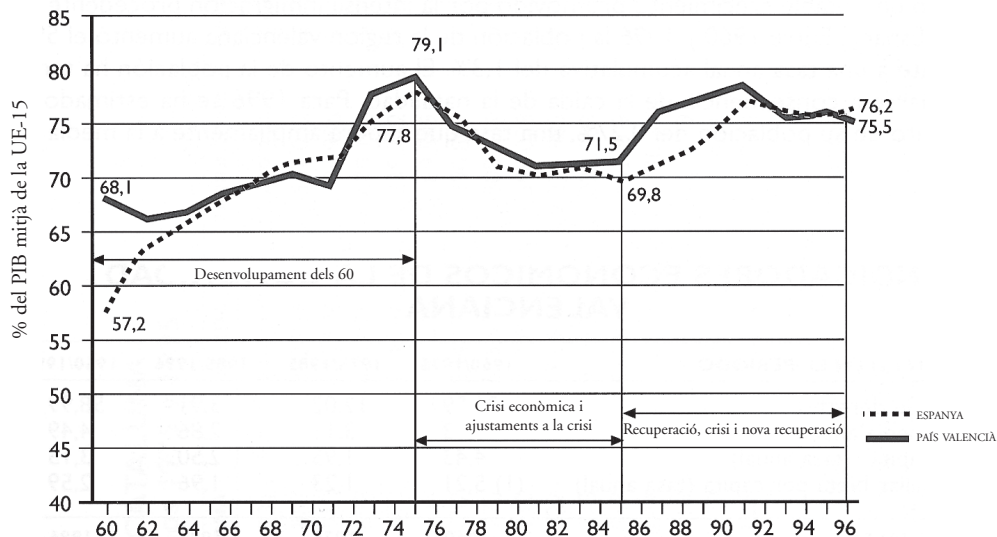
En el context europeu, la situació valenciana ha tingut millor comportament que l'espanyola en els darrers quinze anys, excepte en els períodes de crisi i, sorprenentment, com s'ha dit adés, en els dos darrers anys, malgrat estar en fase alcista, com es veu al gràfic 2.

Després de tot el que s'ha dit, cal fer-se una pregunta clau: quin grau d'igualtat té la distribució personal de la renda? Pel que es veu, al País Valencià aquest grau és superior a l'espanyol. Dit altrament: el grau de concentració personal de la renda és menor en el cas valencià que en el cas espanyol. A més, tant en un cas com el l'altre (almenys entre 1981 i 1991) la situació ha millorat. També, tots els indicadors indiquen més igualtat en el cas valencià que en l'espanyol. Tot i això, constatem que les ràtios de pobresa continuen sent elevades en el cas valencià (i espanyol). Per exemple, hi ha un 10,6% de valencians que no arriben al 40% dels ingressos mitjans de la població valenciana; hi ha un 19,8% que no arriba a la meitat d'aquests ingressos mitjans; i un 31,4% que no arriba al 60%.

Ara bé, tots els càlculs anteriors es fan sobre la base de referències monetàries explícites. Al darrere de tot hi ha els ingressos dels treballadors via nòmina, els salaris monetaris, però és evident que la qualitat de vida no depèn només d'aquest tipus d'ingressos.

Gràfic 2

Convergència real del País Valencià i d'Espanya amb la Unió Europea, mesurada en percentatges del PIB per càpita valencià i espanyol respecte del mitjà europeu

Font: *Renta Nacional de España y su distribución provincial. Panoràmica del crecimiento económico 1960-1996. Comparación de las CCAA con la Unión Europea*, Bilbao, BBV, 1997.

En els països avançats, particularment els que segueixen el model europeu de l'Estat del Benestar, té molta importància la possibilitat d'accedir de manera adequada a serveis essencials com la sanitat, l'educació, els serveis assistencials o els serveis socials en general. Molt més important com major siga la necessitat que se'n tinga, per exemple en els cas de discapacitats o de malalties greus o cròniques.

La producció equitativa i de qualitat d'aquest tipus de serveis per part del sector públic és una peça clau en la consecució d'una millor redistribució de la renda. És la millor manera coneguda de corregir l'eficient però sovint no equitativa assignació de recursos, i concretament de la renda, per part de les lleis del mercat. Significa, a més, el salari social dels treballadors.

CANVIS EN EL MODEL DE CREIXEMENT

Ara tenim davant nostre un nou repte: la creació de la moneda única, l'euro. Això fa més imprescindibles i urgents els canvis en el model de creixement econòmic valencià. Uns canvis exigibles encara que no participàssem en l'euro, però la moneda única ens exigeix ser més diligents. En realitat, l'escenari que obliga als canvis és el fenomen de la globalització de l'economia a nivell mundial i d'obertura de mercats.

Perquè l'economia valenciana, més enllà de les crisis conjunturals, com la darra viscuda en el 1992 i 1993 –compartida amb les altres economies de l'OCDE–, pateix una crisi estructural ben idiosincràtica, una crisi de model, derivada de l'es-

gotament del model de creixement iniciat en els anys seixanta, el model de Secchi. Una crisi que s'arrossega els darrers quinze anys. Aquest esgotament del model tradicional de creixement s'explica per:

La plena mundialització de l'economia i l'aparició de potents països competidors en el sud-est asiàtic; la superació del model de creixement posterior a la segona guerra mundial basat en els principis «fordistes», és a dir, en el liderat de les grans empreses amb economies d'escala, basades en processos productius de sèries llargues; la regionalització simultània de les relacions econòmiques mundials (cas de la UE, la NAFTA, l'AFTA del sud-est asiàtic, el Mercosur, etc.), el gran buit creat en l'àrea dels països de l'antiga òrbita soviètica... són alguns dels aspectes més destacats dels canvis que s'han donat en els últims anys a escala mundial.

S'han creat, doncs, unes noves condicions de mercat a les qual ha de fer front la nostra empresa tradicional. Els canvis d'escenari inclouen, igualment, aspectes salarials, fiscals, de desarmament aranzolari (Mercat Únic i Ronda Uruguai), de competència dels nous països industrials, d'alts tipus d'interès reals relatius, d'apreciació recurrent del TCER (tipus de canvi efectiu real) o de difuminació relativament ràpida de les devaluacions competitives. A més, hi ha hagut una tradicional atròfia dels canals de comercialització i una escassíssima internacionalització de la nostra empresa. És a dir, més enllà dels aspectes conjunturals, hi ha un esgotament del model de creixement tradicional per la pèrdua de part dels nostres avantatges comparatius tradicionals, sense una clara consecució de nous.

Estem atrapatats entre la lògica de crei-

xement dels països industrials emergents (que participen d'avantatges comparatius en els processos productius intensius en treball perquè tenen uns costos laborals unitaris molt baixos) i la lògica dels països més avançats (que posseeixen els avantatges derivats de la utilització de tecnologies i de *know-how* superiors). En altres paraules, la condició perifèrica de l'economia valenciana ha variat amb el temps i amb el comportament de països tercers. Ens cal, doncs, fer front als nous reptes i alinear-nos, en la mesura de les nostres possibilitats i determinació, en la lògica dels països avançats: apostar pels nínxols de mercat als quals es pot accedir mitjançant el conreu de la qualitat, la marca, la R+D, el disseny, la diferenciació del producte, la bona comercialització, etc.

L'evolució del cost laboral real unitari, un concepte important en la conformació dels costos unitaris de producció –que donen la pauta de la nostra competitivitat via preus– és significativa. Doncs bé, els CLRU depenen dels costos unitaris del treball (salari i despeses de la SS, mutualitats, etc.) però també de la productivitat del treball. En aquest sentit, s'observa que en els darrers quinze anys el CLRU ha millorat relativament molt poc (s'ha passat, per exemple de representar el 91,7% del nivell espanyol al 93,15%), mentre que la productivitat del treball ha passat del 102% al 96,61%, segons els professors Reig i Picazo. És a dir, hem empitjorat relativament –respecte a la mitjana espanyola– pel que fa al CLRU. Cosa que no fa sinó preveure un escenari no gens satisfactori si pensem que la integració econòmica europea crea les condicions per a una convergència dels nivells salarials. Es fa, doncs, difícil, per aquesta part, mantenir

la lògica dels preus del nostre model de creixement tradicional, com a definitiva de la nostra estratègia competitiva.

L'elevada taxa de desocupació és la conseqüència socialment més costosa de la situació actual. Una taxa que difícilment podrà baixar dràsticament a curt termini, per l'influx del fenomen de la persistència dels nivells d'atur o *hysteresis*. Malgrat la bona capacitat de crear ocupació, l'economia valenciana haurà d'emprendre canvis estructurals si es vol arribar a xifres semblants a les dels països europeus del nostre entorn, és a dir, si es vol reduir significativament el NAIRU (sigles angleses que signifiquen: *taxa d'atur no acceleradora d'inflació*).

ACTITUDS EMPRESARIALS

Les noves condicions del mercat exigeixen una posició empresarial més activa, inductora d'una innovació permanent, una diversificació industrial i una consolidació dels mercats externs més volàtils (les exportacions no s'han de considerar com una component de la demanda agregada que merament s'acomoden a les variacions de la demanda interior). A més, cal millorar la formació del factor treball i dels gestors empresarials i no continuar buscant avantatges en la precarització i segmentació del mercat del treball o, senzillament, en l'economia submergida. Una cosa és l'homologació d'aquest mercat amb els països avançats, que el flexibilitzen en la mesura que calga, i un altra defugir els reptes dels nostres competidors per la via de sostenir tècniques inadequades en la lògica dels salaris baixos. Les esperances d'una situació millor no poden

residir tampoc en què la cotització de la pesseta es mantinga en termes conuenients, entre altres motius perquè cada vegada serà més difícil, com més s'avance en la unió monetària europea.

La resposta ha d'estar en un autèntic canvi de l'organització productiva i comercial de les nostres empreses (el sector del taulellet n'és un magnífic exemple). L'impuls de l'actualització de les tècniques a utilitzar, d'adequació d'estructures de finançament, del conreu de la R+D, del disseny, de les marques, la consecució de xarxes comercials pròpies —que requerirà la col·laboració interempresarial, atesa la petita dimensió mitjana de la nostra empresa—, la recerca dels nínxols de mercat que interessin tot sacrificant línies de producció periclitades i plantejant-ne de noves. Cal aprofitar les economies d'aglomeració per l'especial desenvolupament territorial de les nostres activitats productives. En aquest sentit, cal constatar l'encara dèbil sistema de serveis a les empreses i les grans possibilitats obertes en els nostres sistemes territorials de *pimes* o districtes industrials.

Cal abandonar, en definitiva, l'estratègia d'indústria «entrant», que centra la producció en productes de gamma baixa i en la competitivitat basada exclusivament en el preu. Hem de constatar, però, que en els últims anys hi ha hagut un sensible canvi de l'estructura sectorial cap a sectors més intensius en capital i de demanda mitjana i forta, encara que els sectors tradicionals i de demanda dèbil segueixen sent els dominants. L'existència d'una ampla i diversificada base empresarial i d'una cultura i tradició industrial sòlidament implantades són, sens dubte, uns actius molt importants amb què cal comptar.

EL PAPER DELS AGENTS PÚBLICS

Aquesta dificultosa adaptació de l'empresa valenciana als nous escenaris econòmics demana la implicació de les administracions públiques, però no en polítiques obsoletes de subvenció a l'empresa, sinó amb actituds de més complexitat i diligència en el marc de les directives comunitàries i de les competències pròpies. Amb la consciència que, en els darrers quinze anys, ha canviat radicalment el marc institucional.

L'existència ara de tres administracions (la Generalitat, el govern d'Espanya i la UE), amb competències en l'àrea econòmica, permet adequar millor les accions públiques al tipus i el nivell de concreció dels assumptes, però alhora exigeix una profunda coordinació interinstitucional per tal de fomentar les sinèrgies en les polítiques econòmiques.

Recordem que la política monetària, fiscal i d'altres que afecten la demanda pertocquen, fins ara, al govern d'Espanya. D'altres, tradicionalment assignades a Madrid passen a Brussel·les, com és el cas de l'aranzelària, l'agrícola i pesquera i tants altres aspectes lligats a la construcció d'un espai econòmic unificat des d'Escandinàvia fins a la Mediterrània. La Generalitat té competències menors en temes financers, fiscals i de mercat de treball, no cap en temes monetaris, però en té moltes en el tema d'infraestructures, de capital humà (educació i sanitat), d'ordenació territorial, de programació econòmica i particularment en polítiques d'ajuda i cooperació empresarial que permeten incidir en aspectes de la producció i la comercialització.

L'Institut de la Mitjana i Petita Indústria Valenciana (IMPIVA), l'Institut Va-

lencià d'Exportació (IVEX, abans Pro-cova), l'antic Institut Valencià de l'Energia (IVEN), la Societat de Garanties Recíproques (SGR), l'Institut Valencià de Finances (IVF), l'Agència Valenciana de Turisme (abans ITVA), etc., junt amb l'acció directa governamental, han estat uns instruments útils en el disseny i l'aplicació de polítiques específiques per a la nostra economia des de la Generalitat. En tot cas, aquesta administració té capacitat d'iniciativa per plantejar davant les altres les mesures que crega convenientes en la defensa dels interessos específics valencians.

Quines haurien de ser les polítiques adients? En primer lloc, cal fer atenció a les polítiques europees, que compten cada dia més. L'Agenda 2000 és un assumpte transcendental que ha de preocupar la Generalitat i el govern d'Espanya, perquè de la dimensió i l'oportunitat dels seus fons depèn en part que puguem escurçar la distància que ens separa de la mitjana europea i que superem la nostra situació perifèrica. El Banc Central Europeu hauria de compatibilitzar la lluita contra la inflació amb una política de tipus d'interès i de cotització de l'euro realista davant els països tercers. La Generalitat haurà de col·laborar en la millora de l'accés de la *pime* a la financiació tot desplegant les possibilitats de l'IVF i de la SGR. Igualment, la Generalitat ha d'afavorir la col·laboració interempresarial per fomentar i millorar l'accés a les noves tecnologies, dissenys, qualitats i les tècniques i els canals de comercialització. Tots aquests punts ja han estat a bastament assenyalats pels experts i, més concretament, pel professor Aurelio Martínez.

Cal cridar l'atenció sobre el tipus de terciarització que s'ha de potenciar. No és

el mateix els serveis al consumidor que els serveis a la producció, a l'empresa. Són aquests darrers els que demanen una atenció especial (tot i que dels serveis al consumidor, com ara el turisme, també seria interessant modificar-ne el model de gamma baixa, només assentat en el binomi sol/platja). Cal fomentar els serveis a l'empresa i cal que siguen de la major qualificació possible per tal d'obviar el caràcter perifèric, o de sucursal, que podem denotar per a la nostra economia. Això està connectat, a més, amb la capacitat per a retindre capital humà del nivell més alt. En aquest tema, un potent nucli urbà com València té un paper crucial.

EL TERRITORI TAMBÉ COMPTA

El canvi de model de creixement i la convergència real amb Europa exigeixen un decidit canvi d'actitud dels nostres empresaris. Perquè els problemes greus d'adaptació, com hem vist, es troben al si de les empreses: són problemes microeconòmics i es concreten en el fet que l'augment de la competitivitat s'ha de sustentar en l'augment de la productivitat i en la millora de les estratègies de comercialització. Els poders públics han d'acompanyar l'empresari i els treballadors en aquesta aventura també amb polítiques que afavoresquen la gènesi d'externalitats, la creació d'entorns més adients per a l'augment de l'eficiència de les empreses.

Ara bé, per atreure activitats econòmiques i per fomentar la modernització de les empreses, el territori, la geografia també compta. Però no es tracta de considerar el marc físic i la dotació de recursos d'una economia com a dades inamovibles, ans al

contrari, hem de considerar-los com marcs de referència a alterar, en la mesura de les nostres possibilitats, amb l'objectiu de millorar-ne la qualitat tant econòmicament com mediambiental.

El marc físic de l'economia valenciana és un territori de 23.356 km², situat en l'arc del Mediterrani nord-occidental, amb un accés al mar de 450 km, de clima benigne, però amb orografia i recursos naturals (especialment, els hídrics) limitadors del creixement. Com es pot propiciar una millora de la qualitat d'aquest marc físic, d'aquest territori, que ja ha estat alterat històricament, i no sempre per a bé?

La Comissió Europea, en el *Sisè Informe sobre la situació de les regions de la UE (1998)*, subratlla que, entre els factors vinculats a les diferències del ritme de creixement, es troba l'accessibilitat regional. Aquest tema de l'accessibilitat és, doncs, un tema territorial a considerar de manera preferent. En aquest sentit, junt amb la necessària vertebració del territori valencià mitjançant accions viàries (és urgent acabar l'autovia de les comarques centrals que passa per Alcoi i convertir en autovia la carretera entre la Font de la Figuera i Cabdet) i, sobretot, ferroviàries (en les àrees metropolitanes i en l'eix costaner), volem destacar una línia de força: la situació del País Valencià en la Unió Europea.

És imprescindible reduir la nostra condició perifèrica i reforçar els enllaços amb l'Eix Lotaringi (la zona de major dinamisme europeu, que va des del sud-est anglès al nord-oest italià). Sens dubte, el Port de València juga un paper decisiu en aquest aspecte de l'accessibilitat, però també, la consolidació del caràcter europeu dels aeroports de Manises i l'Altet i, especialment, la vitalització de l'Eix del

Mediterrani, no sols amb les millores ferroviàries i de carreteres sinó també fent front a la possible desertització econòmica entre Tarragona i Castelló, per tal de no quedar despenjats de l'euroregió del mediterrani nord-occidental. Les comunicacions amb la Vall de l'Ebre i amb el centre i l'oest peninsular (Madrid i Lisboa) també mereixen una consideració estratègica.

Un altre assumpte decisiu és el de l'ordenació del territori. Constatem que l'organització històrica d'aquest territori hi ha produït dualitats costa/interior en una gran part, amb gran pressió demogràfica i d'activitats econòmiques sobre el litoral. Perquè s'ha de partir d'una evidència: la localització de les empreses mai no és aleatòria. Les empreses s'ubiquen on entenen que s'hi donen certs avantatges. Però el mercat per ell mateix no garanteix l'optimització d'aquests avantatges des de la perspectiva del conjunt de l'economia, ni menys encara la solució als conflictes d'interessos en els usos del sòl. Per això, com ha reiterat el professor Eugeni Burriel, cal una política activa d'ordenació del territori i que aquesta emmarque les accions governamentals en matèria d'infraestructures. Cal, doncs, un pla de directrius territorials que optimitze, en definitiva, els usos del sòl. Un pla que haurà de ser pensat per a llarg termini, tot posant especial interès en la sostenibilitat econòmica i mediambiental i en un consens social i polític ampli.

És especialment transcendent la gestió dels recursos naturals i particularment de l'aigua. Si és greu la situació per al conjunt del País, que pateix serioses alteracions de l'equilibri ecològic per contaminació de les aigües, tant superficials com subterrànies, o per una explotació desmesurada

dels aquífers, en algunes comarques és senzillament l'origen d'una possible desertització econòmica, llevat que s'hi facen obres d'infraestructures d'importància.

Per la seua banda, en l'articulació del territori, el sistema de ciutats és un factor bàsic, especialment en la societat de la innovació, dels serveis avançats a les empreses i de les telecomunicacions. Doncs bé, el País Valencià actual ha heretat un sistema urbà relativament equilibrat amb abundants ciutats mitjanes i una gran ciutat central –la metropolitana de València– amb dimensions i possibilitats d'assumir un paper direccional i de sumar el seu potencial a la xarxa de grans ciutats europees. Malauradament, com denuncia el professor Josep Sorribes, València no ha a complert aquest paper fins ara.

Sense pretensió d'exhaustivitat, hi hem d'afegir les polítiques que afavoresquen les economies d'aglomeració. Particularment, per a un teixit empresarial bàsicament format per *pimes*, en un país on es donen les precondicions perquè existesquen aquestes economies, ja que les empreses es concentren per sectors en determinades comarques.

En aquestes comarques es poden conrear externalitats territorials mitjançant l'impuls de la difusió de la innovació entre les empreses, la qualificació del mercat de treball i la gènesi d'activitats noves (per exemple, la de la indústria auxiliar o, millor, la de la construcció de maquinària junt amb l'originària de producció de béns de consum). Així, es pot crear un districte industrial que permeta una especialització cooperativa entre les empreses de la comarca i la concreció, per tant, d'economies d'escala territorial. Amb això s'afavoriria que les *pimes* duguen a terme iniciatives, en connexió amb els centres innovadors

de les ciutats (incloses les universitats), que, en principi, sols estaven a l'abast de les grans empreses.

La política desenvolupada en aquest camp és més aviat escassa, més enllà de la important iniciativa de l'IMPIVA de crear els instituts tecnològics en la dècada passada (o d'alguna iniciativa municipal, com la d'Elx, Ciutat Linià) i, tanmateix, és un aspecte crucial per a un teixit empresarial de *pimes* com el nostre, si es vol fer front al repte del canvi de model de creixement. De fet, les primeres avaluacions sobre aquestes aglomeracions apunten que les externalitats conreades no són especialment rellevants en tots els sectors.

A TALL DE SÍNTESE

Si bé la segona part del segle XX ha significat un canvi substancial en l'estructura econòmica valenciana que l'ha acostat a la dels països del nostre entorn europeu, aquest tombant de segle torna a posar la nostra economia davant el repte d'augmentar la velocitat de creixement i de transforma-

cions per assegurar el *catch up*, l'acostament, als estàndards dels països del nord.

Per aconseguir-ho, no és possible continuar amb el vell model de creixement de l'etapa anterior. Cal prendre'n nota de l'esgotament, i defugir «l'abraçada de l'ós» dels països industrials emergents: mantenir la lògica del comerç interindustrial en funció de l'avantatge de produir béns i serveis que usen intensivament el factor que més abunda entre nosaltres: el treball desqualificat. És a dir, hem de continuar l'esforç per ampliar la lògica, alternativa, del comerç intraindustrial basat en l'ús intensiu de la R + D, dels intangibles qualificats en general i de la diferenciació productiva tant en qualitats com en productes.

Un desafiament per als nostres empresaris, que hauran de centrar les seues preocupacions en l'augment de la productivitat i en la millora de les xarxes comercials, però també un desafiament per als agents públics, particularment la Generalitat, que hauran de crear el millor entorn perquè el canvi i les transformacions tinguen èxit i es duguen a terme amb els menors costos socials i mediambientals possibles. □

L'espai del valencianisme polític

Adolf Beltran

El valencianisme polític

Alfons Cucó

(Segona edició, ampliada i revisada)

320 pp., 1999, Editorial Afers

El motiu que va dur Alfons Cucó a publicar *El valencianisme polític* l'any 1971, si bé ho mirem, és el mateix que justifica l'existència del «tema». El llibre, fruit d'un treball sistemàtic d'investigació en arxius i hemeroteques, fa un exercici de reconstrucció i de memòria, en un país que, com l'autor explica en la introducció d'aquesta nova edició, no sols va perdre les «referències nacionals», sinó «també moltes altres referències que han fet d'ell un poble gairebé invisible en el conjunt multinacional de l'Estat». Contra aqueixa «invisibilitat» Cucó va fer una gran aportació amb el seu treball. I, d'altra banda, la necessitat de fer «visible» el País Valencià, precisament, empeny des del principi el recorregut del moviment que l'historiador analitza.

La reedició del volum, publicat ara per Afers, es presenta amb l'anotació que es tracta d'una versió «ampliada i revisada», però és, en essència, el mateix estudi original que Cucó, després d'alguns dubtes, ha refusat reescriure. El període que abraça

segueix delimitat per dues dates: el 1874, any d'aparició del *Calendari de Lo Rat Penat*, que dirigia aquell gran activista popular de la Renaixença que va ser Constantí Llombart, i el 1939, quan acabava la guerra civil amb la derrota de la Segona República. Queda pendent, per tant, un estudi complet de l'evolució del valencianisme al llarg del franquisme, la transició i la democràcia. No obstant això, el llibre de Cucó conserva l'interès i és d'agrair que una editorial dels nostres dies s'haja decidit a tornar-lo a publicar.

En realitat, *El valencianisme polític* és un monument a la tenacitat, si més no, d'uns sectors minoritaris però excepcionalment actius. És, d'alguna manera, la carta de navegació pels orígens d'un moviment sense el qual seria impossible entendre el País Valencià contemporani. De la Renaixença a la República, i posteriorment del franquisme a la societat democràtica del final del mil·lenni, el valencianisme sobreviu a fenòmens polítics i socials més poderosos. La pervivència és el primer fet que l'estudi de Cucó posa en relleu, tot contradint la impressió, general als anys seixanta i setanta, d'unes arrels inconsistents, intermitents i dèbils de la reivindicació nacional valenciana, posada sempre en comparació desfavorable amb el desenvolupament de la mentalitat col·lectiva a Catalunya. El llibre, evidentment, no fa emergir una història equiparable a la del catalanisme, però dibuixa (i això va ser una revelació substancial en el seu moment) un moviment que evoluciona i madura, que polemiza i lluita en funció de les condicions històriques que viu el país. A partir d'aquesta constatació, erudits i assagistes, sobretot en els últims temps, han tractat de revaloritzar la im-

portància de la tradició valencianista, amb l'objectiu, poc amagat, de rearmar d'història la revisió de l'impetuós i caòtic nacionalisme polític i civil sorgit de la transició democràtica.

Buscar les claus del fracàs del nacionalisme valencià recent en la ignorància del seu passat i les solucions en la mitificació d'aquest passat, pot ser només una operació compensatòria que corre el risc de descontextualitzar els episodis, la capacitat organitzativa i la influència real d'aquell nacionalisme primari. No és aquest el lloc per a debatre-ho. Molt més interessant sembla la lectura que el mateix Cucó fa d'alguns dels problemes d'interpretació que planteja la sempre conflictiva, i molt sovint precària, existència del moviment en els diversos escenaris històrics on està documentat. Una lectura que il·lumina eficaçment en la introducció d'aquesta reedició quan planteja un tema central, el de l'espai polític i ideològic del valencianisme. En citar un article de Ferran Fabregat del 1992, Cucó assenyala: «Fabregat, en interrogar-se sobre l'espai polític del primer valencianisme, feia referència a diverses qüestions que són a la base del lent, i sens dubte precari, desenvolupament històric del valencianisme polític (i també del valencianisme cultural)». Els tres factors són el distint comportament de les classes dominants a Catalunya i el País Valencià davant la crisi del 98, l'encerclament del nou moviment entre el republicanisme blasquista i el bloc catòlic, i el grau de «desnacionalització», molt superior al de Catalunya.

És possible que, als historiadors, els motive més la reflexió sobre la crisi del 98, i hi ha debats sobre l'assumpte recollits en diverses publicacions, però em semblen

més interessants d'abordar ací els dos últims factors, especialment el que fa referència al valencianisme com a moviment atrapat entre dos grans blocs. El llibre de Cucó està ple d'exemples de la vocació unitarista, i també de les contradiccions, que la necessitat de situar-se en aquesta mena de bipolaritat política va provocar en el moviment valencianista, el qual va fer l'entrada a la majoria d'edat, en la primera dècada del segle XX, com constata l'estudi, amb la irrupció de les joves generacions de València Nova i de la mà de les primeres polèmiques amb el blasquisme. Aquesta interrelació del valencianisme amb el seu context, l'intent d'adaptació permanent a les circumstàncies polítiques i socials, és una característica que el llibre de Cucó va posar en evidència i que només ara, amb la suficient perspectiva històrica, és possible interpretar com una qualitat que es relaciona íntimament amb la facilitat de «contagi», d'influència sobre les altres opcions polítiques majoritàries a l'hora, sobretot, de conformar l'agenda de determinats debats col·lectius.

Ens trobaríem, per tant, davant d'un moviment políticament ofegat al llarg del segle entre els dos blocs majoritaris (republicans i monàrquics, blasquistes i catòlics, Front Popular i CEDA, socialistes i populars...), però d'unes capacitats catalitzadores del debat democràtic molt superiors a la seua envergadura política i electoral. La simetria d'aquesta situació ha estat variable i poques vegades perfecta: el nacionalisme valencià ha tingut sempre una base democràtica poc conciliable amb la ideologia autoritària que ha professat la dreta en moltes etapes. En algun moment, fins i tot, la dreta ha fet del valencianisme la seua bèstia negra cohesionadora d'un

bloc tradicionalista i refractari al progrés. En tot cas, sense l'existència d'un valencianisme actiu no es pot explicar l'aparició en la nostra vida col·lectiva de qüestions com l'autonomisme, el comarcalisme, el «catalanisme» (concebut com a aproximació controvertida de posicions a partir del marc nacional i històric compartit), la recuperació cultural o la normalització lingüística. No es poden explicar aquestes qüestions ni les reaccions contràries que ha suscitat el seu plantejament sense el paper jugat pel nacionalisme valencianista i la seua *intel·ligentsia*.

Per què això no s'ha traduït en una força política i electoral significativa? Heus ací la pregunta que, desgraciadament, obsessiona els teòrics i els pràctics de l'assumpte. I els obsessiona fins al punt d'ignorar unes altres anàlisis, d'apagar unes altres percepcions. La referència a la «desnacionalització» sorgeix de seguida en aquest context. El mateix Cucó hi fa al·lusió a la introducció ja comentada: «El resultat final és que el País Valencià entra dins l'època de la creació dels estats nació —que és, al mateix temps, l'època de les grans transformacions econòmiques, socials, jurídiques i polítiques del món contemporani— en clau espanyola, és a dir, amb unes concepcions hegemòniques de caràcter uninacional (espanyol), ben sovint centralistes i unitaristes. D'ací deriven en bona manera les dificultats del moviment valencianista per a obrir-se camí enmig d'uns blocs politicosocials —monàrquics i republicans— tots plenament espanyolitzats». Cucó es desmarca de la pregunta formulada per Manuel Martí —«Per què al País Valencià es va desenvolupar, al llarg dels segles XVIII i XIX, un sentiment de pertinença nacional-

espanyola tan profundament arrelat?», qualificant-la de «dilema excésiu». I fa malament, perquè ell mateix n'ha donat una resposta quan s'ha referit a la societat valenciana com «una societat nacionalment poc estable».

Efectivament, «el País Valencià», i torne a citar Cucó (*País i Estat: la qüestió valenciana*), «més que una societat diferenciada lingüísticament, culturalment i políticament en gran part de la seua trajectòria com a poble, és, sobretot, una societat històricament diferenciada. Són precisament la seua riquesa i complexitat històriques les que atorguen al País Valencià un perfil fortament singularitzat que violenta els esquematismes, els reduccionismes i les simplificacions». Coneixedor com pocs, en bona mesura gràcies a una dilatada experiència com a senador atent als afers de la política exterior, dels conflictes nacionalitaris de l'entorn europeu, Cucó amplia la seua afirmació de la primera edició d'*El valencianisme polític* segons la qual «el valencianisme no era, en absolut, un món autàrquic», per a concloure que «el moviment valencianista també està lligat a com i de quina manera s'ha produït la integració del país dins l'edifici de l'estat nació espanyol».

La inestabilitat nacional, la singularitat històrica, la integració dins l'Estat o el sentiment de pertinença nacional-espanyol no són qüestions que puguen despatxar-se tan alegrement com ho fan els autoanomenats «nacionalistes valencians». I Cucó fa molt de temps que ha establert les reserves sobre el particular. Unes reserves, però, que massa sovint s'aturen aquí. Des del meu punt de vista, les dificultats del nacionalisme polític organitzat, del nacionalisme polític «realment existent»,

per fer-se lloc en la societat valenciana no són «tàctiques» (això, ja hi ha hagut moltes oportunitats per a comprovar-ho). Tinc la sospita que tampoc no són «estratègiques» i, encara més, em sembla que hi ha dades per a pensar que són «estructurals».

Ja no es tracta de si és possible o no que als escons de les Corts Valencianes s'hi asseguen diputats nacionalistes (ho fan fet una legislatura gràcies a una coalició amb Esquerra Unida, com ho van fer, en les institucions de l'època, durant la República, gràcies a la seua integració dins del Front Popular). Tampoc no es tracta de negar la possibilitat material que algun dia hi pugua haver un grupat de parlamentaris elegits en candidatures autonòmiques (es diguen UPV, Bloc o com dimonis vulguen). El que no sembla probable és que deixen de ser mai una minoria exigüa. I?

La proposta és analitzar la qüestió des d'un altre angle, sense ignorar cap ni una de les aportacions que treballs historiogràfics i de reflexió com els de Cucó, Fuster, Marqués, Mira, Pérez Moragon, Simbor, Baldó, Fabregat, Ninyoles, Mollà i tants d'altres puguen haver fet. Això sí, l'operació obliga, naturalment, a deixar de banda una certa mitologia. Té alguna cosa a veure l'evolució del valencianisme, —a més de la precarietat històrica del país, la desnacionalització, la integració dins l'estat, el sentiment de pertinença nacional-espanyol o el sandvitx entre els grans blocs—, amb l'evolució de la societat? Quan el valencianisme polític emergeix, el País Valencià, com tots els països del seu entorn, es troba immers en els primers compassos de la nova societat de masses. Són concebibles el blasquisme o la Dreta Regional Valenciana al marge del nou fenomen de la política de masses, al marge

dels nous mecanismes de creació d'opinió pública? Ho és el valencianisme?

Si alguna cosa ha caracteritzat el nacionalisme valencianista, de manera més tímida en la República però ben explícita a les acaballes del franquisme, a partir de Fuster, és el combat contra el provincialisme, contra l'acontentament sucursalista, contra el particularisme folklòric i esterilitzant. No és, potser, el valencianisme un moviment modernitzador? Un moviment modernitzador que no compta amb un «programa» polític assumible per la societat, la qual sí que s'ha fet porosa, en canvi, a les seues incitacions col·lectives en àmbits molt diversos.

A la llum de les doctrines més rebregades, i més ortodoxes (per això els resulta tan difícil d'entendre els nacionalistes catalans més clàssics), la del nacionalisme valencianista és una «anomalia» de gran envergadura. Com pot tenir tanta influència (en la cultura, en l'ensenyament, en els sindicats, en les comarques, en la universitat, en la política, al capdavant) un moviment que difícilment acosengueix representació parlamentària? Alguna cosa falla en les anàlisis.

Vist amb una certa objectivitat, el valencianisme és un *lobby* respectable al País Valencià d'aquest final de segle, una força civil, un moviment social, com vulgueu dir-li, no gaire diferent dels que existeixen en altres països, en altres societats del món occidental. I si l'espai del valencianisme, el caldo de cultiu, no és preferentment el de la política, encara que també (sobretot concebuda en un sentit plural), sinó el de la modernitat?

Siga com siga, qualsevol intent d'aproximació al valencianisme com a «agent modernitzador», en el context canviant i

complex de la societat de masses, haurà de tenir molt en compte, entre altres, els treballs de Cucó, les seues incursions en la història, el seu inventari de fets i esdeveniments, però també les seues interpretacions. *El valencianisme polític* continua viu. □

Repensar la fatalitat històrica

Miquel Nicolàs

La llengua silenciada. Una història del català del Cinccents al Vuitcents

August Rafanell

147 pp., 1999, Empúries

En un dels seus aforismes insolents i lúcids, Joan Fuster advertia, si fa no fa, que en història el que no és erudició és política. La disjuntiva té la gràcia hiperbòlica de l'estirabot, però escamoteja un tercer element, que, participant dels altres dos, configura un espai privatiu: el discurs. En efecte, la història, entesa com a activitat o com a resultat, és una construcció intel·lectual que es resol en textos, generalment escrits. I els textos defineixen un gènere, de vegades amb subgèneres associats, unes convencions: uns tòpics, uns gestos, unes metàfores, unes rutines de lectura... Una petita tradició, ni que siga reclosa en la complicitat domèstica del gremi d'espe-

cialistes. La fortuna social de la història ha estat tradicionalment lligada a aquesta condició discursiva. No debades fins a la problematització científica dels *Annals*, en ple segle XX, se la considerava sobretot com una art literària. I encara avui, bona part dels problemes de manca d'empatia i de ressò que acusen els historiadors deriven de la incapacitat de trobar nous camins expressius o de renovar la retòrica consuetudinària.

També la historiografia lingüística participa de la centralitat del discurs, on s'enfronten i es reconcilien el coneixement i l'interès. Al capdavall, la història d'una llengua és una modalitat de la història en què les formes d'intercanvi lingüístic han perdut, provisionalment, el caràcter de vehicle de sociabilitat, per esdevenir el nucli temàtic de la cognició històrica. Dit breument: la llengua, o les llengües, les varietats de llengua en llur complexitat social, esdevenen el centre de la comprensió del passat, el fil conductor que ens descobreix els arguments sociolingüístics del present. L'historiador de la llengua ha de construir un discurs singular, conjuminant relat i interpretació, però sense caure en els excessos de la història narrativa, presonera del relativisme epistèmic, o en l'esquematisme de la lectura sobreideologitzada.

No és segur que en la història del català s'hagi sabut eludir aquests riscos. La relativa escassetesa d'aquest tipus d'estudis ha oscil·lat de vegades entre l'erudició d'ascendent romàntic i la reivindicació de to abrandat o pamfletari. De fet, posats a arribar al fons de la qüestió, no és segur que fins fa unes poques dècades hàgem tingut alguna cosa semblant als preliminars del gènere *història de la llengua ca-*

talana. Les raons històriques d'aquest dèficit, un dels molts que ha patit o pateix la cultura catalana, poden semblar bastant òbvies i es lliguen a les contingències històriques de l'última centúria: als daltabaixos polítics, socials, culturals i idiomàtics. En tot cas, no és aquest el lloc d'argumentar *in extenso* un tal dèficit, que no donem com a dogma, sinó més aviat com a temptativa o conjectura de context per al llibre que presentem.

En efecte, *La llengua silenciada. Una història del català del Cinccents al Vuitcents*, d'August Rafanell no és, com cabria esperar de l'enunciat segon, que desenvolupa el títol de portada, un nou resum de la història de la llengua, a l'ús dels compendis que circulen pel nostre esquitit mercat. No es tracta de l'enèsima versió d'una història victimista, restringida en aquesta ocasió al tram central que s'escola del segle XVI al XIX. *La llengua silenciada* és un excel·lent assaig d'història cultural, que destaca sobretot per l'eficàcia discursiva, per la capacitat de sintetitzar, en una explicació versemblant, les raons per les quals el català esdevingué, des dels inicis de l'edat moderna fins a les envistes de la Revolució industrial, una llengua progressivament emmudida.

L'autor és professor d'història de la llengua catalana a la Universitat de Girona, un centre acadèmic on aquesta disciplina ha assolit un alt nivell, amb investigadors de relleu com Josep M. Nadal, Modest Prats, Albert Rossich, Pep Balsaobre, Francesc Feliu i el mateix August Rafanell, entre altres. A més a més, Rafanell coneix molt bé els problemes singulars del català en terres valencianes i n'ha estudiat aspectes parcials, com ara la gènesi del llemosinisme, l'aparició de

l'apitxat o les disputes al voltant de la unitat i dispersió de la llengua. En aquest treball ha reunit coneixements diversos, que ultrapassen el llinar de la història lingüística estricta, i sensibilitat envers els problemes interpretatius que aquesta suscita. I el resultat és un producte sòlid que, com no pot ser altrament, s'obre a diversos tipus de lectors i a diferents nivells de lectura.

El primer encert del llibre és tot just el títol: el joc de denotació i connotació que imposa i que òbviament serveix com a fil expositiu. El català dels temps moderns no és una llengua silent, ni deliberadament silenciosa, sinó una llengua silenciada a la força. De fet, com veurem al llarg de l'assaig, aquest arraconament li impedirà esdevenir una llengua en el sentit modern de la paraula. El detonant discursiu el trobem en el preàmbul, que s'obre amb sengles citacions de don Ramón Menéndez Pidal i Miquel Porta Perales, les quals, amb to i propòsits distints, coincideixen, més enllà del temps, a legitimar el valor del castellà com a llengua pròpia, també, de Catalunya. Rafanell es proposa, doncs, refutar la inanitat d'aquesta coartada historicista, tot reconeixent de manera explícita que el discurs històric depèn de la posició relativa de l'historiador i del seu ancoratge en el present. En definitiva, els historiadors, inclosos els de les llengües, parlen sobre el present amb arguments del passat. Per això l'autor es distancia del sectarisme acrític i assumeix la prèdica des d'una trona laica i descreguda, en una clara al·lusió a les desqualificacions que Porta Perales va adreçar a un altre llibre, del qual Rafanell era coautor: *El futur de la llengua catalana* (1990).

El llibre que glossem aquí pertany, doncs, a aquest subgènere de respostes

transversals que al nostre país apareixen de tant en tant, per tal de desmentir les insídies que propala la *intelligentsia* espanyola, siga filològica o no. Les citacions de partida són reals, però no deixen d'actuar com una mena de recurs de la *captatio*. El lector avisat les podria permutar per unes altres de parcialment equivalents, firmades pels caps de fila de la primera meitat d'aquest segle, que Rafanell enumera (Unamuno, Ortega, Madariaga, etc.). Però igualment podríem bescanviar aquests noms per uns altres de més pròxims al nostre present: Julián Marías, Gregorio Salvador, Luís María Ansón o qualsevol representant conspicu de l'indígena Fòrum Babel. Rafanell forneix nombrosos arguments de fet, i algun judici de valor, contra la mala fe, o el presumpte desconeixement d'alguns despistats, que encara creuen en el progrés genocida, i en la modernitat cultural, com a simplificació de la diversitat de llengües.

La llengua silenciada es presenta, doncs, com una síntesi d'història del català en els temps moderns, destinada a explicar-nos de manera clara i rotunda les coordenades sociopolítiques, culturals i ideològiques que n'hi determinaren l'arraconament progressiu. Una síntesi d'història externa, d'història social de la comunitat catalanoparlant, que esbossa els canvis lingüístics i explora les mutacions correlatives en el domini de la comunicació efectiva (la distribució d'usos de llengua) i de la consciència social (les actituds idiomàtiques, les ideologies, les representacions simbòliques). Com veiem, un tema apassionant, pluriforme i complex, que potser no ha merescut en les tribunes públiques l'atenció requerida. Hi han contribuït l'erosió de la memòria històrica, la vulgarització

dels estereotips que difonen les ideologies dominants i la fal·laç separació entre les formes culturals (tècnica/humanística; icònica/discursiva; moderna/tradicional...). Rafanell hi al·ludeix en la «Prèvia», avisant-nos sobre el «presentisme... transparent i obscè», que abomina del passat i tendeix a «legitimar el nostre món rodó de cada dia».

El llibre concilia densitat temàtica i claredat expositiva i ens dóna una narració interpretada d'aquest silenciament progressiu, que es desenvolupa en la perspectiva de la llarga durada històrica. Durant tres segles i mig, la comunitat catalanoparlant va perdre pes polític, es va reduir demogràficament i va patir una aculturació, amb ritmes i evolucions divergents en cadascun dels territoris històrics. El relat dels avatars del català implica els protagonistes individuals i col·lectius; els processos, que, en la seua lògica superior, escapen sovint a la voluntat dels agents històric; i els escenaris en què es verifica la interacció social i la construcció progressiva de les identitats lingüístiques. Com veiem, una trama densa, que l'autor desenvolupa amb fluïdesa, sense banalitzar o reduir a esquema la complexitat dels processos que aborda.

Des de la llarga durada, Rafanell ens presenta la sort del català dins el procés general de modernització politicoideològica i d'homogeneïtzació tecnològica que afecta el conjunt de les llengües occidentals. Aquestes avancen des del segle XVI, a l'empara del poder polític i arrecerades en la tradició literària pròpia, cap a la gestació d'espais socials cohesionats, en què s'amalgamen el mercat interior, l'estat nació unitari i la llengua nacional, codificada i difosa per l'alfabetització massiva i els

aparells coercitius de l'estructura estatal, singularment l'educatiu. Cal remarcar, en aquest sentit, que l'autor, per deformació, o més aviat, per formació i sensibilitat professional, dedica una atenció específica a l'ensenyament en cada època, a l'estatus de les llengües en què s'hi materialitzava i a la comesa sociolingüística que hom li assignava.

A més de l'ensenyament, Rafanell tracta un ampli catàleg de temes i subtemes, tots ells interdependents, dels quals assenyalarem els més importants:

- la dependència entre el marc polític general, que determina el grau de sobirania, la capacitat d'organització sociolingüística d'una formació històrica i fins i tot la periodització adoptada: una primera etapa, amb el títol més asèptic de «Nous usos i costums», coincidint amb la monarquia hispànica dels Àustries (1500-1700) i una segona, corresponent als canvis que, amb els Borbons, van de la Nova Planta a mitjan segle XIX, i que es titula, més expressivament, «Una política de la llengua»;

- la pugna per la distribució del mercat de la comunicació lingüística en cada moment, o, el que és el mateix, els conflictes lingüístics entre el català, l'espanyol, el llatí i l'àrab dels moriscos; no cal dir que, mentre el català iniciarà una evolució recessiva, i el llatí i l'àrab desapareixeran en moments i circumstàncies diferents, l'espanyol tendirà a ocupar segments cada vegada més grans d'aquest mercat en transformació;

- la descripció dels usos lingüístics generals, a partir de les oposicions oral/escrit, privat/públic, que delimiten uns àmbits d'ús específics; així, dins els usos públics escrits, es consideraran l'institu-

cional, el socioeconòmic, el ja esmentat de l'educació, l'eclesiàstic, que té una dinàmica pròpia, i el de la producció cultural, dins la qual destaquen els usos literaris;

- la conformació del registre literari (pràctiques literàries, noció de literatura...) en cada període i l'adopció d'una llengua determina com a vehicle d'expressió literària;

- la interrupció per a la llengua catalana del procés de gramatització que es dona en l'entorn lingüístic immediat (espanyol, francès, italià);

- la gènesi d'actituds lingüístiques que reflectiran el grau de consciència lingüística, quant a la identitat i el nom de la llengua, i pel que fa a la valoració sociolingüística d'aquesta.

La revisió de tots aquests factors ens dona un balanç rotundament negatiu per al català, per contrast amb les llengües de l'entorn. Aquestes, o bé gaudiren d'una estructura d'estat, erigida des de la Revolució francesa a la categoria de nació política referencial, com ara el francès o l'espanyol; o bé, com en el cas de l'italià, supliren la manca d'un entrellat polític cohesionat amb la inexorable puixança de la modernització socioeconòmica i amb el pes d'una molt sòlida tradició literària ininterrompuda. En tots tres casos, l'alfabetització massiva que forçarà l'industrialisme, amb el guiatge de les gramàtiques respectives, servirà per superar la fragmentació heterogènia dels parlars dialectals i per construir un espai homogeni, una llengua nacional, identificada amb l'aprenentatge i la producció d'escriptura.

La invenció de les llengües en sentit estricte, i de la ideologia nacional i nacionalista que les empara, data de l'últim segle i mig. Rafanell ens fa veure com el

català, suplantat progressivament des del segle XVI pel castellà en els usos culturals i institucionals, quedà condemnat al silenci públic al llarg del segle XIX i, conseqüentment, no va superar la «posició massiva i residual dels dialectes», la dispersió dels quals constitueix «la quinta essència de les llengües silenciades». Com a contrapartida, es mantingué en línies generals la vigoria dels usos orals i de la privacitat, sobretot a Catalunya i a les Illes. En aquest punt es tanca el relat, tot just quan el conflicte social i de llengües es disposava a experimentar un canvi qualitatiu, passant pel sedàs culturalista i esperonador de la Renaixença.

Manllevant l'esquema interpretatiu al sociòleg i mestre de sociòlegs Salvador Giner, podríem afirmar que també en el terreny del saber científic les opinions s'organitzen i agrupen d'acord amb una pauta cíclica. Una determinada visió de la realitat irromp en el terreny de la ciència instituïda, o en procés d'institucionalització, i a partir d'aquí esdevé una mena de sentit comú progressivament acceptat, que pot actuar com a doxa establerta, en pugna amb visions discrepants. No és fàcil aventurar en quin estat de la cadena es troba la historiografia de la llengua catalana. Ja hem advertit que la pròpia existència d'aquesta oscil·la entre el dogma de fe i l'evidència palmària, irrefutable. Tampoc no sabríem adscriure l'obra en qüestió a un estadi precís, perquè la seua és més aviat una naturalesa híbrida; com híbrida és la *physis* de l'assaig mateix.

Però en tot cas, l'autor de la *La llengua silenciada* no es limita a fer un inventari eixut dels problemes suara referits i d'altres de connexos. Si fos així, el text no tindria més atractiu que el d'una bona

síntesi que presenta de nou una història amb final conegut. L'interès del llibre rau en l'habilitat de l'autor per encaixar les peces d'un trencaclosques, els perfils del qual ja coneixem, de manera que el resultat sembli refrescantment nou, amb un dibuix potser més vívid i un cromatisme suggestiu. Rafanell no repeteix els clixés habituals amb fórmules estereotipades, ni pinta els conflictes sociolingüístics amb el traç gruixut del polemista iracund. Emet, sí, judicis o valoracions que creiem haver sentit abans. Ara bé, en l'escriptura assagística, com en altres registres expressius, importa el *dictum*, però també compten el *modus*, i la textura, la gradació subtil, el matís. En aquest sentit, l'assaig obre petites escaletes en les lectures canòniques: s'interroga sobre l'estat dels nostres coneixements, insinua paral·lismes o divergències amb el present i apunta alguns problemes metodològics, relatius a la periodització, a la impossibilitat d'accedir al registre oral o a la representativitat dels testimonis escrits que conservem.

L'estudi s'articula com una narració explicativa, caracterització tipològica que escau a tota obra historiogràfica, però que en aquesta cobra una virtualitat especial, per tal com el relat i la problematització de les dades s'acoblen perfectament, sense estridències ni solucions de continuïtat. Això és possible perquè, com acabem d'insinuar, la hipòtesi explicativa està ben travada, és com un ordit, subtil i sòlid alhora, que enllaça tres segles i mig d'història i centenars de referències. Sens dubte el lector llec en la matèria, o que en tinga un coneixement superficial, hi trobarà més dificultat per retrobar el fil conductor a través de les dades que Rafanell li ofereix. En aquest sentit, si tenim en compte les

mancances de cultura històrica general del nostre públic lector, s'hi troba a faltar un cert guiatge més explícit, no tant en la periodització, que és consistent i està ben modulada, com en el mètode que sustenta la narració/explicació, i que justifica una determinada distribució de les dades. Això s'evidencia en algun dels epígrafs, com ara «Els usos literaris» i «Les bones lletres», l'abast referencial dels quals pot resultar equívoc o si més no redundant.

Ara bé, el discurs històric té les seves servituds i no es pot escriure amb la simple apel·lació als esquemes interpretatius. L'historiador ha de crear— o recrear —ineluctablement el seu objecte a partir de les dades positives. I això, en el terreny del passat d'una llengua, implica catalogar-ne usos, costums i productes, sobretot productes; no pot ser altrament. D'altra banda, elaborar un assaig com aquest, en què l'argument és consabut, comporta un difícil equilibri de presències i omissions, de dades i idees, d'enfocaments i itineraris. La qüestió és sortir-se'n airós amb una dosificació continguda, adequada a l'objectiu, i una escriptura dúctil, concisa i expressiva.

August Rafanell respecta en *La llengua silenciada* aquests dos requisits. Ha bastit una exposició molt documentada en les dades, els conceptes i les interpretacions. I alhora ha aconseguit alleugerir-la, llevar-li la pesantor erudita que sol presidir aquest tipus de papers. L'absència d'aparat crític hi ajuda força. Rafanell cita, directament o indirecta, molts investigadors que han aportat dades positives i interpretacions plurals a la història del català (Balsalobre, Batllori, Cahner, Colón, Duran, Ferrando, Fuster, García Cárcel, López Quiles, Monés, Montoya, Nadal, Rossich, Prats, Segarra, Ventura, Vila, etc); que han ei-

xamplat el coneixement d'altres parcel·les, des de les quals entenem millor la nostra (Le Goff, Febvre, Popper, Trovato...), o que fins i tot han animat la discussió amb propostes de mètode o amb opinions singulars (Burke, Chartier, Fuster de nou, Hina, Kamen...). Però en tots els casos ens n'estalvia la prolixa precisió bibliogràfica. Sempre hi haurà qui qüestione aquest procediment, que es justifica en atenció a l'estratègia discursiva perseguida.

També la quantitat d'informació pot semblar d'antuvi excessiva en un treball d'aquestes característiques. Pensem, però, que si l'autor hagués prescindit de bona part de les dades que aparentment conformen un text enfarfat, potser hauria guanyat en agilitat narrativa tot el que hauria perdut en força suasòria. Així, tenim la impressió que, si no s'hi ha dit tot, perquè no és possible encabir tot el que sabem sobre la sort històrica de la llengua en unes poques planes, s'hi han inserit moltes dades, imprescindibles per satisfer el relat i saber com i per què va evolucionar la llengua catalana en els temps moderns; quins en van ser els protagonistes i en què van consistir els canvis. I sobretot ens fa l'efecte que, d'allò que hi ha entrat, ben poc resulta accessori; que el detall se subordina al conjunt i que aquest està ben lligat. Rafanell contrapesa els documents i les interpretacions, presta una atenció equilibrada als diferents problemes que aborda, ja siguin territorials, cronològics o temàtics i desenvolupa una argumentació versemblant, amb convicció i sense vehemència.

Per damunt de les virtuts d'aquesta síntesi assagística sobre l'emmudiment forçat de la llengua catalana, o més aviat com a causa ulterior d'elles, destaquen els valors expressius del llibre. Al·ludíem abans a la

bondat retòrica com a *conditio sine qua non* del saber històric. Si *La llengua silenciada* aconsegueix persuadir, amb arguments segons com tan fressats, és justament pel to assagístic adoptat, que corregeix la severitat doctoral d'aquesta mena de discursos. Es tractava de permutar un conjunt de frases històriques de manual tancat per una paràfrasi més elàstica, que donés cabuda a l'asseveració emfàtica, tractada amb un xic d'ironia, i a la interrogació que interpel·la el lector, el qual pot buscar una complicitat menys lineal.

Obriem aquest comentari amb una citació de Joan Fuster i no és una simple casualitat. El llibre de Rafanell és una provatura assagística d'un cert aire fusterià, que comparteix amb l'autor del *Diccionari per a ociosos* notables afinitats retòriques, tant en el disseny de la *dispositio* com en la factura de l'estil, en els recursos d'una *elocutio* que conjumina acuitat, ritme i metafritzacions punyents. D'aquestes, n'hi ha que poden ingressar en la còrrua d'imatges que conceben les llengües com a organismes vius («l'esclerosi de l'Antic Règim», la «metàstasi castellanitzadora...»). L'autor és ben conscient del registre escollit i quan opta, com diu a la «Prèvia», per gestar un text que té molt del «sermó», del «libel» o del «prospecte», a més de manifestar una cautela per guanyar-se el lector, està eixamplant el repertori de procediments lingüístics amb què se solen despatxar aquest tipus d'obres. I està reclamant de passada una més gran llibertat expressiva.

La historiografia de la llengua catalana s'ha vist constrenyida dins del petit univers de discurs que li imposaven les adverses condicions exteriors i les pròpies inèrcies mentals. Llibres com aquest, síntesi modesta i alhora interrogació ambiciosa i

dialogant, contribueixen a renovar-ne l'utilatge conceptual i a afinar-ne les eines lingüístiques. I contribueixen, esperem-ho així, a connectar més i millor amb públics diversos, massa avesats, com diu l'autor mateix, a combregar amb el discurs imperant de la fatalitat històrica. Perquè *La llengua silenciada* és al capdavant una mena de juguesca amb el lector per demostrar-li que les coses podien haver anat d'una altra manera, que no hi ha llengües maldestres *per se*, que mai no s'emmudeix per voluntat pròpia i que del silenci es pot sortir, amb la convicció decidida de parlar lliurement, i de superar per sempre més els temors del passat. □

Independència sense nostàlgies

Pau Viciano

Catalunya: de la identitat a la independència

Xavier Rubert de Ventós

156 pp., 1999, Empúries

Amb l'objectiu confessat d'«explicar la viabilitat, justificar el dret i traçar l'horitzó d'un procés d'independència política deslliurat del seu tradicional llast identitari, nostàlgic i ploramiques», la proposta de Rubert de Ventós no pot deixar

indiferents ni el nacionalisme perifèric convencional, ni certa esquerra espanyola que no es cansa de proclamar la seua fe antinacionalista. Però sobretot són aquests, els sectors que en nom de la modernitat i del progrés han rebutjat o escarnit les reivindicacions de les nacions sense estat, els qui es trobaran més incòmodes. Criticar els excessos del comunitarisme i la carrincloneria patriòtica *va de soi*, però una altra cosa és propugnar la independència de Catalunya i denunciar el caràcter nacionalista i excloent dels estats-nació, fins i tot dels fonamentats en constitucions democràtiques. És ací on se'ls endevina el desconcert: avalat per la seua trajectòria intel·lectual i política, la reflexió de Rubert de Ventós no pot despatxar-se com una crida a la submissió a la tribu o una mostra d'etnicisme potencialment genocida. La ressenya de Javier Pradera, publicada en un mitjà tan canònic com *El País* (8 de maig de 1999), és tot un símptoma de la perplexitat que suscita el llibre. El terme «independència» –segons sembla– no passaria de ser una provocació: el que demana el filòsof no s'allunyaria massa d'un estat culturalment heterogeni «como la España actual». Però el cas és que, precisament, el que propugna Rubert de Ventós té poc a veure amb concessions d'autonomia cultural i molt amb la redistribució del poder polític. En el fons, el ressenyador no pot escamotejar la naturalesa política de la reflexió, però sembla reduir-la a una mena de coartada ideològica de la «Triple Alianza» formulada en la Declaració de Barcelona.

El títol de l'edició castellana (*De la identidad a la independencia: la nueva transición*) també suggereix la connexió amb el debat actual sobre la plurinacio-

nalitat de l'Estat. La desaparició de l'innocent topònim del títol original pot ser també simptomàtica: alguna mena de prudència no estrictament comercial podria explicar la decisió dels editors. De fet, en la contraportada de la versió catalana es remarca que el llibre «és un manifest contundent a favor de la independència de Catalunya», mentre que en la traducció castellana –més en la línia de Pradera– es pregunta: «¿Es ésta una propuesta meramente retórica o simplemente insensata?» Dues formes de fer publicitat d'un mateix llibre que remetent a mercats lingüístics de –diguem-ho així– sensibilitats políticament plurals. Ja té raó Pasqual Maragall quan, en el seu sucós pròleg, es frega les mans esperant la reacció de «tot nacionalista o sobiranista pur, sigui de la nació espanyola, sigui de la catalana». En aquest sentit, des del nacionalisme hegemònic, Felip Puig acusava Maragall, en un polèmic article aparegut al diari *Avui* (24 de maig de 1999), d'«apadrinar una mena d'*independentisme sense nacionalisme*, que no passa de ser un exercici filosòfic, però que no sembla haver aportat elements de debat destacables». L'al·lusió al llibre, amb certa indiferència afectada, no deixa de resultar evident. Però no pot dir-se que el blanc principal de les crítiques de l'assaig siga el catalanisme d'arrel romàntica i historicista: Xavier Rubert no fa el paper d'un Jon Juaristi català. Si és cert –com diu Maragall al pròleg– que l'obra està escrita des de «la indignació educada» davant les idees anacròniques que encara ens encotillen, aquestes idees són, d'entrada, les que es defensen des de tribunes «progressistes» de gran audiència. Els noms amb qui polemitzava el filòsof (Victòria Camps, Fernando Savater, Vargass Llosa)

no són precisament els valedors dels nacionalismes titllats d'etnicistes o romàntics. Allò que sembla indignar l'autor és el culte a un fals cosmopolitisme i a la sobirania territorial dels estats, que comparteixen tant l'esquerra oficial com el liberalisme dogmàtic. I per refutar aquestes idees dominants i justificar la seua proposta alternativa, el discurs del llibre ha de centrar-se en el concepte i les lectures polítiques de la identitat, i en la crítica del sentit històric i actual de l'estat-nació.

Rubert argumenta contra les visions que voldrien reduir les comunitats a una construcció purament imaginària, i que per tant neguen l'existència dels drets col·lectius, alhora que condemnen com a reaccionàries i perilloses per a la convivència democràtica qualsevol aspiració dels pobles que ultrapasse el plàcid terreny de la cultura per endinsar-se en la reivindicació política. La identitat col·lectiva, amb el seu costat positiu (solidaritat) i la seua cara fosca (exclusió), no és un invent pervers o una tara que desapareixerà en un futur imaginable amb el perfeccionament il·lustrat de la societat. Les necessitats d'identitat i de pertinença són inscrites en la naturalesa humana –de la humanitat com a espècie biològica–, i en lloc de blasmar-les el que cal és «aprendre a comptar-hi i, si es pot, a civilitzar-les». Civilitzar-les, entre altres coses, vol dir establir mecanismes per protegir el proïsme, sobretot les minories, del nostre zel identitari. Aquesta és la racionalitat dels drets col·lectius. Els polemistes de Rubert afirmen que això no justifica la legitimació dels drets d'arrel comunitària, ja que els drets humans individuals haurien de ser una garantia suficient. Però la realitat –addueix l'assagista– és ben tossuda: «Al capdavall, no

més els drets col·lectius específics reconeguts a un grup poden protegir-lo de l'agressió indiscriminada d'un altre».

És cert que hi ha el perill que els drets col·lectius puguen esdevenir obligacions comunitàries que encadenen els individus al seu grup, però això és un risc que cal assumir. També en nom dels drets individuals es vulneren els drets dels pobles. En definitiva, insisteix l'autor, el nacionalisme –defensiu i provisional– pot tenir una dimensió alliberadora semblant a la que ha jugat el feminisme respecte als drets i la identitat de la dona. Els aspectes amenaçadors del nacionalisme rauen, més aviat, en una lectura monolítica –«redundant»– de la identitat, que ha anat lligada a la *nation building* de l'estat contemporani. La complexitat de la identitat moderna –«la idea d'un individu confegit per diverses empremtes i codis comunitaris que ha interioritzat (econòmic, familiar, professional o nacional)»– ha estat negada per uns estats que han tractat d'uniformitzar els individus per fer-ne ciutadans homologables, als quals se'ls exigeix no sols una lleialtat pública sinó també una adhesió moral en el fur intern de la consciència. La poderosa maquinària nacionalitzadora dels estats i l'emulació mimètica –tot i que amb recursos més artesanals– dels pobles que s'hi oposen, han rebutjat la complexitat de la identitat individual i sovint han desembocat en episodis sagnants. Ara bé, la solució no és fugir-se'n d'estudi negant les identitats en nom d'un cosmopolitisme artificios i que, d'altra banda, resulta un horitzó utòpic per a la immensa majoria de la societat. Tot al contrari, el que proposa Rubert de Ventós és «pal·liar les nostres tendències dogmàtiques i predatories tot reconeixent aquesta

multiplicitat» identitària, cosa que ens permet d'assumir un sentit de pertinença no excloent.

La crítica de la dimensió fosca del nacionalisme passa per la desconstrucció d'un artefacte tan poderós com l'estat-nació que l'ha segregat. Això vol dir establir la seua genealogia i traure a la llum les funcions pràctiques i simbòliques que n'han determinat l'èxit i l'han legitimat com a forma d'organització política hegemònica. Pel que fa al llinatge, Rubert de Ventós n'apunta tres filiacions: grega (sacralització d'allò públic i masculí), romana (territorialitat) i cristiana (unitat ideològica), que formen «la mixtura literalment explosiva de què està fet l'estat modern: l'expansionisme territorial empalmat a una messiànica vocació universal». L'estat-nació assumia així una doble «missió»: cap a l'interior, la d'homogeneïtzar i unificar, i cap a l'exterior la de dividir o, almenys, neutralitzar els seus rivals. La mecànica d'aquesta constel·lació de sobiranes polítiques descansava, en última instància, sobre el monopoli de la violència i de la benevolència legítimes –sobretot la capacitat de distribució– que havien aconseguit de reservar-se els estats-nació. «Junts –afirma l'autor–, aquests dos monopolis aplegaven no només una força enorme, sinó un prestigi i una legitimitat com mai no res en aquest món ha tingut.» A tot això s'afegia, almenys en nombrosos països occidentals, la legitimitat democràtica a través d'un sistema parlamentari que representava els interessos i les aspiracions de la majoria dels ciutadans. Durant un temps, assentats sobre aquestes bases, els estats han pogut funcionar passablement, encara que fos a costa de la negació de les minories i de l'enquadra-

ment de la complexitat de les identitats individuals en el motlle nacional. Ara bé, en l'actualitat aquestes construccions polítiques tenen com més va més dificultats per exercir les funcions que les justificaven. Per una banda, la violència «il·legítima» –des de les màfies fins al terrorisme d'estat– condiciona l'actuació dels poders públics, i per una altra –podria afegir-s'hi– aquests estats han perdut el control d'algunes parcel·les de la violència legítima amb la privatització de la policia (empreses de seguretat) i la pèrdua d'autonomia dels exèrcits nacionals (grans aliances militars). La crisi de l'estat del benestar i el prestigi creixent de les formes de solidaritat no governamentals, el desprestigi dels partits polítics i, en general, la dificultat de fer efectius els principis democràtics que es proclamen, han minat les altres bases de legitimitat tradicional dels estats-nació. Amb els processos de globalització, han perdut eficàcia per regular una economia i defensar uns interessos cada vegada més difícils de definir en termes «nacionals». El resultat polític de tot això ha estat la pèrdua de sobirania estatal per dalt (integració europea) i per baix («les legítimes aspiracions dels pobles»). Davant aquesta erosió, lluny d'acceptar-se com «un monument de l'arqueologia política», els estats-nació tendeixen a reforçar l'únic que va quedant-los: la funció simbòlica. Així, en realitat, la legitimitat es busca a través d'un «neonacionalisme identitari», amb arguments comunalistes, que no té res a veure amb el patriotisme constitucional de Habermas (qualificat de «pura enganyifa») o les identitats compatibles i inclusives de Havel (una «pietosa creença»).

Aquesta tendència general d'erosió de la legitimitat de l'estat, no pot deixar de

condicionar l'articulació tradicional entre Espanya i Catalunya. En bona mesura, segons l'anàlisi de Rubert de Ventós, la dinàmica política actual respon a uns rols fossilitzats –submissió política catalana a canvi de proteccionisme econòmic i militar estatal– que ja no tenen una base real. La retallada de sobirania de l'Estat espanyol, especialment en la capacitat de definir un mercat «nacional», li fa perdre poder en la negociació amb la perifèria industrial. Al mateix temps, l'ascens econòmic i cultural de Madrid i, paral·lelament, el major pes polític de Barcelona, tendeixen a esborrar la complementarietat de les dues capitals i les fa més competitives. En aquest nou context, seria lògic que Catalunya assumís una «independència funcional i operativa» en un Estat espanyol flexible, que acceptés una redifinició de la seua soberania tradicional. Seria lògic, però l'autor no ho veu probable. D'una banda per la comoditat que, per a les dues parts, tenen els clixés assumits (el *do ut des*), però sobretot pels obstacles ideològics i pràctics que s'alcen des de la Meseta: la concepció assumida que només allò oficial és respectable, la identificació entre estat i nació i la difusió d'un neonacionalisme espanyol d'arrel orteguiana i beneït per l'opinió progressista. Mentre perduren aquests esculls mentals –i l'experiència parlamentària de l'autor no l'inclina a l'optimisme pedagògic–, el federalisme homogeneïtzador de l'esquerra no passaria de ser, com diu Pasqual Maragall, «una cotilla elegant». El regateig del nacionalisme centrista –suportat pels partits estatals com un molest peatge però mai no acceptat com una actitud legítima– s'assenta en una base tan precària com l'aritmètica electoral. L'inde-

pendentisme democràtic no deixa de ser respectable, però els seus objectius se situen en un horitzó poc pràctic i, encara pitjor, anacrònic, ja que la demanda de sobirania pura i dura aniria en contra de la tendència a la devaluació dels estats.

La superació d'aquest bloqueig estaria, segons la proposta de Xavier Rubert, en la reivindicació d'una independència sense nacionalisme identitari, tenint en compte que «l'única *in-dependència* plausible d'un país dins d'aquest món imprecís i vague és la seva *inter-dependència*, és a dir, la seva entrada sense altres hipoteques al mercat de les forces polítiques i econòmiques que el regeixen». Es tractaria de construir formes polítiques alliberades de la càrrega «miticoteològica» dels estats tradicionals, més pràctiques i modificables, congruents amb les realitats concretes d'un territori. Aquestes noves estructures polítiques haurien de ser prou obertes per integrar la identitat plural dels individus, i d'abast territorial variable en funció de les distintes activitats que regulen. Així, la interdependència de Catalunya podria realitzar-se, segons l'activitat en qüestió, en el seu marc actual, en els Països Catalans o en la Unió Europea. En qualsevol cas, «Catalunya podrà existir políticament en la mesura en què sàpiga jugar estratègicament les formes d'interdependència que escull i els nuclis d'agregació a què s'adhereix». Tot això utilitzant els arguments universalistes, liberals i utilitaristes que els estats esgrimien en els seus bons temps. «Agafem-los doncs per la paraula –conclou Rubert de Ventós–: deixem-los ara ser nacionalistes a ells.»

El problema, com el mateix autor reconeix, és que a hores d'ara qui «talla el bacallà» segueixen sent els estats. L'horitzó

teòric –o filosòfic– que proposa el llibre ofereix valuoses pautes per orientar l'acció política, però ha de concretar-se, paradoxalment, en un mínim perfil estatal. Aquest ha de ser l'indispensable –en termes de coerció i de distribució– perquè Catalunya tinga provisionalment la legitimitat política necessària, si més no per tenir veu i vot en el futur desmantellament del sistema d'estats. Les al·lusions favorables a la Declaració de Barcelona, al federalisme asimètric o al canvi de finançament demostren que, malgrat tot, pot haver-hi un ampli espai de consens entre sectors catalanistes de tradició política diferent, tant provinents de l'esquerra com del nacionalisme d'arrel identitària. Les disputes sobre la paternitat de certes idees –com ara la provisionalitat del nacionalisme o la interdependència entre drets individuals i col·lectius– no farien més que confirmar aquesta confluència. Fins i tot podríem preguntar-nos si una proposta política d'aquesta mena, que demana una mínima cohesió nacional prèvia, no suposa blanquejar els beneficis assolits abans per un nacionalisme reivindicatiu

de caire més –diguem-ne– «tradicional». Des del País Valencià i les Illes Balears –per no esmentar territoris encara més deseparats–, on la identitat lingüística i cultural catalana es troba realment amenaçada, aquesta qüestió no té res de teòrica. De fet, en ampliar la geografia de la reflexió més enllà de les quatre províncies del Principat, travessant fronteres autonòmiques i d'estats, les implicacions del llibre assoleixen una complexitat engrescadora. Encara que no s'endinsa per aquests viaranys, les idees de Rubert de Ventós poden servir per repensar una articulació flexible i realista dels Països Catalans –un espai de comunicació obert a desenvolupaments nacionalitaris– més enllà del mer reconeixement retòric de la unitat lingüística o de l'afirmació d'una identitat nacional monolítica i acabada. En qualsevol cas, aquest assaig serà una bona guia intel·lectual, lúcida i brillant, per als qui s'arrisquen a reflexionar sobre el futur del país, entre els esculls del vell nacionalisme identitàri i els cants de sirena del desimbolt –però sovint crispat– neonacionalisme estatal. □